

Василь Биков

ЗНАК БІДИ

Василь Биков

ЗНАК БІДИ

Серію засновано 1964 року

Василь Биков

ЗНАК БІДИ

Повість

Для середнього
та старшого
шкільного віку

Переклад з білоруської
ДМИТРА ПИЛИПЧУКА

Малюнки
ЛЮДМИЛИ ІЛЬЧИНСЬКОЇ

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1993

ББК 84.4 БІЛ
Б 95

На сторінках цієї повісті
відомого білоруського письменника
по-новому розкрито тему війни,
глибоко психологічно показано
трагедію людини, що опинилася
між молотом фашизму і ковадлом
сталінізму.

Передмова Володимира Дрозда

Редакційна колегія:

Василяшко В. Ф., Затонський Д. В.,
Міщенко Л. І., Мушкетик Ю. М.,
Погрібний А. Г., Смілянська В. Л.

Перекладено за виданням

Быкаў Васіль Знак бяды. Мінск
Мастацкая літаратура, 1984

Видання здійснене на замовлення
Інституту системних
досліджень освіти України

Б $\frac{4803120201-200}{206-93}$ БЗ — 1—21.93.
ISBN 5-301-01549-4 (укр.)

© Дмитро Пилипчук, переклад
українською мовою, 1993
© Володимир Дрозд, передмова,
1993
© Людмила Ільчинська,
ілюстрації, 1993

ЗНАК ЛЮДЯНОСТІ

У юної людини, яка порівняно мало знає сьогодні про епоху, коли жили герої книг Василя Бикова, коли творилися самі книги, може виникнути чимало запитань. Вона, та епоха, і літературна, і не літературна, для нинішнього школяра — вже історія. Щоб її пізнати, не досить завчити дати і факти. Минуле треба відчутти як сучасність, опустивши, хоч би на мить, власну душу у вир тодішніх пристрастей, борінь, бід і радощів. Можливо, колись, як твердять фантасти, буде винайдено машину часу і школярі цілими класами мандруватимуть стежками історичних подій... Можливо. Поки що ж єдиною машиною часу для кожного з нас є література.

Нині, у принципово нові часи, коли змінилася географічна та політична карта одної шостої земної кулі, розплющилися очі мільйонів людей, досить часто звучать докори у бік творчої інтелігенції минулих десятиліть. Мовляв, не було тоді літератури, бо не було свободи, бо лютувала цензура, бо й письменники продавалися тоталітарному режимові. Майже все, що сьогодні молодше покоління закидає тодішнім письменникам, — правда. Були і придворні, і застійні, й застільні... Але є й інша правда. Саме письменники оберігали від остаточного знищення мови своїх народів, будили розум і совість, дивилися і нерідко бачили трохи далі, аніж звичайний обиватель. І, можливо, лише в тоталітарному суспільстві вони могли відігравати ту особливу роль, яку відігравали нерідко ціною свого життя. Тому й народжувались книжки, що ставали суспільною подією, значимішою, аніж безліч урочистих і не урочистих засідань у кабінетах влади, кожне з яких оголошувалося історичним. Чесні книги, якщо вони пробивалися крізь асфальт цензури та ідеологічних заборон, передавалися з рук до рук, у бібліотеках на них ставали в довжелезну чергу. Багато тодішніх книг читалося між рядків. Читачі знаходили підтекст навіть там, де його і не було. Бо прекрасно розуміли, що письменник у підцензурній книзі не може сказати про все відверто. Майже кожна талановита книга була своєрідним ребусом, який читач намагався розгадати. Саме в цьому була її головна цінність на той час.

В літературі тоталітарної епохи були імена, які мають значення неперехідне. До них належить ім'я білоруського письменника Василя Бикова. Скільки пам'ятаю себе, воно завжди було на вустах. На вустах читача масового, що теж дуже важливо. З часів його «Журавлиного крику» (1959), «Третьої ракети» (1961), «Альпійської балади» (1963) і особливо повісті «Мертвим не боляче» (1966), яка викликала вибух емоцій і серед читачів справжніх, і серед «читачів» у високих керівних кабінетах. І спричинили те, всесоюзне, як тоді казали, визнання не лише точність і чіткість прози Василя Бикова, її заземленість, у кращому розумінні цього слова. Проза Василя Бикова нагадувала про справжнє призначення літератури — пробуджувати людину до активного суспільного життя, а не присипляти її.

І все ж, головною у прозі білоруського митця була сувора реальність минулої війни без того романтичного, рожевого марева, яке приховувало жорстоку правду війни навіть у багатьох талановитих книгах. Не кажучи вже про книги посередні, де панувала елементарна ідеологічна брехня. До тої брехні людина в тоталітарному суспільстві звикала так, що брехня пронизувала всю її свідомість. Саме тому деяким ветеранам, учасникам героїчної битви з фашизмом здавалося, що Василь Биков пише неправду про реалії минулої війни, коли він говорив правду всупереч усім ідеологічним міфам. Власне, майже усі твори Василя Бикова — про героїку Великої Вітчизняної війни. Але — про героїку вчинку у виключно трагічних і реальних ситуаціях, а не про героїку слів у ситуаціях вигаданих, сконструйованих на догоду тоталітарній машині. У цьому — принципова відмінність прози Василя Бикова, її новизна, причина опору їй ідеологізованою свідомістю.

І все ж, долаючи той опір, твори білоруського письменника здобували все ширше всесоюзне визнання. Всесоюзне, бо, перекладена на російську мову, вона з величезною цікавістю читалася в Москві та у Києві, в Ташкенті чи Кишиневі. І мала неперехідне значення для розвою літератур народів, для яких тоталітаризм, що панував у тодішній імперії, мав ще катастрофічніші наслідки, аніж для російського. Бо гніт імперії для них був подвійний — і соціальний, і національний. Тоді, мабуть, не знав ще у повній мірі Василь Биков, скільки сил вимагатиме від нього прагнення здійснитися, реалізуватися як білоруському письменникові. Він відчув це сповна, коли написав нові свої твори, ще правдивіші, ще реалістичніші, ще трагічніші. І зіткнувся з місцевою, та й не лише місцевою, керівною мафією. Але митець не зігнувся, не здався, не загнуздав, як того вимагали, свій високий талант, не впріг його до ідеологічного воза, на потребу політичному моменту. Він мужньо боровся за право бути чесним письменником свого народу. Народу, який на той час опинився на грані духовного та культурного виродження.

Відлуння тої боротьби, через білоруську і московську пресу, долітали і до нас, в Україну. Боротьба таланту з системою тривала десятиліттями. І якщо вона увінчалася перемогою письмен-

ника, то, не в останню чергу, завдяки тому, що його книги мали широкого, вдячного читача. В жодному куточку колишнього Радянського Союзу ім'я Василя Бикова вже не можна було замовчати. Відтак ідеологічна мафія стала в інший спосіб боротися з талантом — приручати його. Цей спосіб був добре перевірений і, як свідчить історія радянської літератури, досить результативний. Не один високий талант похилився, упавши на коліна перед тоталітаризмом під солодким, але задушним тягарем нагород, премій і тому подібне. Василь Биков витримав і це. Були високі премії, нагороди, почесні звання і почесні посади, але Василь Биков залишався самим собою, а творчість його набувала все значимішої художньої сили, правдивості. Кожна нова книга його ставала подією, особливо в задушливі сімдесяті роки. Подією не лише літературною, а й суспільною. Бо серед іншого і його книги сприяли наростанню того вибуху, який врешті розвалив колишню тоталітарну імперію. І якщо сьогодні є незалежна держава Білорусь, у підмурівку її — книги Василя Бикова. Якщо сьогодні на карті світу є самостійна держава Україна, для того, аби вона була, немало зробив свого часу і син братнього нам білоруського народу Василь Биков. І не лише тим, що захищав нашу землю від фашизму, був на нашій землі поранений, а й талановитим словом своїм.

Повість «Знак біди», яка майстерно перекладена з білоруської Дмитром Пилипчуком, одна з найглибших і найдовершеніших у творчості Василя Бикова. Тут уже маємо не лише сконденсоване до величезної напруги і яскраве, як спалах, висвітлення людської долі. Тут маємо і досить широку панораму духовного та суспільного життя білоруського народу впродовж останніх передвоєнних десятиліть. Панораму, як для тодішньої підцензурної літератури, досить правдиву і досить чесну. Одним із перших у радянській літературі (вживаю тут слово «радянській», аби окреслити широке коло, яке вбирало у себе розмаїття так званих національних літератур) він спробував відповісти на запитання: «А що з нами усіма сталося?» Звичайно, наївних або й брехливих епопей про найтрагічніші у світовій історії часи і про долю найтрагічніших поколінь було і в тодішній літературі досить. Грубезні томи таких писань і досі припадають пилюкою на полицях бібліотек. Епічна повість Василя Бикова — жива, бо на її сторінках — живе життя, жива правда. Певна річ, не усі читачі погодяться сьогодні з цим твердженням. Адже перед нами сьогодні відкрилися двері багатьох архівів, куди раніше звичайну людину і на поріг не пускали, масовими тиражами друкуються документи, за одне читання яких раніше, коли писалася повість «Знак біди», запроторювали на десяток років до в'язниці. Усе це слід враховувати. Як враховувати і долю покоління, до якого належить автор. Василь Биков — фронтовик. І хоче він того чи ні, але дешифрує ілюзії свого фронтового покоління він ніс і несе в собі. Відчуваються вони і в повісті «Знак біди». «Якби-то людині було дано бодай трішечки зазирнути наперед, побачити приз-

начене їй, але сховане за пластами часу, те, що з усією очевидністю відкриється у напливі наступних днів», — пише Василь Биков на сторінках повісті «Знак біди». Можна трактувати ці слова і ширше: не лише одній людині, а й усьому суспільству. Але для кожного часу є своя міра пізнання історії, пізнання минулого. Мені самому, коли уперше читав повість невдовзі після її з'яви, твір видавався надзвичайно сміливим. Так і було на той час. Сьогодні деякі сцени колективізації, особливо ж з'ява на хуторі «товариша Черв'якова», видаються майже різдвяними казочками. Бо ми уже знаємо, що реальність була ще жорстокіша, аніж пише про неї письменник. Згодом Петрик везе до Мінська листа Степаниди «товаришу Черв'якову» в наївній надії, що в їхньому тяжкому горюванні все раптом зміниться на краще. Що ж, навіть моє покоління якийсь час наївно вірило в те, що в тридцятих роках погані більшовики постріляли і загнали на каторгу більшовиків хороших... Уже пізніше зрозуміли ми, що справа не в моральних категоріях, не в людських якостях, справа в ущербності самого більшовизму з початку його зародження, у схильності його до насильства. Саме у цьому — прагненні вирішити соціальні проблеми насильницькими методами — ахіллесова п'ята більшовизму, а не в тих ідеях, названих комуністичними, які багато в чім можна було б назвати і християнськими, які людство тисячоліттями виношувало в собі як мрію про рівність, братерство, свободу. Сьогодні модно кидати камінням у ту справді, мабуть, утопію. Але без таких утопій людство не змогло б повнокровно розвиватися. Попри всі політичні пристрасті нинішнього дня, слід розрізнити саму утопію і способи її реалізації.

Побіжно окреслюю наші складні і болісні проблеми, бо вони присутні, так чи інакше, у повісті «Знак біди». Попри цю данину гімчасовості, ця повість сьогодні ще актуальніша, аніж була тоді, коли з'явилася на світ. Бо вона — попередження усім, хто живе сьогодні і житиме завтра. Попередження про те, що насильством не збудуєш раю на землі, за допомогою насильства жоден народ, яким би сильним він собі не видавався, не возвеличиться над іншими народами. Насильство породжує насильство, смерть, руйнацію і тільки. Вражаючий малюнок зруйнованого людського житла на початку повісті — голос письменника до усіх нас: будьте мудрі в любові своїй і ненависті своїй! Коли я пишу ці рядки, з телеекрану долинає вість про нові убивства і нові руйнації. Ми знову звикаємо до смертей — на полях міжнаціональних битв. Хоч до цього, здається, ніколи не можна звикнути. Але страшні цифри вражають нас усе менше. Знак біди над нами усіма, як би не раділи ми здобутій волі. З'являється все більше молодих людей по різні боки барикад, і національних, і соціальних, руки яких звичніші до гвинтівки, до міномета й кулемета, аніж до роботи в цеху, на землі чи за письмовим столом. Оце справді уже — знак біди! Насильство знову загрожує стати важелем розвитку подій у черговій історичній драмі народів. І повість «Знак біди» — дуже на часі. Василь Биков застерігає: війна — це не лише героїзм людей, які воюють, і, можливо, не

в першу чергу — героїзм. Війна — це загибель усього живого, шлях до пустки, до втрати моральних цінностей, що їх упродовж десятиліть тяжко виробляло людство. Якими б високими ідеями, національними, соціальними чи якимись іншими, та війна не виправдовувалася. Для того людству даровано Богом розум, аби воно шукало інші шляхи для вирішення своїх проблем, для того існує слово, аби політики могли домовитися про мирне вирішення конфліктів. І ще про одну засторогу, яка прочитується в повісті «Знак біди», не можна сьогодні не сказати. Засторогу тим силам, які хотіли б повернути плин часу назад, використовуючи право дужчого, численнішого народу. Яким би малим не здавався народ, що відчув себе вільним, він не скориться, не повернеться під ярмо. Швидше загине. Як гинуть люди на хуторі, історію яких описав Василь Биков. Гинуть, але не скоряються перед навалою...

Дуже добре, що повість Василя Бикова виходить у «Шкільній бібліотеці». Бо проблеми, про які тут мовлено, вирішувати уже не поколінню Василя Бикова. Завтра вони нелегким тягарем ляжуть на плечі тих, хто сьогодні ще сидить за шкільними партами. Саме їм — і думати, і діяти.

Тож хай мудре слово талановитого письменника допомагає їм прийти в це складне життя і розумнішими, і добрішими.

Володимир Дрозд

Вступ

Час і люди мало що залишили від колись розкішної хутірської садиби. Тільки де-не-де визирали на поверхню її поодинокі останки: наріжний камінь підмурка, притоптаний горбочок битої цегли та дві гранітні приступки біля колишнього входу до сіней. Оте припоріжне каміння лежало там же, де й сто років тому, і маленькі руді мурахи, які десь недалечко вподобали собі притулок, діловито снували по нижній приступці. Вільшняк із яру, одхопивши добрий шмат хутірського поля, підступив до самої садиби, на місці комірчини по-царському розрісся густий куш свербіусу, оточений буйним поростом лопухів, кропиви, малини. Від криниці не залишилось нічого, зруб, мабуть, зогнив чи його розтягли люди, вода, нікому не потрібна, зникла в земних глибинах. На розі колишньої хати непомітно вилізла з бур'янів колюча груша-дичка,— може, паросток від колишніх груш-спасівок, а може, випадкова самосійка, занесена з лісу пташками.

З дороги, від гостинця, мало що видавало тут колишню садибу, хіба що одна з двох лип, які розкошували колись біля хутірських воріт. Другої давно не було, а та, що залишилась, мала жахливий вигляд: обпалена та однобока, з товстим присадкуватим відземком, у якому зяяла широка щілина дупла, вона не знати як тримала на собі кілька могутніх гіллястих конар. Пташки, що іноді прилітали з лісу, чомусь ніколи не опускались на її гілля, воліючи сідати на високі вільхи поруч. Ворони, може, щось пам'ятали, а може, своїм пташиним інстинктом відчували у цьому дереві лиховісну прикмету нещастя, знак давньої біди. Цей фатальний знак лежав тут на всьому: на зітлілих рештках садиби, на розкішних заростях лопухів та кропиви, на самовдоволеній неприступності колючого свербіусу і навіть мізерній, з покрученим гіллям дичці. І тільки тоненька молода липка, яка оце щойно викинула до сонця свої перші листочки, у беззахисній своїй відвазі здавалася гостею з іншого світу, втіленням надії і нового, іншого життя.

Мабуть, решта все належало тут минулому, підкорене тліном і небуттям.

Усе, окрім непідвладної часові всеосяжної людської пам'яті, з її одвічною здатністю перетворювати минуле в теперішнє, пов'язувати сучасне з майбутнім...

1

Корова з терплячою ненаситністю скубла росяну з ночі траву, як завжди поволі ступаючи своїм звичним шляхом: уздовж гостинцю, по зарослій чорнобилем канаві, невисоким придоріжнім узбіччям, через трав'янистий видолинок попри білий, наче вгодований кабан, валун і далі до самого узлісся, що широкою дугою охоплювало пагорб із хутором. Степанида знала, що на узліссі корова поверне від дороги вбік — через пагорб до Овечої Балки, і там уже треба добре дивитись, аби не шмигнула десь із-перед очей. Бобовка була корова спритна, і дарма що періста — білі плями по чорному, — а як загубиться, то попобігаєш, шукаючи по чагарях. Та це там, далі на узліссі, а тут щезнути їй не було де: невисокий насип дороги та голе картоплисько — тут можна й спокійно посидіти. І Степанида притулилася стегном до гладкого боку валуна, щільніше стулила в траві босі ноги і не дуже вже й дивилася за тією Бобовкою.

Було не холодно, а тільки вітряно і трохи зимувато ногам у мокрій від роси траві. Геть усе небо застинали хмари, сонця не було від рання. Зрештою, тепер з нього малий спасибіг, з того осіннього сонця, хіба що стало б веселіше, аби воно на якусь годину вибавилось із-за хмар. А тим часом сіре незатишне поле захлиналися вітряним шелестом чорнобилю та засохлого картоплиння на широкій горбкуватій ниві; мимоволі хотілося відвернутися од вітру, тугіше запнути поли ватянки й не ворухитись. Поруч, на гостинці, як і завжди останніми тижнями, було тихо, самотньо, тепер тут майже ніхто не їздив і не ходив. Як і траплявсь котрий ходак, то хіба зранку. Ця тиша на гостинці спершу аж бентежила Степаниду, надто після того, як тут гуло, ревла й стогнало від машин, підвід, гармат та безлічі війська, що плавом пливло звідтіль, від кордону, на схід. Здавалось, тому великому гармидерові не буде кінця-краю, а з ним не скінчиться й тривожна метушня на хуторі. Звісно, садиба коло шляху — у всіх на видноті. Степанида з Петриком з ніг збилися, стрічаючи

та проводжаючи кожного, хто заїжджав, забігав, зупинявся, аби перевзутись, напитись, перепочити у спеку під липами, нагодувати коней, перекусити самому, спитати дороги. Та якось під вечір на гостинці стало вільніше, рух помітно порідшав, ніби ось-ось мав припинитись, червоноармійці стали звертати у поле обабіч дороги й розійшлись упоперек по картоплиську. Двоє командирів, що кінно заїхали на хутір, щось довго роздивлялись на карті; їхній боєць-коновод попросив відро напоїти коней і сказав, що тут буде бій, залишатись на хуторі небезпечно. Перелякавшись, Степанида забрала тоді Бобовку й подалася зрубом до Овечої Балки. На хуторі таки zostався Петрик — не годилось кидати садибу напризволяще. Добре-таки напудившись, Степанида пересиділа у березнячку ніч та ще півдня, аби бою не було чути, тільки опівдні в небі з'явилися літаки і враз здригнулась земля, десь забахкало, заторохтіло, і в небі за балкою здійнявся сірий стовп диму. Поволі одійшовши від переляку, Степанида зрозуміла, що це далеко, на гостинці, а може, й далі, в містечку. Невдовзі, проте, все затихло, ніби й не починалося. Трохи переcheкавши, вона боязко попленталась із коровою до хутора, не знаючи навіть, чи побачить щось від своєї оселі та й живого Петрика теж. Але хутір, як завше, тихо стояв собі оддалік від шляху під старими липами, а на подвір'ї, вилізши із погребя, походжав із соломною у борідці її Петрик. Знайомий димок від його самокрутки цідився крізь паркан за вітром.

Тієї ночі червоноармійці покинули на картопляному пагорбі недокопану траншею і одійшли десь убік, на гостинці все спорожніло, затихло, випадкові військові підводи та кілька машин поверталися назад, в об'їзд на Кульбаки: за соснячком літаки розбомбили місток через трясовинну Дерев'янку і проїхати гостинцем до містечка було вже ніде.

Настало нове, страшне своєю незвичністю життя під німцями, яке поступово, але з якоюсь впертою наполегливістю утверджувалось у районі. Почалося з того, що у Висілках розпустили колгосп, розібрали небагате його майно, інвентар, коней, і вона послала Петрика за своєю колись усупільненою кобилою. Але кобили в колгоспі не виявилось: перед приходом німців відправили хлопчину з підводою на станцію, звідки він так і не вернувся. Вона тоді нагримала на Петрика, мабуть, треба було взяти якогось іншого коня, коли вже така халепа, як же в господарстві без коня? Як тоді жити? Але цей старий недотямок Петрик — хіба він зробить як треба? Тільки й зна, що

смалить мовчки смердючу свою махорку. Тепер ось жий як хоч, гаразд що є ота Бобовка, на неї вся надія, вона поки що годує обох. А що буде далі?

Бобовці тим часом надокучило, мабуть, пастися на мультій жорстві схилу. і вона видряпалася на придоріжне узбіччя, ніби там було щось смачніше. Степанида відхилилась од каменя: не варто дозволяти корові потикатись на насип, мало що може статися, кому на очі навернеться? Щоправда, за ці два місяці вона зрозуміла, що від усього не застережешся, як не ховайся, а вони, як захочуть, то знайдуть і присікаються. Надто тепер, коли у німців знайшлися вже й полігачі з місцевих,— недавно застрелили зайшого червоноармійця, повісили двох комуністів на площі, один був директором школи, де вчилися Фенька з Федьком. Там-таки, у містечку, на стінах біліли їхні об'яви з обіцянками жорстокої розправи з кожним за непослух, непокору, тим паче за опір німецькій владі. Вона не знала їхніх порядків, не хотіла їх порушувати, та хтозна, за що вони можуть присікатись до мирної людини. Добре бодай, що тепер цей хутір zostався ніби в закуті, дорогою ніхто не їздить, а від містечка його приховує молодий густенький соснячок. Так спокійніше.

Степанида вилізла на укис гостинцю і хворостиною по-постьобала Бобовку по шкарубкому задові — мовляв, гайда з дороги. Корова, повагом ступаючи, зійшла з укусу в канаву. Звичайно, трава там була не надто підходящою для коров'ячого язика — все дяглиця та чорнобиль, але нехай. За день якось напасеться.

Корова скубла вниз, а Степанида постояла ще на гостинці, оглядаючи з невисокого насипу знайоме до дрібниць колись своє хутірське поле. Десять років воно вже було не їхнє — колгоспне, але чие тепер буде? Навряд щоб німці оддали їм землю, мабуть, знають, що як випустиш щось із рук, назад не вернеться. Яка вона не є, ця земелька, цей проклятий Богом пагорбок, прозваний Голгофою, а бач, шкода його, як матері шкода хирлявої своєї дитини. Скільки тут виходили її немолоді вже ноги, скільки роботи переробили її хворі руки! Скільки літ вони з Петриком жили тут й робили все, що треба по господарству, до тої нехитрої справи поволі привчався й Федько, Феня, щоправда, захотіла вчитися й поїхала до Мінська. Де тепер її діти? Феня то, може, ще й нічого, може, й жива десь, як пощастило від цієї навали втекти на схід. А Федько? Як узяли восени в армію, за цілу зиму прислав

три листи з Латвії, щойно починав свою службу на танках, а тут ця війна. Де він тепер, чи живий хоча б?

У небі із-за хмар прорізався гострий край сонця і зблиснув довкола несподіваним світлом. На якісь півхвилини самотній осінній простір дуже одмінився, ніби зауспіхався назустріч жаданій сонячній ласці. Різко позначились на землі городи, садки та будівлі Слобідських Висілків, що довжелезним ланцюжком простяглися по задоріжному пагорбові, вдалині засинів хвойний ліс, а ближче й правіше м'яко зазеленіла молода гущавина соснячка, рівно перерізана стрічкою гостинцю, осторонь і вище якого на сірій сукнині поля окреслилась непоказна хутірська садиба, її Яхимівщина, з порідлим гіллям саду, парканом під липами та дашком криниці понад ним. Степанида придивилася пильніше, намагаючись угледіти десь там Петрика, аби дізнатися, що старий робить. Виганяючи вранці корову, загадала йому дещо зробити коло хати та не забути натовкти в ступі круп — завтра треба варити крупник. Петрика, однак, не було видно, та й сонце зайшло за хмари, обрій спохмурнів, не видно було, що там, у дворі, є десь Петрик чи немає.

Степанида злізла з укусу (чого ж стирчати на дорозі?) й поволі пішла услід за коровою.

Вона далеченько відійшла од каменя, вже поруч було чагаристе узлісся, як почула голос по той бік дороги. Вона підвела голову, прислухалась, але тривога її зникла, щойно на насипі з'явився верткий Рудько. Вибігши на узбіччя, песик завмер, також упізнавши її, і жваво закрутив хвостом. Звідти, із-за шляху, долинув новий гортанний вигук, невиразний, здушений, і вона вже знала, що це Янка Гончарик, німий пастушок із Висілків, мабуть, пригнав свою невеличку череду й пасе по той бік дороги, як вона свою Бобовку — по цей.

І справді, слідом за собачкою на насипі з'явився довгоногий підліток у засмальцьованій, з чужого плеча сорочці і з батогом у руках. Степанида часто зустрічала його на цьому придоріжжі чи в зрубі, у лісі з тією самою невеличкою чередою, і завжди він примушував її серце жально стискатись — такий був недоглянутий, занедбаний, у підв'язаних мотузочком сукняних штанах, з яких визирали його довгі обвітрені литки. Він завжди з тривожним нерозумінням удивлявся в її обличчя, ніби хотів і не міг чогось зрозуміти; прагнув щось сказати своєю мовою рук та різких гортанних вигуків, що іноді лякали її своєю несподіваністю. Часом вона хотіла щось сказати йому, він

відповідав тими самими гортанними вигуками, і вона ніколи не знала: зрозумів він щось чи ні. Та хліб чи який шкварочок, видобутий нею з кишені, брав одразу і, примостившись на межі чи на камені, з'їдав геть усе. Видно було, що бідолаха частенько був голодний. Адже жив не в рідної матері, а в далекої рідні, де третє літо підряд пас худобу за сякий-такий харч та притулок у хаті.

Пастушок тим часом оглянув з дороги свою нечисленну череду, ляснув у повітрі батоном і, підійшовши ближче, мовчки сів край дороги. Його порепані, обсипані болячками ноги мало не до колін вилізли з полатаних штанів, руки він мерзлякувато стис на грудях і облігся грудьми на коліна.

— И-и, а-а! — намагався він щось сказати.— А-е-е!

Хтозна, що за думки роїлись у цій його нечесаній голові під бавовняною, зі зламаним козирком кепкою чи в його наївно відкритих світлих очах. Степанида іноді підкидала йому на годину-дві Бобовку, коли траплялася така потреба. Яночка був старанний і завжди безвідмовний хлопець, і вона, повертаючись до корови, щоразу намагалася прихопити йому якийсь гостинець — оладок, шкварок, жменю гороху чи бодай якесь яблучко.

— Холодно, Яночко? Чого ж ти під спід нічого не вдяг? — спитала вона, з докором поглядаючи на нього знизу вгору.

— А-а, е-е! — спробував він щось вимовити й махнув рукою.

— Такий вітер, продме — заслабнеш,— поплескала вона себе по грудях.— Іди якусь одежину візьми.

Янка наче зрозумів щось і зіскочив з дороги, занепокоєно озирнувся на свою череду.

— А-а-а! У-е-е-а!

— Йди, йди! — сказала вона.— Я догляну. Я догляну! — І показала на його корів і свою Бобовку.

Дивно, та він зрозумів — легко, ніби почув. Збігши зі шляху, завернув першу чорну корову і бігом припустив гостинцем до соснячка, коло якого був поворот на Висілки. Собачка спершу жваво кинувся за підлітком, та, ніби зрозумівши свій обов'язок, повернувся й сів на узбіччі неподалік від Степаниди.

— Рудьку, ня, ня! — покликала вона, але Рудько тільки нащулив вуха — він уже дбайливо оглядав череду, яка потроху ворушилася в канаві та на схилі. Це був хитрючий псюра, дарма що малий, а як не побачить в руках кусня, то задарма до людини не підійде.

Янчині корови жваво ступали по той бік гостинцю, і, щоб не розминутись із ними, вона також завернула Бобовку, вийшла на гостинець і поволі пішла попереду. Ногам тут, на дрібній сухуватій травичці, було зручніше, не колола дяглиця, але вітер дув скажено, і вона враз спинилася, відвернувшись од нього. У небі пливло-летіло рване лахміття хмар, не знати, в якому місці там ховалося сонце і чи швидко має настати вечір. Але вона відчувала, що вже давно повернуло за полудень, за якусь годину-дві обрій потемнішає, стане смеркатися. Колись спекотного дня вона любила й чекала тієї години, коли з польового гарування можна вернутися на своє подвір'я, до хати, де клопотів також не менше, та збиралася родина, і звичайні хатні клопоти були за насолоду, надто після денної спеки чи негоди, одноманітної польової роботи. Тепер же їй було байдуже, не вабили й вечірне порання у хліві чи коло печі, сім'ї, вважай, не було, лишався тільки Петрик; їхні батьки одне за одним позалишали цей світ, а діти, трохи підрісши, розлетілися, непомітно проминуло все добре й погане, пов'язане з ними. А двом старим чи багато треба? Щось перехопив та й на боковеньку, укрившись яким кожущком, — не хотілося й грубку палити на ніч, добре було й так. Правда, була скотина: корова, десяток курей та кабанчик у хлівці, їх треба було погодувати й доглянути. Ото й чи не весь її хатній клопіт.

Руда молода корівчина з Янчиної череди, не дуже тримаючись інших, монялася собі іззаду, все більш відстаючи од інших, і Степанида крикнула на неї раз, потім ще раз. Але та, відай, не звикла слухатись чужого голосу й не квапилась наздоганяти череду. Тоді Степанида повернулася дорогою і, зійшовши з насипу, підіграла корову. Коли ж знову видерлася на гостинець, побачила, як із другого його кінця біля соснячка хтось біжить, аж сорочка на спині піддувається. Однак, трохи придивившись, вона зрозуміла, що це ж Янка. Але чому він повернувся, чому не збігав на Висілки? Проти вітру крізь сльози з очей вона пильніше вдивлялася в нього, і щось защеміло у неї всередині — якась тривога передалася їй від того шаленого бігу хлопця.

Озираючись, вона пішла назустріч, уже знаючи, що сталося погане, не здогадуючись лишень — що? Згодом вона не раз згадувала це своє передчуття й дивувалася, як воно правильно підказало їй наближення того, що так зненацька перевернуло її життя. Але зараз було тільки передчуття, близьке до страху, з яким вона дочекалася

Янки. Той, однак, не добігши до неї, кинувся з насипу до передньої корови і, вперещивши її батоном, став шалено завертати назад усе стадо. Корови спершу неохоче, а далі одна за одною потрюхикали обабіч канави до підліска, а Янка щось гучно й німо кричав, матляв у повітрі батоном і тицяв рукою назад; обличчя йому скривилось із страху чи, може, подиву, і Степанида, ще нерішуче, також повернула свою Бобовку. Мабуть, там, у сосняку, була небезпека, від якої треба було рятуватись, — так зрозуміла вона Янчин наляк і сама вже готова була напудитись не на жарт.

За якісь чверть години вони майже бігом загнали стадо у зарості край болітця, трохи одігнали подалі від гостинця, і вона підійшла до Янки. Той глянув на неї новим, досі не знайомим їй поглядом і, гортанно гергочучи, щось схвилювано спробував розтлумачити, все показуючи рукою назад, туди, де зостався битий шлях.

— А що там? Що? — допитувалася Степанида, бачачи на засмаглому хлоп'ячому обличчі тільки переляк, що горів і в його широко розкритих очах, роззявленому роті. Янка дав волю рукам, усе тицяв чогось у куші, водив у повітрі пальцями та такі викрутаси виробляв ними, що, либонь, кожен зрозумів би. Вона ж, однак, не розуміла нічого.

«Боже мій, це ж треба було вродитись таким недотепою!» — вперше з прикрістю подумала вона і прислухалася. Але в заростях було тихо, тільки шурхотів гіллям вітер та якась корова, мабуть, залізши в куш, оддалік тріщала хмизом. З дороги ж не чути було жодного звуку. І тоді вона наважилась сама піти глянути.

— Ти попаси Бобовку. Ну попаси корову. Я піду гляну. Я зараз.

Янка загерготів щось знову, заматляв руками, чи не розуміючи, чи не погоджуючись, але вона ще прислухалась до лісової тиші і неквапом пішла чагарником до гостинцю.

На гостинці й далі було безлюдно, нічого не чути і звідти, де соснячок, вона постояла, подумала й, не виходячи на насип, швиденько пішла поза канавою, де з цього боку була колінувата, трохи утоптана людськими ногами стежка.

Вона так і не могла доп'яти, що сталося попереду, хоч довго вдивлялася у кінець битого шляху та разів зо чотири аж зупинялася, слухаючи й міркуючи: що б там могло бути? На Слобідських Висілках так само все було тихо,

порожньо сірів картопляний клин на косогорі біля її хутора, дув та й дув вітер, і разів зо два здалося — виблисне із-за хмар сонце, та так і не виблиснуло. Так вона дійшла майже до сосняка, щільна гущавина якого завзято зеленіла обабіч битого шляху, і до її настороженого слуху вітром донесло стук. Щось там забивали чи що, — виразно ляскало по чомусь твердому, аж вітлунювало в повітрі, і вперше її пронизав здогад: міст! Так, це було за недалеким поворотом гостинцю, що зникав у хвойному клаптику, саме там щось відбувалося.

Степанида сповільнила ходу, готова зупинитись, але не спинилася — швиденько дійшла до сосняку і, щоб не йти дорогою, повернула в його гущавину. Тут було рукою подати до хутора, і тут вона знала всі пеньки, усі стежки, витоптані Бобовчиними та й її ногами. Вона майже підбігцем, де прямо, а де ухиляючись від гілля, пододала невеличкий хвойний пагорбок на узліссі, обережно ступаючи, зиркнула на широке роздолля заплави з невидним звідси закрутом річки. Справді, від мосту вже стало чути гамір, спізніло долетіло гупання скинутої на землю колоди, вона відхилила колючу гілку від обличчя й побачила те, що на мить примусило її серце завмерти.

Біля мосту внизу, коло самої води й на зруйнованому колись вибухом насипі, поралися з десяток людей, розвантажували колоддя з підвід, що з'юрмилися по той бік на дорозі, а на самому урвищі біля розкиданих паль та балок стояло кілька чоловіків у незнайомій військовій формі зі зброєю. Один з них у сизій козирчастій шапці щось показував від себе по боках то лівою, то правою рукою й пояснював, інші заклопотано оглядали рештки розбитого мосту, і вона раптом з несподіваним страхом збагнула: це ж німці!

2

«Що буде? Чого чекати від німців? Де наші й коли прийде кінець цій колотнечі?» — похнюплено думав Петрик.

Цих болючих питань було багато, і, не знайшовши на них відповіді, не можна було визначити для себе, як жити далі, на що сподіватись. Та, мабуть, марно було ламати голову й думати, либонь, нічого не вимізуєш, і треба приймати те, що тобі підносить доля.

Одначе думалося та й думалося, бо той клопіт іржавим цвяшком стирчав у голові вже он скільки, чи не від початку війни, і скараскатись його не було змоги.

Тим часом не можна сказати, що на хуторі стало так уже й погано, що за нової, німецької влади щось надто вже змінилося; усе zostавалось начебто, як і колись: звичайним робом жила в душі буденна осіння турбота про хліб, була корівка, у хлівці повискував підсвинок, на подвір'ї никали кури. Був сякий-такий харч: капуста й картопелька у городі, в клуньці під стіною було зо три копи жита — під осінь нажали на покинутому колгоспному полі. На столі був хліб, і навіть краший, ніж колись, а картоплі можна б іще підкопати — он вона на Голгофі, колгоспна, тепер нічия. Жінки з Висілків нишком копали собі, котрі ловкіші, не чекаючи на те дозволу. Йому б також не завадило притягти бодай мішечок та засипати у бург на городі, який він не міг укрити оце вже тиждень. Степанида наказувала сьогодні скінчити, прижене корову — знов ляатиме. Але до жодної роботи його душа не лежала, голова була зайнята зовсім іншим клопотом, Петрик нудився, без кінця димів самосійкою і то сидів на ослінчику при порозі в сінях, то никав, ніби хворий, навколо хати.

Увага його, проте, ні на чому не спинялася, все довкола було звичним і давно знайомим. Та й не диво: тут прожив двадцять років життя — нелегкого, в труді, у нестатках та клопотах, але ж іншого, либонь, не буде, та й це вже котиться до заходу. Може, й добув би віку коли не в ситості, то в спокої, аби не та війна.

Останнім часом після дощів пішов у ріст моріг попід тинном, і Петрик, ходячи по ньому, все спинявся та оглядав подвір'я. Багато літ був тут господарем, а тепер дивився на все наче чужими вічми, ніби він кудись од'їжджав, прощався, і йому всього було шкода. Хата не така вже й нова, але дерево трапилося колись добре, смоляна хвоя, колоди у стінах трохи потріскались, та дарма. Хата ще постоїть. Стріху на гребені треба б якось залатати, біля комина ще з весни тече, коли дощ, як і в комірчині, що через сіни, під одним дахом із хатою. В комірчині добряче ле у дощ, на глиняній долівці тоді збирається калюжа, і Степанида лає: ціле літо дірку не затулиш. Та ба, не затулиш, то те, то се, а головне — жодного бажання тягти свої кості по драбині на стріху, все думаєш: перестане дощик — висохне. А то потривожиш гнилу солому — стане більше лить, чого з тої будівлі хотіти, як їй чи не сто

літ ставили, либонь, ще за панщини. А комірчину то, може, й давніше. Стріха на ній, скільки пам'ятав Петрик, зеленіла під цілою шапкою моху; в маленькому, на одну шибку, віконці було так само зеленкувате від старості шкельце. Зрештою, шкельце набагато молодше за комірчину, яку колись топили по-чорному, у віконце йшов дим, у темному кутку ще й досі смердить застарілим гаром чорна піч-кам'янка.

Може, найзугарніша тут будівля — нова клунька коло хліва. Правда, на вигляд не дуже показна, сяк-так складена з тонких ялинових вершаків, у стінах самі щілини, але для клуні то не вада: вітер продуває, а дощ не мочить. Ставили її колись із Федьком, думалося: як не самому, то, може, синові знадобиться. Відслужить у війську, оженився, буде в Яхимівщині. Садиба ж не найгірша, і місце вдале — подалі від села і близько до містечка — жити можна. Та де тепер Федько?.. А в клуньці житні сніпки сохнуть на вітрі, чекають своєї пори. Іноді він зніме згори два-три сухіші та обіб'є в сінях на ковдрі, та змеле на жорнах, Степанида спече зо дві буханки — чи багато двом старим треба?

Петрик оглянув понад плотом сірий осінній простір з картоплею аж до самого лісу, підійшов до криниці. Внизу в чорній безодні зрубу блищала вода — тепер її набиралось багато, не те що літом. Вода в криниці була смачна, завжди холодна й чистенька, як сльоза. Такої води не було ніде, навіть у Висілках, де було аж вісім криниць. Колись тут, кажуть, струменіло джерельце, може, тому й розташувалася тут садиба Яхимовських, на пагорбі коло яру. Хто б не пив із криниці, завжди хвалив воду. Років із вісім тому замість старезного журавля Петрик приладнав до зрубу коловорот з ланцюгом, зробив дашок, щоб у дощ не лилося. Ще б треба зробити ляду, аби не сипалось нічого з подвір'я. Але він думав: і так буде добре. Що там насиплеться? Хіба вітром занесе часом липового листя, яким восени засипало дорогу, картоплисько та й увесь двір. Липи тяжко розрослись обабіч воріт і влітку затінюють мало не півгороду. Степанида все каркає: обрубай, та в нього на те рука не здіймається — як обрубати таку красу? Не він їх садив, садили люди, липи росли тут ціле його життя — тож нехай залишаються й після нього...

Він постояв коло криниці, глянув на гостинець із нивою, де ще недавно бовваніла Степанида з коровою, але тепер Степаниди не було видно. Мабуть, погнала корову в мо-

лодник. Пора була ще не пізня, до вечора годин зо дві попасе, а як прижене корову, тоді він, хоч-не-хоч, змушений буде взятись до роботи. Тоді вже доведеться тягати воду, мити поросяткові картоплю, товкти крупу. Тоді вже не побудеш у тиші наодинці з думками — Степанида не дасть байдикувати.

Петрик зробив з поруділого шматка газети величеньку самокрутку, старанно зав'язав шкіряного капшука із засмальцьованими зав'язками; прикурювати, однак, треба було йти до хати, шукати вуглину у приску. Десь трохи ще було сірників, але Степанида їх приховала, заощаджуючи про всяк випадок. Звісно, де тепер візьмеш тих сірників? У містечку вся торгівля спустила дух, дві крамниці ще влітку розтягли свої ж, поки німецька влада чухалася, нічого не залишилось ні в сільпо, ні в сільмагові. Він теж ходив із двічі (Степанида погнала), та не дуже нажився — з перекинутої залізної бочки за крамницею націдив бутель смердючого гасу з іржавою гущею на споді. Не який набуток для господарства, та прийде осінь, зима — знадобиться. Гірше он — солі нема, а без неї багато не з'їси. Та чи тільки солі бракує? Чи не найгірше, що немає коня.

Тільки-но Петрик обернувся, щоб відійти од криниці, як угледів за плотом корову — Бобовка чухрала до воріт чомусь навпрошки по картоплиську з боку лісу, а не як завжди — дорогою, і за нею в розхристаній ватянці трюхикала Степанида. Хустка її збилася набік, на лобі стирчав сивуватий віхоть волосся. Петрик з мовчазним запитанням дививсь на жінку — було ще рано, Бобовку ще треба було пасти до вечора. Але, мабуть, щось сталося, і він підійшов до воріт і витягнув поперечку, щоб пропустити корову.

— Німці, Петрику...

— Га?

— Німці, кажу! Там, на гостинці. Міст лагодять.

— Міст?

Це була новина, Петрик такої не чекав. Може, тільки тепер він зрозумів, як добре було тут без мосту і яка загроза насувалася на хутір разом з тим мостом.

— Кепська тоді справа.

— Ще й яка кепська. Наїхало німців, наші містечкові з підводами, колоди возять. Щось треба робити! А то придуть, загребуть усе. Як жити тоді?

— Ая. Тільки що ж робити? — спантеличено спитав Петрик.

Добро хоча б поховати. Корівку в лісі прив'язати б. А кабанчика?..

Кабанчика, їхнього підсвинка, звісно, до сосни не прив'яжеш, його годувати треба. А курей? Не який, звісно, з тих курей пожиток, та без них хазяйство — не хазяйство. Що було діяти, куди все це подіти?

— Найбільше за кабанця боюсь,— втомлено сказала Степанида, поправляючи хустку.— Заберуть. Такий славний кабанчик. Неперебірливий.

— До сала вони ласі. Матка — шпек! Матка — яйка! — сказав Петрик, який ще з тієї війни чимало наслухався про німців.

— Я думаю — сховати треба. Ось іди сюди! — потягла вона його у глиб двору.

Вони обійшли комірчину, минули дрів'яну зі старою гудзуватою колодою, перелізли через жердину в городець. Тут за прив'язаними лопухами та заростями кропиви під низькою навислою стріхою комірчини стояла злиденна повітка. Вона здавна пустувала без жодної потреби, і в неї стягували всілякий господарський мотлох, викинути який було шкода, а в хаті він заважав. Сюди рідко коли заглядали, хіба що по яйця — коло дверей у соломі неслися часом кури, і зараз тут лежали два жовті несвіжі поклади.

— Що, коли сюди його? — казала Степанида, ширше розчиняючи низькі дверцята.— Він же тихенький, може, не знайдуть.

Знайдуть чи ні — хтозна, та Петрик за довге подружнє життя звик слухатися жінки, вона була не з дурних, а головне, завжди знала, чого хотіла. І хоч турбота про те поросятко була в Петрика не найбільшою, він старанно узявся лаштувати йому новий сховок. Насамперед повітягував з повітки щільно напханий туди мотлох: якісь дрючки, зашкарубле від мішанки, обгризене свиньми корито, поламані колеса і давню, може, ще дідівську, соху з геть заіржавілими лемехами. Попоравшись півгодини, старим ящиком та дрючками відгородив якимсь невеличкий закуток, приніс із клуньки соломи, не підрівнюючи її, щоб не дуже було видно, понапихав її в загороду. Степанида тим часом тихенько вивела з хлівця гождого їхнього кабанця, почісуючи його за вухами.

— Коцю, коцю, сюди, цо-цо-цо-цо-цо... Тепер сюди. От гарна коця...

«Як дитину»,— подумав Петрик, пропускаючи у дверцята кабанчика, який, тихо порохкуючи, старанно обнюхав поріжок, соломі і слухняно влаштувався у своєму лігвіську, звісно, й не підозрюючи про небезпеку, що над ним

нависла. Справді, це був сумирний кабан, дуже не хотілося б втратити такого. «Може, ще якось і вціліє, як матиме бодай маленький свинячий розум»,— подумав Петрик.

— Ну ось! — спокійніше сказала Степанида.— Все-таки не перед очима. Нехай лежить.

Вони вийшли на подвір'я, де з тривожним чеканням у сумовитому погляді стояла Бобовка, а біля її ніг ходили дві рябі курки.

— А як же курей? — сказав Петрик.

Курей також треба було прибрати кудись подалі з очей, та де сховаєш дурну курку? Тихо вона не вміє, а зніщи яечко — закудкудає і тим себе згубить. Та що там кури, ще більше шкода корівку, коли б на неї першу не звалилася біда із-за мосту.

— Може, в Берестівку одвести? До Маньки. То ж таки далі від містечка,— невпевнено пропонував Петрик. Але Степанида одразу не погодилась:

— О ні. Бобовку я на чужі руки не віддам.

— А як же тоді?

— В Овечу Балку. На мотузок чи спутати. Нехай ходить.

— А вночі?

— А вночі, може, не будуть... Вони ж удень заходять частіше.

Слабка то була надія на ніч, однак інакше, мабуть, не вийде, і Петрик покірно промовчав.

Осінній день непомітно наближався до свого скону, по троху смеркалося, хоч було ще видно. Стривожена Степанида все не квапилась доїти Бобовку, яка постояла, зітхнула й, не дочекавшись господині, стала поскубувати попід тином — доїдати не доїдене в полі. Петрик раз у раз завбачливо поглядав на стежку за ворітьми та на гостинець, думав: чи не прийдуть німці? І все слухав, намагаючись у вечірній тиші впіймати чужий підозрілий звук, аби відчути небезпеку. Та, як і завше, на стежці і на гостинцеві було зовсім порожньо, довкруг у похмурому осінньому просторі запанувувала вечірня тиша. Тільки вітер невтомно теребив поруділе листя лип, сипав ним додолу, в город за тином, посипав стежину, зелений моріг на подвір'ї. Петрик витяг відерце води з криниці й поставив перед Бобовкою. Але та вмочила писок і не пила, все чогось поглядала через тин у поле — ніби чекала чогось. Треба було заганяти її до хліва, та в хаті барилася Степанида, і Петрик погукав її:

— Чуєш? Пора доїти.

Щось ураз переінакшувалось у Яхимівщині, де ще не було випадку, щоб господиня спізнилася подоїти корову. Але тепер переінакшувалося в цілому світі, чи ж дивно буде, як і на їхньому хуторі щось стане не так, по-філософськи заспокоїв себе Петрик. Не дочекавшись жінчиного голосу, він ступив на плескатий, витоптаний камінь біля порога й зазирнув до сіней. Степанида стояла, нахилившись над синьою скринєю, щось длубалась там, кинула на хлібну діжу якесь шмаття, свою чорну святкову хустку з червоними квітками. Петрик здивувався:

— Шукаєш чогось?

— А тут оце... Феньчине, захвати б десь подалі.

— Що Феньчине? Сукні? Та не вигадуй! Кому вони треба?

— Кому, кому... Німцям,— огризнулася дружина, далі длубаючись у скрині.— А оце? Диви. Що з нею робити?

Вона розкрутила перед ним паперову трубочку, зирнувши на яку, він одразу впізнав колишню Степанидину гордість — грамоту за успіхи у виробництві льону. Угорі там було намальовано гарний герб Білорусі, а внизу виднівся розгонистий підпис голови ЦВК Черв'якова. Грамота колись висіла у міжвіконні, потім її зняли, хотіли спалити, та Степанида не дала — заховала в скриню.

— Ти оце — в піч! — стривожився Петрик.— Це не іграшка.

— Та нехай лежить. Не за крадене ж.

Степанида знову скрутила грамоту в трубочку й закутала в якусь одежину. З решти відібрала в скрині що ліпше, здебільшого Феньчине, й зав'язала великим клунком у хустку.

— Треба сховати десь. Може, у бурт до картоплі?

— Ну що ти! Зогниє. Та й лишне це. Німці, вони більш до їди ласі. Не до шмаття. Я знаю.

— Багато ти знаєш! — засумнівалася Степанида.— Коли б із твоїм знанням голими не залишились.

— Нічого, як-небудь,— сказав Петрик.— Ми перед ними не винні. А як з ними по-доброму, то, може, й вони... Не з'їдять, може...

Він казав так, підбадьорюючи себе і заспокоюючи дружину, хоч сам не менше за неї сумнівався: а чи так це? Знав і відчував тільки те, що треба якось пересидіти лиху годину, а там, може, щось зміниться. Не вік же бути цій війні. Аби вберегтися від лиха, треба поводитись якомога обачніше й тихше. Це як із кусливим собакою: боронь Боже його зачепити, треба пройти мимо, ніби й не бачиш

його, але й страху не показати — вдавати, що він тебе не стосується. Так і з фашистами. Невже, як він їх не зачепить, вони без жодної причини стануть до нього сікатись? Що він, начальник якийсь, чи партійний, чи хоч би єврей містечковий? Хвалити Бога, тутешній, білорус і хрещений християнською вірою, селянин, колгоспник — такий самий, як і всі інші. А що син у Червоній Армії, то хіба ж із своєї охоти? То ж служба. Так було за царя, а може, й раніше. Служили багато хто із села, правда, самому Петрикові не довелося — здоров'я підвело. Усе його життя пройшло тут, на очах у людей, — за що ж до нього чіплятися?

3

Сяк-так давши лад скотині, вони посьорбали навпотемки захололого від рання крупнику й полягали спати, він — за рядниною на ліжку, а вона — на помості у запічку. Поки що скрізь було глухо і тихо, і ця тиша вкупі із звичайністю вечорового клопоту трохи зняла тривогу, притлумила її в душах. Петрик тихенько пробубонів «Отче наш», чого він давно вже не робив цієї осені, зітхнувши перехрестився й подумав, що, може, якось та обійдеться. Приїхали й поїдуть, що їм тут довго робити, на цьому гостинцеві? Може, вони на те й лагодять міст, аби кудись проїхати, — навіщо їм якийсь хутір оддалік від дороги? Фронт відкотився чортзна-куди, ходили чутки, що німці взяли Москву, але не схоже було, щоб війна на тім скінчилася — вона десь триває, ця страшна війна. Може, вже у Сибіру? А може, брехня ото все про Москву — либонь, Москву їм не взяти. Дарма що зайшли далеко, але ж і Наполеон далеко зайшов, та подавився. Не так просто проковтнути цей шмат хоч би й з такою пелькою, як у цього Гітлера. Певно, теж подавиться.

Петрик повернувся й туди, й сюди під кожушком на влечаному своєму сінникові, чув, що Степанида також крутиться у запічку, і він тихо озвався:

— Бабо, не спиш?

— Сплю. Чого б ні, — знехотя відгукнулася Степанида й замовкла.

— А я так думаю: може, дурно боїмося? Нашо ми їм? Приїхали й поїдуть.

— Якби ж то! Якби поїхали! А то он з містечка не вилізять. Вчитель той та Підобід із сільпо досі на шворках гойдаються.

— А, не кажи таке на ніч. Не дай Боже! — відмахнувся Петрик, пошкодувавши, що почав цю балачку.

Більше вони не говорили, і поволі Петрика зморив сон — неглибокий, тривожний сон, що не давав спочинку. Йому довго снилися якісь черв'яки — цілий клубок дрібних, як ото на м'ясі, черв'яків, що ворушились, кишіли, обвивалися один навколо одного, повзли по його ногах. Петрикові стало дуже бридко від них, чогось боязно, тривожно, і він прокинувся. Відразу зрозумів, що було ще рано, півень у хліві ще не піяв, у темряві хати за рядниною голосно й звично цокав годинник, але не хотілося вставати, дивитися час, і Петрик довго лежав нерухомо, пробуючи заснути чи дочекатися світанку. Він думав усе про те саме: як жити на світі, в якому так раптово і безнадійно впали предкові опори, — на що було спертися, щоб затриматись у житті? Думав про сина Федька, якого, мабуть, уже немає живого — така війна і стільки загинуло війська! Та й про Феню. З весни від дівчини не було жодної вісточки, як поїхала до Мінська, то й пропала. Може, втікла за лінію фронту й тепер десь на сході, адже вчилася на докторшу, і таких там треба. Це було б найкраще, щоб тільки не в лапи німцям. А як не вбереглася від них у Мінську чи десь по дорозі додому?.. Страшно було й подумати про те, що могло спіткати дівчину.

Під ранок він таки задрімав ненадовго і прочувався, почувши тупотіння Степаниди по хаті. Йшлося на ранок, сіріли спітнілі вікна. Степанида, одягнута у ватянку, відхилила запону коло ліжка.

— Ти ж бурт хоча б скінчи. А то без картоплі залишилось. І кабанця погодуй. Ну, я погнала...

Вона вийшла надвір, і незабаром почувся шурхіт трави попід комірчину, потім важкий тупіт коров'ячих копит по подвір'ї. Мабуть, погнала Бобовку під ліс, в Овечу Балку, звісно, там далі од битого шляху, спокійніше.

Петрик почав неохоче вставати, звів з ліжка босі ноги, посидів так, думаючи, закурити зараз чи спершу надіти штани — курити з ночі дуже кортіло. У хаті було, однак, прохолодно, Степанида сьогодні не топила в печі — поспішала хутчіш вивести на пашу Бобовку, тепер йому до полудня хазяювати самому. Самому воно й непогано, можна було не квапитись — розпочатий у кінці городу

бурт картоплі, мабуть, зажде, погода стояла тепла, сира — не схоже, щоб раптом повернуло на приморозки. Натягнувши холоші, Петрик усунув ноги в капці, накинув кожушок на плечі й найперше дістав із-за комина зо два листки самосійки — став різати на край столу. Це була наймиліша йому робота — рихтувати тютюну на день, гострий кінчик ножа легко різав підсушений жовтий лист, приємний запах лоскотав ніздрі, і Петрик, передчуваючи курцівську насолоду, жваво зиркнув на мить у вікно.

Ні, на повороті від гостинцю було порожньо, нікого не було видно, а ось за вишняком, дорогою від Висілків, хтось наче йшов. З ножем у руці Петрик устав з лавки, зазирнув вище — крізь спітніле скло стало видно дві постаті, що швидким кроком наближалися до хутірського повороту.

Він постояв, придивляючись, і раптом збагнув, що це ж висілківські поліцаї. Так, це були Гуж із Колондьонком. У цій новій ролі він бачив їх уперше, але вже чув од людей, як вони тинялись по Висілках, у містечку, іноді навідувались до сусідніх хуторів та сіл — встановлювали нову владу. Тепер вони йшли сюди — огрядний, крутоплечий Гуж і перехняблений молодий Колондьонок — обидва з гвинтівками за плечима, з білими пов'язками на рукавах. Вони вже наближалися до повороту, і в Петрика забриніла слабенька надія, що, може, проминуть Яхимівщину, підуть гостинцем далі. Та, мабуть, ні. Поліцаї обійшли калюжу на закруті й подались на вузеньку, порослу дрібною травою доріжку до хутора.

Тепер усе стало зрозуміло. Петрик швиденько одягнув кожушок у рукави, відчинив двері в сіни. Далі, не знаючи, що робити, та передчуваючи зле, старанно зачинив їх за собою і крізь вікно біля порогу почав стежити за перехожими. В міру того, як вони наближалися, він, однак, спокійнішав. Та й чого взагалі було боятися, адже жодної провини за собою він не почував, а Гуж то навіть доводився йому якоюсь ріднею по дідові — колись, ще до колгоспів, на ярмарку в містечку випивали в гурті. Але відтоді, як почалася колективізація, Петрик з ним не бачився. Та й бачитись не хотів.

Поліцаї тим часом минули ворота, неквапливо наблизились до криниці; зіркі й чіпкі очі Гужа на тлустому вгодваному обличчі метнулися по подвір'ю й зупинились на дверях — отже ж, треба було озиватись. Але дуже вже не хотілося. Петрик вийшов до сіней і непевно завмер коло відер з водою на лавці. Тільки коли чужа рука забрязкала знадвору клямкою, він одчинив двері.

— А-а, ось де він ховається,— напівжартома пробасив Гуж і, пригнувши голову в картузі, переступив поріг.— А я оце дивлюсь, нема коло хати. День добрий!

— День добрий,— упалим ґолосом відказав Петрик.— Та цей... Чекаю.

— Чого чекаєш? Гостей? Ну, то зустрічай ось!

— Еге, заходьте ж,— силувано підхопився Петрик і ширше розчинив двері до хати. Шурхочучи шкіряною чумаркою, Гуж із гвинтівкою в руках ступив до хати, за ним, тонко підперезаний ременем по сірій шинелі, сундучився цибатий Колондьонок. Петрик причинив двері, відсунув трохи ослін коло столу. Але гості не сіли. Колондьонок відразу випростався біля порогу, наче на варті, Гуж неквапом пройшов до столу й назад, зазирнув по черзі у вікна.

— Як на курорті! — прогув він.— І ліс близько, й річка. І містечко під боком, еге?

— Авжеж, близько,— погодився Петрик, понуро вгадуючи про себе, який дідько пригнав їх сюди отак рано. Чого їм треба? Сідати він більше не запрошував, думав, може, щось скажуть та й підуть собі далі.

Та, мабуть, йти вони не збиралися.

Гуж, пообдивлявшись кутки та поцвяховані стіни, довгим поглядом повів по образах на покуті, ніби полічив їх, розстебнув на грудях тіснувату руду шкірянку.

— Тепло в тебе, знаєш.

— Та цей... Не топили ж сьогодні.

— Хата, знаця, тепла. Це добре. Треба роздягнутися, не проти?

— Та будь ласка. Можна й зняти. Ось сюди повісьте, на цей цвях.

Крекчучи, Гуж стягнув з тугих плечей тіснувату, певне, чужу шкірянку, повісив на цвях біля його скрипки, що висіла коло вікна. Ременем з військовою пряжкою став підперізувати синю баєву свитку.

— Все граєш? — кивнув він на скрипку.

— Де там. Не до музики,— скромно відповів Петрик. Справді, коли йому грати було,— тепер на душі зовсім інша музика. Але він не став щось пояснювати, тільки подумав із жалем, що скрипку треба було б прибрати подалі з очей.

— Пам'ятаю, як ви колись на весіллі у Висілках витинали. Ти на скрипці, а Ярмаш на бубні, здається. Музики!

— Коли те було!..

— А було! — сказав Гуж і поліз за стіл. Куцувату свою гвинтівку поклав поруч на лаву. Колондьонок як стояв у шинелі з гвинтівкою в руках, так і сів на порозі.

— Ну, частуй, хазяїне! — холодним поглядом з-під колючих брів уп'явся Гуж у Петрика.— Став півлітру, чи як?

— Ге, якби було! — розвів руками Петрик.— Закусити, звісно, можна, а горілки нема, так що...

— Кепсько, знаця, живеш, Багатьку. І за советів не розкошував...

— Не розкошував, ні...

— І за германської влади не хочеш. А ми не так. Ми ось тут... Дещо маємо!

Випроставши під столом товсту у чоботі ногу, Гуж вийняв з кишені чорних галіфе світлу пляшку.

— Ось, чиста московська! — І, гучно пристукнувши, з показним гонором поставив її посеред столу.

Далі Петрикові тягнути не було як. Проклинаючи подумки все на світі, він схаменувся, кинувся до мисника по хліб, згадав, що треба у хлівчику пошукати яєць, бо ж, мабуть; знеслися дві-три курки, у комірчині було ще трохи огірків у діжці. Ну й сало, звісно, у боденьці. Він заметушився, аби якнайшвидше подати до столу, ніби мав тоді швидше звільнитись од поліцаїв, поклав на стіл розпочатий буханець хліба, але не міг знайти ножа — тільки-но тримав у руках, де це він щез?.. Гуж, почекавши, витяг із-за халяви свій широкий, із загнутим кінцем кинджал і відкрояв дві скибки.

— А де ж твоя... активістка? — ніби між іншим спитав він і насторошив вуха.— Не в колгоспі ж гарує...

— Та з коровою, знаєте...

— А, з коровою? Корову, значить, маєш. А при-бідняєшся...

— Та я нічого... Як усі, знаєте...

— А хто картоплю вибиратиме?

— Яку картоплю?

— А колгоспну! Совецька влада луснула, але ж колгоспи ні-ні! Колгоспи залишаються — Гітлер приказав. Так що картоплезбирання. Ну й картоплездача, звісно. Як за советів, ха-ха! — недобре хихикнув поліцай.

Це Петрик уже чув, хоч спершу не дуже й повірив, що німці погодяться на колгоспи. Думав, може, ще й каратимуть колгоспників, а вони он що! То, мабуть, задля картоплі. Так їм зручніше.

— Я, знаєте, своє одробив. Нехай молодший хтось,— спробував трохи виправдатись Петрик.— Хто здоровіший.

— Це хто хворий? Ти? Чи, може, жінка твоя? За советів то он як щирувала, про хворобу й не згадувала. Передова льонарка, на сході ого як виступала.

— Ет, коли то було! — ніяково спростував багатозначний докір господар і поставив на стіл склянку.— Останнім часом його мало що й сіяли, того льону.

— Але ж було! Люди пам'ятають. А тепер охляла!

Петрикові треба було до комірчини по сало та огірки, але на порозі сидів Колондьонк і з кислою міною білобрового худого обличчя поглядав убік. Той явний підкоп поліцаїв під його Степаниду не сподобався Петрикові, і він подумав: чи не задля цього вони сюди й приперлися?

— Таж сказали, ну й виступила. Куди дінешся?

— Сказали, кажеш? А як тепер німецька влада інакше скаже? Як ви тоді?

— А ми що? — знизав плечима Петрик.— Як скажуть, так і будемо. Як усі, так і ми.

Гуж зручніше мостився за столом, зиркнув у вікно й широкою п'ятірнею коновала згріб зі столу пляшку.

— Ну а сало в тебе хіба вивелося?

— Зараз, зараз! — рушив до дверей Петрик і наткнувся на Колондьонка в порозі, який навіть не відхилився.

— Пропустить! — рівним голосом сказав Гуж, і Колондьонк посунувся.

Петрик брязнув дверми, ті не зачинились; щоб було видніше, навстіж відчинив двері до комірчини. Навпотемки намацав у боденьці кавалок сала — прогірклий пожовтілий шмат ще з тієї осені. Він уже відчував, що ця поліцейська гостина не так собі, що тут є певна мета і що зараз дещо з'ясується. «Коли б хоч Степанида не полізла сюди, відвівши корову, коли б їй якось дати знати, що тут за гості», — гарячково думав він, з квапливою покорю несучи почастунок у хату.

— О, це діло! — вдоволено сказав Гуж. Він уже випив горілку, склянка була порожня, набрезкле обличчя його кривилося, і він одразу взявся краяти сало на шматки.

— Так, тепер, знаця, твоя черга. Аякже, хазяїн все-таки! Хазяїнів німці шанують. Не те що при советах.

— Та ні... Я, знаєте, не дуже...

— Ти кинь ото! — перепинив Гуж і, сколотнувши пляшкою, налив більш як півсклянки.— Пий! За победу!

— Ну, то хіба за победу,— понуро озвався Петрик, беручи склянку.

— Твій же синок де? В Красній Армії наче? Сталіна захищає?

— Ну в армії... Солдат, так що...

— Так що за победу. Над більшовіками! — уточнив Гуж.

Проклинаючи подумки все на світі й насамперед цього мордатого гостя, Петрик без особливої приємності вицідив горілку зі склянки.

— О, діло! — схвалив поліцая. — Тепер закуси.

Гуж поводив себе за столом так, ніби був тут господарем, а Петрик якось просто й швидко перетворився з господаря на гостя чи навіть прислужника та й годі. Звичайно, він був наляканий цим раптовим приходом, пригнічений причіпками поліцая, боявся, що буде й гірше. Однак, може, й добре, що він не відмовився, випив, горілка по троху притупила переляк, і збентеження його поволі зникло. Він уже призвичаювався до ролі горілчаного брата, якщо не господаря, боком присів до столу і став жувати скоринку. Гуж тим часом, наче жорнами перемелюючи щелепами шмат хліба із салом, знову налив склянку.

— Добре діло й повторити можна. Еге?

— Ну, звісно. Перша чарка — як по леду, друга — як по меду, — охочіше підхопив Петрик. — Але ж цей... А товаришеві? — кивнув він на Колондьянка в порозі.

— Обійдеться, — сказав Гуж. — Він непитущий. Ти ж справді непитущий, Потапе?

— Непитущий, — тонко вискнув Колондьянок, і всі прислухались. У дворі почувся якийсь сторонній рух, коло хлівця злякано закудкудакала курка.

— Ану! — рішуче кивнув помічникові Гуж, не ставлячи, однак, склянки. Колондьянок вискочив до сіней, але швидко вернувся.

— Стара прийшла.

Петрика мимоволі пересмикнуло, його знову взяла тривога за Степаниду — чого вона приперлася? Він хотів якось попередити її, щоб не заходила до хати, та, мабуть, було вже пізно.

— Я цей... Старій скажу, щоб якоїсь закуски, — пробував він підвестися із лави. Але Гуж відразу припинив цю спробу.

— Сиди! Сама дасть, не сліпа.

У сінях щось брязнуло, широко гойднулися двері, і Степанида на мить завмерла на порозі, мабуть, несподівано завваживши у хаті чужих.

— Заходь, заходь! — ковтаючи їжу, прогугнявив Гуж. — Не встидайся, ха-ха! Мабуть, не встидлива ж?

— Драстуйте, — стиха привіталася Степанида й переступила поріг.

«Ну, тепер заберуть!» — понуро подумав Петрик, скося поглядаючи на Гужа. Але той, ніби тут і не було господині, відкраяв шмат хліба й посунув на край столу.

— Уж, Потапе.

Колондьонк з незворушною понурістю на білобровому обличчі взяв почастунок і тупо зиркнув на господиню.

— П'єте, а там уже німці по мості ходять, — сказала Степанида, може, аби порушити напружену тишу в хаті.

— Правильно, ходять, — погодився Гуж. — Ще зо два дні — та й їздитимуть. Германська діловитість!

— А чого їм тут їздити? Що в них, у Німеччині, доріг бракує? — сказала Степанида. Гуж допитливо видивився на неї і, наче їжак, погрозливо чмихнув носом.

— Бачу, розумна дуже. Ох, яка розумна! Недурно активістка! Досі не зреклася?

— А чого мені зрікатися? Я ж не якась там злодійка. Нехай собі злодії зрікаються.

— Це хто — злодії? Чи не ми, бува? — настовбурчився Гуж.

— А є такі. Сьогодні одне, завтра друге.

«Та мовчи ти, дурепо, — урезонував подумки Петрик. — Чого ти заїдаєшся? Чи не бачиш, хто перед тобою?»

Степанида ще щось збиралася сказати, та тільки метнула злим позирком на Гужа, таким самим на Петрика і Колондьонка. Гуж ураз упіймав той її позирк і загудів злим басом:

— Швендяєш ось по полях, німецькі часті розглядаєш А в хаті гості. Що хазяйка мусить робити?

— Корову виганяла. Он же господар частує вас.

— Господар? Що він уміє? Він і курку не полапає, твій господар. А гостям треба горілки! Закуси гарної треба!

— Чого ще?

— Закуси, кажу, гарної. Для представників германської власті.

— Давно ви такі представники? — з внутрішньою нестриманістю спалахнула Степанида, і Петрик відчув, що зараз станеться непоправне.

— Жінко, помовч! — крикнув він. — Помовч! Лагодь яечню! Чула, що я наказав? Яечню.

Гуж недобре зареготав на його вихватку. Степанида мовчки повернулася й вийшла за поріг. Двері за нею залишились відчиненими, і Колондьонок зачинив їх, стоячи там само, біля порогу.

— От бачив? — серйозно зауважив Гуж Петрикові.— Знаєш, що німці з такими роблять?

— Та чув... Але цей...

— Вішають! Вішають на телефонних стовпах! — пристукнув він важким кулаком по столі. Петрикові похололо всередині, він глибше втягнув голову в плечі, поліцай, мабуть, помітив це й задоволено відкинувся до стіни.

— Та вона так, не від злості,— спробував виправдати жінку Петрик.

— А від чого ж тоді? Від доброти, скажеш? Комуністка вона,— оголосив раптом Гуж.

— Та ні... Вона тільки язиком...

— Отож, язик як лопата,— недобре погодився Гуж.— Не вирвали ще? То вирвуть.

Петрик уже не знав, що казати, як боронити жінку, котру дуже навіть швидко могли згубити оці двоє. Сама вона не обережеться — скорше навпаки. Але Гуж несподівано мовив:

— Скажи спасибі моїй доброти. А то б давно вдівцем став. Зрозумів?

— То цей... Спасибі!

— От-от!

Що ж, Петрик зрозумів: цього разу начебто пронесло. Може, не заберуть. Поки що. Якщо ця дурепа знов не попреється на їхній поліцейський рожен.

— Але «спасибі» не відбудешся. Чи ти думаєш, я тебе покриватиму ще й півлітру носитиму? Це ти мені маєш носити,— знову взявся за своє Гуж.

— Та я б від щирого серця. Але...

— Горілки нема? А ти дістань! Купи! Виміняй! Для рідні не можеш постаратися? Я ж тобі не чужий?

— Авжеж, не чужий...

«Щоб ти згорів отут, своячок такий»,— затято думав потай Петрик, відчуваючи, що нова відміна в розмові не краща за попередню. Де він візьме йому горілки? У крамниці не купиш, сусідської не позичиш. Колись, правда, спробував гнати самогон, але й начиння того давно вже немає. А тим часом як цьому шкуродерові перечити,— якось треба викручуватись. Тільки як?

— Я до тебе ще зазирну. Чув?

— Авжеж, чув. Та тільки...

Він не знайшов, чим скінчити, як зайшла Степанида, принесла огірків та капусти, мовчки поставила все на стіл.

— Видно, німці поганенько годують? — з прихованою в'їдливістю спитала вона. Гуж недобре вирячився.

— А тобі що? Мо', німці не дуже подобаються?

— Як болячки на гузні!

— Степанидо! — схопився Петрик. — Мовчи!

— А я й мовчу!

— Мовчи!!! Знаєш... Він ось як родич! По-доброму, а ти! Знаєш!..

— Гаразд, — сказала вона до Петрика. — Вже випив, то й гузицю ладен лизати. Дуже ти швидкий, голубе...

Останні її слова долетіли вже із сіней, гримнули двері, й Петрик винувато прокашлявся. Він чекав і боявся, що тепер скаже Гуж.

— Баба, звісно... Що зробиш?

— Що зробиш? — злостиво підхопив поліцай. — Путо візьми. Котре грубше, з кострицею. Та путом! А то конопляної петлі дочекається. Спом'янеш мене!

Петрик похмуро мовчав, сидячи край столу. Купку накришеного самосаду зсунув на ріжечок столу й невидюще підмітав долонею тютюнові крихти, слухаючи, як цямкає товстими губами Гуж — їсть його сало, погрожує й повчає його, як жити з жінкою. Удвічі молодший, а ти поглянь, який розумний став за німецької влади!

— Приїжджав великий чин, — уже спокійніше повідомив Гуж. — Називається по-німецькому зондерфюрер. Загадав усе в полі зібрати.

— Вважай, все уже зібрано, — вставив Петрик.

— Не все. Те, що зібрали, нікуди не дінеться. Буде в німецьких засіках. А картопля? Картопля залишилась. Її й викопати. І здати. Для германської армії. Пойняв? Як при советах.

«Дідька ти її з поля візьмеш для германської армії, — подумав Петрик. — Щоб вона там зогнила!»

У плящі ще трохи залишалось, Гуж вилив решту в склянку й мовчки перекинув склянку до рота. Кректонув, витер п'ятірнею масні від сала вуса.

— А ще ось що! Тут, мабуть, заходять різні?.. Котрі з лісу?.. Бандити! — знову уставився він на Петрика, якому стало недобре від того його погляду. — Не було такого? Гаразд, повірю. Але пам'ятай: коли хто — зразу в поліцію. До містечка чи у Висілки. Але щоб зараз же. Пойняв? А то за приховування, знаєш? У містечку був?

— Ну, був.

— Наказ читав? Розстріл і конфіскація майна. Німці, вони не чикаються. Пойняв?

Петрик сумно зітхнув. Що ж поробиш? Кругом неталан. Погрози, розстріл, конфіскація. Як оце жити?

Гуж, не кваплячись, виліз із-за столу і, сито гикаючи, натягнув на плечі руду шкірянку.

— Яечня відміняється! — несподівано гаркнув він. — Іншим разом. Може, днями. Так що готуйся!

4

Петрик сидів на ослоні, сумно підперши голову руками, й невидюще дивився на стіл, де товсті осінні мухи повзали по масній од сала стільниці. Він не прибирав посуду, не доторкнувся ні до огірків, ні до сала, Степанида також не підходила сюди — вона лаялась від порогу.

— Частування затіяв! Сала, огірків! І ще й розпинається: яечню їм! Сам яєць нанесеш їм? Ти хоч раз курей погодував? Аби не я, що ти з господарством зробив би? Навіть коня не забрав, коли всі забирали.

Кінь, звичайно, був їхньою спільною прикрістю, Петрик переживав не менше за дружину, але де він міг його взяти? Хіба мало находився він у Висілки, напросився в селі, та хто віддасть? Кожному в господарстві найперш треба коня. Зате в містечку йому пощастило більше, і він згадав свою головну як на такі часи заслугу.

— А гасу хто роздобув? Не я?

— Ой, гасу! Сміх та й годі — гасу! Он люди солі мішками натягали. Сірниками запаслися. Навіть цукром. А цей бутель гасу приніс — сміх та й годі...

— А що? Гас узимку — знаєш! Мало в кого, а в нас є.

— Мовчав би! Гасу... І оце, свояка знайшов! Товариша по чарці! Аби він мій свояк був, я б його помелом із хати. Зрадник! А він горілку з ним дудлить, частує його. Ось німці прийдуть, тоді їх почаствуєш.

Двері до сіней були відчинені. Степанида увихалася то до печі, то до сіней, в комірчину, дзоркала коновкою у відрі, розводила пійло. Тепер, коли вони лишилися самі, вона не стримувалась, виказувала все, що намуляло за ці тижні і на нього, і на війну, і на життя. Петрик здебільша мовчав — що він міг сказати їй, чим заперечити? Він відчував її правду, але ж не хотів поступитись і своєю,

кволуватою, але так само близькою йому правдою, що скривджено ворушилася в душі, не бажаючи будь-кому скоритись.

— Прийдуть — почастуєш. Куди дінешся? — тихо зауважив він, думаючи, що жінка, мабуть, не почує. Але вона почула, і це обурило її вкрай.

— Ну це ти частуватимеш! Я не буду. Я заберуся з коровою в ліс. Щоб очі мої не бачили.

— Велика біда! — сказав він, також уже гніваючись. — Іди! Обійдуся!

— Атож, обійдешся! Думаєш, питимеш тут? Підлижешся до них? Та вони твоє вип'ють і тебе ж мордуватимуть.

Петрик поривався щось сказати, та тільки рукою махнув: Степаниду не зупиниш. Хіба щось утовкмачиш бабі всупереч її волі? Те, що для тебе яснісінький день, їй здається темною ніччю. Спробуй доведи, що сьогодні їй добре поталанило, бо Гуж пом'якшав, випивши, та й не став дуже до них придиратись, що він, може, справді покриває її перед німцями. Сам же сказав: рідня. Тому не завадить бути з ним у згоді, якимсь піддобритись, може, завести дружбу. Звичайно, він пияк, негідник, німецький лакуза, але ж він — влада. Ніби йому, Петрикові, велика радість пити з ним горілку, прислужувати та ще й терпіти його збиткування? Але, як хочеш жити, мусиш терпіти не таке. З вовками жити — по-вовчому й вити.

Правда, те слушне міркування тільки плутано марилось у його зачмеленій голові, а вголос він стримано, тихо огризався на Степанидині напади, знаючи: під гарячу руч їй краще не перечити, бо твоє однак зверху не буде.

Степанида ж тим часом, здається, все виказала і якимсь ураз затихла. Спершу вона аж напудилась, як побачила в хаті чужих, а тоді потроху посміливішала, надто як розгнівалась. А розгнівалась вона скорше на Петрика, за його нахабний напад на неї з криком, командою та ще перед цими негідниками. Нехай би кричав та наказував, як вони удвох у хаті лишилися, але ж ні, тепер він мовчить чи знай буркає щось на своє виправдання. А тоді в його лайці вона відчула нищий намір викрутитись перед цим Гужем, догодити йому тим, що зневажити її. А зневажати себе вона не дозволяла нікому, завжди могла постояти за себе. Висілківці й досі пам'ятають, як колись на колгоспному сході вона вимерзла перед представником району їхнього комірника — злодія й пияка Солов'я, як того

потім зняли з комірника і навіть хотіли судити. А коли вона була ланковою у льонарів і Кандибишин зять доніс, нібито її жінки крадуть уночі льон, вона домоглась перевірки, навіть обшуку у всіх; кілька разів їх зупиняли на стежці, шукали в жінок у пазухах, під спідницями, та марно, і той наклеп із них зняли.

Вона розгонисто сікла сікачем траву в коритча. У розчинених дверях біля порогу було світліше, січка кидала гиччям на вичовгану долівку, на її порепані босі ноги, і вона гірко думала, що з Петриком такої клятої години пропадеш як стій. Головне — в нього немає жодної твердості, чоловічої поважності, з кожним він ладен погодитись, підтакнути, хоч той бреше безбожно. Ніби покора людська робить їх добрішими. Навпаки. Не даси одкоша зразу — не забаряться вилізти на шию і їздитимуть, скільки заманеться. Вона змалку знала цього висідківського Гужа, що за колективізації кудись утік від розкуркулювання, а тепер ось знову з'явився з гвинтівкою в руках, щоб відомстити декому за минуле та дудлити горілку. Але вона не забула своєї останньої зустрічі з ним у тридцятьому році й повік йому не забуде її. Хоч він і з гвинтівкою. Так само як і тому Колондьонкові, якого роками ненавиділо село аж до самої війни, коли він пішов за першою мобілізацією до війська, та через місяць повернувся, люди казали: німці з табору відпустили. І він прибрів до містечка, схудлий, у військовому лахмітті, з вошима на загривку. То ось тепер відпасається на поліцейських харчах.

Вони обидва з гвинтівками, влада їхня над людьми велика, вони все можуть. Але вона їх не боялася, бо не поважала. Що більше — вона їх ненавиділа. Зрештою, їй не було до них діла, у тому житті, що звалилось на світ, вона відчувала перевагу своєї справіку сповідуваної правди і, поки в неї було те відчуття, могла сміливо дивитися в очі кожному.

По подвір'ю, під тином та по буряках у городі неприкажно дибали її цибаті молоді курочки, щось там дзьобали. Неслися тим часом три старі курки, за якими Степанида аж трусилася, — здавна від яєць йшов увесь її грошовий дохід, якась копійка, завжди потрібна у господарстві. Зібравши зо три десятки, вона несла яйця до містечка, міняла на щось потрібне чи продавала містечковим за гроші. Без курей було ніяк. «Треба б усипати їм якогось зерна», — подумала Степанида, але вона поспішала на поле і для курей уже не мала часу. Швидко винесла піввідра

мішанки поросяті, розчинила низькі дверцята засторонку, і те, зачувши господиню, жваво заворушилось у соломі. Вона опустила мішанку в куток, постояла хвильку, милуючись, як кабанчик завзято зацмокав у відерці — аж вуха затремтіли. Невдовзі він уже заліз туди передніми ногами й перекинув його. Степанида поправляти відерце не стала — знала: і так виїсть геть усе.

Однак треба було бігти в поле — в Овечій Балці прив'язана до вільшини паслася Бобовка, недобре було надовго залишати її без нагляду. Перш ніж покинути садibu, вона забігла до хати вхопити якусь шкуринку — пожувати самій та й корівку почастувати. Петрик, понурившись, і далі пригнічено сидів за столом і не озирався на дружину.

— Погодуєш курей! — спокійніше сказала вона. Як завжди, виказавши всі кривди, вона заспокоїлась, і тепер навіть шкода стало цього недотепу Петрика, який злив її, іноді смішив, рідко радував. Загалом він був непоганий, незлий чоловік, тільки дуже незграбний і безталанний у житті.

А ще він був на десять років старший за неї і не дуже здоровий. Але його хвороба йшла від зайвого куріння, вона це знала й товкла йому про те мало не щодня. І марно.

Стежкою через город Степанида побігла краєм яру до Овечої Балки, а Петрик ще посидів, тяжко зітхнув і встав із-за столу. Зранку трапилось випити горілки, та не довелося закурити, і тепер, зоставшись сам у хаті, він помалу скрутив добрячу, мов палець, цигарку. Щоб припалити, старанно перегорнув учорашне вугілля в печі, доки знайшов вуглину з іскринкою, роздмухав її й нарешті з довгожданою насолодою затягнувся. Тільки й радощів, що закуриш, іншого задоволення у житті, мабуть, не залишилось. Добре, що навесні насіяв у городі турецького тютюну, не спустився на купований, — де його тепер візьмеш? Тютюн був, може, й гірший за купований, але не такий уже й кепський. Петрик звик до нього — кращого йому й не хотілося.

Він почувався ще п'яненьким, думки його були геть розтривожені, і, думаючи про життя, він час від часу тихо, безгучно лаявся. А щоб його лизень злизав! Де ті німці, ще невідомо, доберуться до його Яхимівщини чи ні, а свої вже добралися. І хто? Родич Гуж. Від цього, відай, кабанчика не сховаєш, узнає і про кабанчика, і про корівку, й курей, як і про все їхнє колишне життя за советів — тут уже не сховаєшся. В нього тепер влада, захоче — поведе

в містечко, до поліції й повісить на першому стовпі — розмова у них справді коротка. То що ж залишається: просити? Але такий навряд чи пожаліє. Петрик завважив сьогодні, який недобрий, хижий блиск блукав у Гужевих очах, коли він казав про Степаниду. Хіба що задобрить дріб'язком — яйцями, салом, куркою, — бо більшого він не мав, але чи дріб'язок його дійме? Найкраще, звісно, напоїти його, але, відчував Петрик, одним разом не дуже догодиш, а поїти його завжди — де він тим часом горілки візьме?

Колись, ще до колгоспів, Петрик зробив не дуже вдалу спробу вигнати того зілля, але тоді почалася велика строгість із льоном, все, що було з волокна, поздавали, і ще було мало, приїхали уповноважені з округи, ходили й трусили по хатах лахміття, розкидали солому по клунях — шукали льоноволокна. У нього ж волокна не знайшли, але в коморі набрали на самогонне причандалля: казан і головне — добрий, з мідної трубки змайстрований зміювик, який і реквізували. Потім він заплатив штраф, набрався сорому на сходах і прокляв на роки малошановану справу самогоноваріння. Та це було давно. Мабуть, тепер, коли все в житті переінакшилося, змінилось і ставлення до самогонки. Відчував, що горілка стає тривкою, ледь не єдиною реальною коштовністю, без якої не обійдеться. Питущий ти чи ні, а горілку гнати треба.

Він перейшов через сіни до комірчини, кашляючи, притулився біля порогу до ступи. Як завжди, у комірчині не виводився присмерк, сповнений постійних і звичних запахів, які так перемішались межі собою, що їх уже важко було відрізнити. Найбільше, однак, пахло старовиною, пилюкою, мишами. Крізь маленьке, на колоду, віконце пробивалось слабке світло похмурого ранку, і в ньому Петрик оглянув дощані засіки під глухою, без вікон, стіною; тепер порожні, плетені із соломи, пузаті коші, в які колись насипали збіжжя, якщо воно не вміщалося в засіках. У кутку тулились низькі старосвітські жорна з тонкими, вже стертими каменями, густо обсипані сірим пилом борошна. Тут пилилася й Степанидина кужівка, прядка, світліла осиковим боком новесенька боденька з іржавими обручами, стояли здебільшого порожні кадуби; під стіною, гарненько складені, кілька років чекали на свою роботу Степанидині кросна — з бердами, ниченицями та навоями. На полиці над ними тьмяно полискував нерівний шерех порожніх, заплених пляшок і поважно височів великий, обплетений лозником бутель, по рильце

налитий гасом. Поруч із віконцем висіли вінки торішньої цибулі, кілька березових вінчиків, жмутки цілющої трави, заготовлені жінкою з літа. Ця невелика комірчина запилена й запавутинена по кутках і під стелею, була тісно забита, заставлена різним начинням до самої грубки-кам'янки у зовсім темному кутку, але де тут валялась потрібна йому річ, Петрик не міг розгледіти. Він обійшов комірчину, зазирнув у темні її нетрі, понишпорив під жорнами й нарешті витягнув звідти старий почорнілий казан, яким уже з десять літ у господарстві не користувались.

У сніях, де трохи світліше, він краще роздивився на той казан, мабуть, він був ще непоганий, нітрохи не заіржавів, і якщо почистити його від бруду, потерти, пошурувати пісочком, то й знадобиться. Потрібен ще якийсь цебер чи кадуб, але цебер можна взяти новий, в якому миють картоплю, а картоплю можна і в баняку помити.

Гірш те, що змійовика немає.

Петрик сів на ослінчик біля відер і, покашлюючи, став думати, де взяти змійовика. Раніше з такою потребою він подався б у містечко до Лейби, що працював у кузні: кував реманент, підковував коней, наточував сокири, насікав молодицям серпи, міг залудити миску й направити зіпсований замок. Лейба був чоловік майстровитий, отож він Петрика виручив би. Що більше, вони були навіть приятелями. Петрик ставився до нього з повагою й звертався лагідно «Лейбочко», а той до нього — «Петрусіку». Здається, вони були навіть однолітками і знали один одного з дитинства. Всю ковальську справу йому здавна робив Лейба; Петрик же ніколи не скупився на плату — грішми, яйцями, салом, іноді збіжжям — усім, що під той час було в господарстві. Коли ж заплатити не було чим, Лейба міг зробити в борг, «на віру», почекаати місяць, півроку, поки підросте збіжжя чи настане час різати овечку. І ніколи в них із Петриком не було взаємних кривд чи непорозумінь. Лейба напевно змайстрував би йому змійовик, та кузня його давно перейшла колгоспові, а сам коваль переїхав до родичів у Лепель. А тепер і не знати, чи там хтось працює, принаймні влітку кузня була на замку.

За гостинцем у Висілках був ще один чоловік, Корнило, теж беручий до всякого діла, він то вже придумав би щось чи знайшов у своїх запасах... Але в Петрика з ним давно не було дружби, скорше навпаки, вони були майже ворогами і не віталися. Причиною ж була Степанида, яка дівкою кохалася з цим Корнилом, але побралася з Петриком, — замолоду він був гарним парубком і музикою, не те

що цей вовкуватий Корнило. Справді, той мав дуже важкий характер, коли вже кого не вподобає, то дивитиметься зизом поки й віку. А ще був він скупий та жадібний, хоч жив завжди непогано, працював не в колгоспі, а на пожарні в містечку і мав умілі руки: міг рівно настелити підлогу, зв'язати віконну раму чи навіть вимурувати піч. Ні, до Корнила він не поткнеться, краще попитати при okazji ще в когось на Висілках.

Петрик накурився досхочу, відкашлявся — мабуть, треба було братися до діла. Ага, перш за все посипати чогонебудь курям, і він, знайшовши на кадубі старий дерев'яний гарець, зачерпнув ним у крайньому засіку грису, виніс із сіней. Кури, мабуть, уже чекали на нього і, тільки-но забачили із гарцем, стрімголов кинулися з-під плоту, з городу, від повітки, і він щедро сипонув на подвір'я, щоб вистачило всім. Поки ті моторно дзьобали на втоптаній землі подвір'я, визбирували в моріжку, він думав: яка мінлива доля й що вона виробляє з людиною! Хіба колись господар у Яхимівщині годував зранку курей! Чи він не мав іншої, більш важливої справи по господарству? Самої скотини тут тримали більш як десяток голів — кінь, молода лошичка, дві ялові корови, шість чи вісім овечок. Ну й свиней, звичайно, не менш як зо дві — вгодований кабан і менший, на друге літо, підсвинок. Правда, й рук було більше. Та ось пішло нанівець, тільки й клопоту, що корівка, мале порося та ці дев'ятеро курей. Від коня та всіх клопотів про нього звільнив колись колгосп, овечки непомітно самі вивелись, та й хто б їх доглядав? Діти рано повилітали з батьківського гнізда, не повернеш. А тут ця війна — вона, либонь, діб'є вже остаточно.

Все покашлюючи, Петрик постояв на вичовганих ногами каменях біля порогу, поки не вирішив нарешті взятися за картопляний бурт. Картопля добре вродила цього року, в городі її вже викопали й засипали повну яму, але ще має бути не менше. До ями ж уже вкотре під весну набігає вода, тому решту треба закрити в бурт на пагорбі в кінці городу — так завжди робили на хуторі в урожайні на картоплю роки. Картопельку треба було берегти, вона здавен була головним набутком із поля — хліб родив не завжди й на весну закінчувався, а картопельки частенько вистачало до нової. Коли її вчасно вибрати, вберегти від морозу, води, то вистачало собі й скотині — картопелька вже не один рік рятувала від голоду.

Кілька днів підряд осіннє небо навально важніло від хмар, сильно рвав вітер, заходячи то з одного, то з іншого боку, а потім усе стихло, вночі потеплішало, й під ранок сипонув дощ. Прокинувшись на світанні, Степанида почула його шепітну мову за стіною й подумала, що сьогодні, мабуть, доведеться зачекати з коровою. Петрик ще лежав у кутку й навіть не кашляв, мабуть, спав, а вона встала з помосту, вийшла до сіней. На Ганку трохи дзюрчало зі стріхи, а під діркою в сінях уже розпливалася по землі темна калюжа. Степанида вже вкотре гнівно спом'янула свого недбалого чоловіка й підсунула цебрик під те місце у стрісі, звідки мірно капало вниз. Звикнувши рано вставати, Степанида зрозуміла, що сну вже не буде, тим більше що за рядниною вже заворушився-закашляв Петрик, шукав свого капшука — дня він не міг розпочати, щоб не подиміти. Сонно попозіхавши, Степанида взяла з-під вікна кленову, куплену навесні дійницю й пішла у хлів до корови.

Тим часом майже розвидніло. Дощ густенько сіявся з низького туманного неба, але був по-осінньому дрібнуватий, без вітру і ще не наробив на подвір'ї грязюки. Тільки біля воріт хліва в низькому місці блищала брудна гноївка.

На липі зарепетувала ворона — коли б хоч не на якусь біду, стривожено подумала Степанида. Ворона прилітала на липу вже четвертий чи п'ятий ранок — усівшись на вершечку й звисивши на подвір'я товстий чорний дзьоб, різко каркала, наче когось кликала з лісу. Разів зо два Степанида кидала в неї палицею з дривітні, але ворона сиділа й не лякалася. Накричавшись, вона затихала сама, недовго ще сиділа мовчки, а далі тяжко зістрибувала з гілки й, часто махаючи крильми, летіла через хлів до гаю. Позаду на липі тихо гойдалася потривожена нею гілка з кількома поруділими листками.

Не кваплячись, Степанида старанно видоїла Бобовку, радо відзначивши, що добре напасла її вчора в Овечій Балці, — дійниця була повна по вінця. Нічого казати, корівка вдалася на славу, ще молода, невибаглива до їди й молочна; Степанида берегла її мов найбільший скарб. Як на ці часи, така корова — просто розкіш.

Вона вийшла з хліва, подумавши, що Бобовці треба кинути оберемок отави — щоб якусь годину поласувала в

хліві, а самій, поки дощ, може, зварити крупнику чи картоплі — вже кілька днів вона не палила в печі й не готувала гарячого. Однак не встигла вона дійти до порогу, як до її слуху, ніби з-під землі, долинув приглушений, але могутній нутрянний гуркіт. Ще не розуміючи, що це, вона визирнула із-за паркану у бік воріт і остовпіла: їхньою дорогою від битого шляху, важко перевалюючись на баюрах, сунулося в дощовій млі щось величезне, сіре й туполоче, що не відразу нагадало Степаниді машину. Ззаду котилося щось менше, з високою, як у самовара, трубою, й вітер доніс на подвір'я запах диму, наче від дров. На мокро-лискучих боках машини світилися якісь літери, а величезні колеса не вмщалися в нешироких коліях і одним боком м'яли-топтали чорнобиль на узбіччі. Машина повільно, але з якоюсь неухильною неминучістю наближалася до садиби і ще через мить зі змореним тяжким диханням посунула у ворота й спинилася на подвір'ї. Те дихання її стало ще дужчим, у дворі засмерділо бензином. З високої колокабінної приступки зіскочив мізернений чоловік у капелюсі й довгенькому пальтечку, якого Степаніда відразу впізнала: то був колишній містечковий вчитель Святковський.

— День добрий, пані Багатько, — з незвичною люб'язністю привітався вчитель, несучи загадково-солоденьку усмішечку на гостроносому личку. — Гуж розпорядився прийняти на квартиру німецьку команду. Ну й — щоб усе було добре.

Степаніда, однак, мовчала, безтямно поглядаючи на машину, брезентовий верх якої підпирав низьке гілля лип. І справді, тієї ж миті брязнули залізом двері, і на подвір'я зістрибнули одразу двоє. Ще не роздивившись ні їхнього одягу, ні облич, з чогось невловно-настороженого, що йшло від їхніх постатей, Степаніда зрозуміла, що це — німці. Тільки коли ті рушили подвір'ям до неї, вона подумки зауважила собі, що вони ходять, як люди, на двох ногах і, здається, навіть без зброї — той, що зіскочив із цього боку машини, був у тіснуватому, з безліччю гудзиків на грудях мундирчику; на молодому білому обличчі його за круглими окулярами в чорній оправі бликав зовсім не злий звичайний хлоп'ячий вираз, на голові з високо підстриженою потилицею сиділа якась розчепірена, без козирка, шапочка-пілотка, і з коротких рукавів мундирчика звисали тонкі руки. Але другий, що якимось пруденько викотився із-за машини, був зовсім інакший — кругленький, товстуватий чоловік із надто жвавим, навіть метушливим поглядом, яким він умить охопив подвір'я, хлів,

хату й щось буркнув їй — невдоволене й вимогливе. Але вона не зрозуміла його й сама не своя стояла з дійницею посеред подвір'я.

— О, млеко!

Тільки тепер до її свідомості дійшло, що заїхали німці сюди не так собі, а квартирувати, як сказав учитель, і питаються про молоко — хай вони ним подавляться, — їй не шкода було молока. Але вони не кинулись по молоко, вчитель загерготів щось до цього вертлявого й кругленького, і вона, ніколи не чувши, щоб так говорили, аж із цікавістю й подивом вслухалася, але не зрозуміла жодного слова. Мабуть, Святковський добре вмів по-німецьки, а німець по-нашому не знав нічого й тому сказав щось учителеві по-своєму. Святковський обернувся до Степаниди.

— Пан германський фельдфебель питає, чи свіже це молоко?

— Свіже, чому ж ні, — сказала вона й поставила на край моріжка дійницю, уздовж берегів якої гойдалася, ще не влігшись, молочна піна.

Вони недовго погерготіли щось, наймолодший підтюпцем повернувся до автомобіля й приніс звідти білу плескату квартиру. Святковський обережненько зачерпнув повну квартиру сиродою й послужливо подав панові фельдфебелеві. Той поважно узяв і, зігнувшись, щоб не облили випнутий животик, випив молоко й перекинув у повітрі квартиру.

— Іст гут!

Вчитель аж якось веселіше зачерпнув ще молодому, в окулярах. Вийнявши руки з короткуватих рукавів мундирчика, той також випив. Потім квартиру взяв присадкуватий немолодий німець із рябим, наче від віспи, обличчям і також випив. Але четвертий, високий, як жердина, вдягнутий в якийсь балахонистий комбінезон, тільки скуштував із квартири й одразу виплеснув молоко на траву; зелений моріг побілів, ніби взявся цвіллю. «Не сподобалось, щоб ти зслиз», — подумала Степанида. Сама не своя, вона покірно стояла біля дійниці, оглядаючи несподіваних приїжджих, серце її сильно калатало в грудях, але, здається, якоїсь загрози на їхніх обличчях чи в руках не було видно. «Може, нап'ються й пойдуть далі», — подумала вона, мимоволі повторюючи:

— Добре молочко, добре.

Німці, однак, не звертали на ці слова жодної уваги, як і на неї. Доки інші пили, фельдфебель потинявся сюди-туди подвір'ям, вона подумала: поверне до хати, коли ні — рушив до хліва, далі підійшов до криниці. Святковський,

шморгаючи в росяній траві новими чобітьми, подався за ним, і вона чула, як вони там герготіли щось незрозуміле для неї по-німецькому.

Ті, що напилися молока, також по одному перейшли до криниці, щось їх там зацікавило. Вона стояла біля дїйниці, не знаючи, чи вже піти кудись подалі з очей, чи ще зачекати. Але, мабуть, треба, щоб тут був господар, який десь пропав і не з'являється. Чи він не бачить, хто до них завітав?

— Пані Багатько! — знову гукнув її Святковський.— Германський фельдфебель має бажання спробувати вашої води. Принесіть, будь ласка, відро.

— А, відро! Зараз...

«Таки зібрались»,— злостиво подумала вона, підтюпцем трюхикаючи до сіней. Там вона здавлено-наляканим голосом крикнула в хату: «Петрику!» — і, пліснувши рештки води в цебер, винесла на подвір'я нове цинкове відро, яке в неї перехопив наймолодший, в окулярах. Прив'язавши відро до ланцюга, він спритно розкрутив барабан і, шойно відро бовтнулось у воду, став легко витягувати залізною корбою, а інші, нерухомо стоячи біля зрубу, чекали. На неї вони знов перестали зважати, й вона вже вирішила податись до хати, щоб таки випхати звідти Петрика. Та в цю мить він і сам з'явився на ганку — в капцях на босоніж пройшов повз неї до криниці і з якоюсь лякливою обережністю зняв з голови сукняного, з обвислим козирком картуза.

— Еге, добра вода, знаєте,— ледь тремтячим, мабуть, від хвилювання голосом заговорив Петрик.

Німці вже витягли відро й плескали з нього в якийсь зелений глечик, стримано перемовляючись між собою. Але ніхто з них, крім Святковського, навіть не глянув на господаря хутора, і тільки коли вчитель щось буркнув, дзюбатий німець зміряв Петрика неквапливим поглядом. Той вклонився ще раз, і тоді молодий, що стояв ближче до нього, дістав з кишені коробку цигарок, спершу взяв одну собі, а другу дав Петрикові. Петрик, продовжуючи бгати шапку, незграбно узяв цигарку й стояв з нею, ніби не знаючи, що робити. Тим часом німець чвиркнув запальничкою і прикурив, Петрикові, однак, прикурити не підніс.

Вони там щось прогерготіли, мабуть, говорили про криницю, а Степанида взяла з подвір'я дїйницю й пішла до сіней. Зачиняти двері вона побоялася, із сутінку сіней поглядала на німців, слухала, як Петрик якось надто швидко й по-чоловічому просто прослизає до їхньої компанії.

За хвилину він уже щось тлумачив там, то показуючи на подвір'я, то тицяючи рукою в криницю; шапку, проте, не надягав, дрібний дощик сіявся на його лисувату, з рештками сивого волосся, голову. І вони слухали його, навіть не перебиваючи. Ця легкість його ставлення до німців не сподобалась, однак, Степаниді, і вона подумала: чи не поведе він отих гостей ще й до хати? Пускати їх до хати вона чомусь не хотіла, хата була недоторканим її притулком, який треба було берегти від чужинців. «Хоч би вони швидше поїхали», — думала вона. Та, з усього видно, виїжджати вони не збиралися: відчепили од величезної машини трохи менший причіп — похідну військову кухню, і всі, крім фельдфебеля, штовхаючи та аж червоніючи на обличчях, покотили її на подвір'я. Петрик також допомагав — ревно штовхав величезне гумове колесо, а далі показав, де зручніше влаштувати кухню. Зрештою вони знайшли для неї місце коло криниці, й Степанида похнюпилась — те, чого вона найдужче боялася, сталося. Яхимівщина від німців не вбереглася. Що тепер буде?

Але все йшло своїм звичаєм, незалежно від будь-чєї волі, за якимись своїми, часом страшними, а часом дивними законами, які диктувала війна. Влаштувавши на подвір'ї кухню, фельдфебель з учителем рушили до сіней, і цей дурень Петрик уже забіг поперед них, показуючи дорогу до хати. На порозі фельдфебель мовби нерішуче зупинився, перш ніж його переступити, невдоволено-гідливо поглянув у темнувате підстрішшя сіней. Святковський щось пояснював йому, та він мовчав, усе озираючись довкола. Степанида похапцем відсунула подалі од порогу цебрик, і німець ступив до сіней. Аби не заважати їм, вона відійшла подалі, до комірчини, намагаючись збагнути: чого їм ще треба? Не йдуть же вони сюди тільки аби поглянути на їхнє вбоге житло, мабуть, їм чогось треба? Та ось Петрик широко розчинив двері до хати, й вони посунули туди з якимсь навіть нетерпінням чи навіть цікавістю, і вона з-поза їхніх плечей ніби чужими очима побачила свою давно вже не нову хату з трохи перекошеним міжвіконням і потьмянілими балками стелі, стінами, обклеєними поживклими газетами. Підлогу вона вже давно не мила, закрутившись із коровою, картоплею та підсвинком, і тепер з прикрістю поглядала на замизкані, з присохлими лушпайками дошки біля припічка, почорнілі баняки коло порогу. Скрізь по всій її хаті ступали тепер чоботи й грубі брудні черевики, залишаючи мокрі та грязькі сліди на сухих мостинах, і вона подумала: якого дідька

вони тут видивляються? Вона все стояла в сінях, напружено чекаючи, коли німці виметуться. Але вони й далі герготіли там, поглядаючи у вікна, роздивлялись образи, а фельдфебель, відхиливши ряднину, зазирнув у їхнє запіччя, й губи його гидливо пересмикнулися.

Вона так і не дочекалася, коли вони вийдуть, — її увага відвернулася на подвір'я, де біля криниці чадила, відай, сирими дровами розпалена кухня, і худий, у комбінезоні німець порався там, згинаючись перед низькою топкою. Потім він кудись рішуче подався через подвір'я, й вона аж налякалася: чи не почув він кабанчика? Втім, щодо кабанчика, то він, мабуть, сидів собі тихо, а німець невдовзі знову з'явився на подвір'ї — зігнувшись у попереку, волочив до кухні цілий оберемок дров. У Степаниди, як вона те вздріла, аж похололо в душі — то були березові поліна, які вона берегла на зиму для розпалу, їх була зовсім невелика купка під самою стріхою коло хлівця. Оце устругнув! Першим бажанням її було вийти й сказати йому: недобре робиш-бо, чоловіче, не твоє ж, либонь? Але вона не сказала, а далі її звага поникла, вона проковтнула грудку образи й сказала собі: нехай, подивимось, що далі буде.

Степанида вже очутила від першого страху, і їй стало прикро, вона відчула себе тут зайвою, захотілося кудись піти, аби нічого не бачити й не брати до серця: нехай хазяйнують, як хочуть. Хіба вона може їм перешкодити? Але поміркувала і зрозуміла, що залишати садибу недобре; бо ж тут корова, підсвинок, її дев'ять курочок із півнем. Як на ту біду, корову вона не встигла вигнати в поле, гаразд іще, що підсвинка переховали й на нього тепер не так легко набрести цим німакам. І ще добре, що вона не випустила з хлівця курей, — ті хоч голодували, але не впадали цим зайдам у вічі. Може, якимсь пересидять. Корову ж, однак, ховати не було сенсу, все одно вони вже про неї знають, корову треба було вивести на пашу. Степанида почала шукати в сінях мотузок, коли з хати вискочив Петрик, його зморщене, з наїженою щетиною обличчя сяяло, проте, якоюсь жвавою радістю.

— Жінко, яець! Яець давай, швидко!!!

«Яець!» — сказала вона собі. Ну, звісно, без яець у них не обійдеться. З яець вони починають, та чим тільки скінчать? Трохи, однак, побарившись, вона розчинила двері до комірчини й узяла з-під решета в жорнах старенький свій кошик, у якому тьмяно біліло із двадцять яець. Вона хотіла віддати їх Петрикові, нехай би частував там,

але той вже повернувся до хати, і їй довелося теж пхатись туди. Не знаючи, кому подати яйця, вона поставила кошика на край ослона. До кошика враз потяглися чужі руки, й вона, трохи відступивши, не могла одірвати погляду від цих страшних чужинських рук. Першою туди швиденько полізла біла, делікатна ручка, мабуть, того фельдфебеля, яка намацала верхнє кругляве яєчко, від рябенької курочки — найкращої несущки. Але воно чимсь не задовольнило німця, він поклав яйце назад, узяв менше, може, чистіше чи жовтавіше. Кругле відразу ж підібрали товсті, як коров'ячі цицьки, пальці з рудим волоссям біля кісточок; потім узяла інше яйце скраю молода, не дуже чиста водієва рука, що вилізла зі знайомого короткуватого рукава мундирчика. Далі Степанида чомусь не могла вже дивитись — вона опустила очі на бруднуваті хромові чоботи Свянтковського. Перемовляючись по-своєму, німці залускали шкарлупинням, били об щось яйця й гучно висмоктували їх, без хліба й солі. Відчувши огиду, вона повернулася, щоб вийти до сіней, і мало не зіткнулася з фельдфебелем, котрий маленьким складанчіком акуратно роздовбував жовте яйце рябої несущки.

На свій подив, вона швидко заспокоїлась, може, тому, що німці виявились не такими вже й страшними, не лялялися й не погрожували — вони просто поводили себе рівно і впевнено, як господарі цієї садиби. Що ж, вона розуміла: вони перемогли, завоювали цю землю, мабуть, вони мають право тепер робити, що захочуть. З усього видно, вони надто добре засвоїли й дотримувались цього права. Але саме оця їхня певність своєї правоти і усвідомлення безкарності за те, що не годиться робити межі добрими людьми, одразу настроїла її супроти. І вона зрозуміла, що незалежно від того, як вони поставляться до неї, добрі взаємини між ними вже навряд чи можливі.

Коли вони гурмом випхалися з низьких дверей на кам'яні приступки ґанку, вона стояла біля хліва на подвір'ї й чекала. Вона зумисно пантрувала на шляху до дривітні, щоб зустріти того, в комбінезоні, що увихався біля кухні, підкладаючи березові полінця у вогонь. Сказати йому вона не могла нічого — тільки хотіла глянути в його безсоромні очі. Але він більше не йшов по дрова — він добре розшурував свою кухню-машину, і та сповнювала подвір'я димом, час від часу із залізної труби шугало іскрами в небо. Степанида подумала: коли б хоч не згоріти через них. Усі прожиті тут роки вона чомусь боялась пожежі від печі чи від блискавки, не раз їй навіть снилося

вночі, як горить її Яхимівщина, а вона безсило бігає навколо, ніби ватяними ногами, й нічого зробити не може.

Німці вийшли гуртом надвір, фельдфебель трохи відстав од решти, щось наказував Святковському, який досить уважно слухав його. Потім фельдфебель вереснув щось до кухаря, той ураз виструнчився, кинув у відповідь одне-однісіньке: «Яволь!»

Інші тим часом стягнули з машини й поклали під стріхою на призьбі кілька жовтих дерев'яних ящиків, наповнених чимсь важким і громіздким, мішки з чорними таврами на боках; там-таки на призьбу поставили дві короткуваті гвинтівки з жовтими ременями. Певно, все це залишалося тут, з кухнею, а машина збиралася десь їхати,— молодий, з підстриженою потилицею водій вже сидів у машині, і та, завівшись, аж дрижала вся із натуги. Фельдфебель ускочив з іншого боку до кабіни, машина важко відкотилась назад, збочила тупим задом у картоплю і, розгрібши там у м'якій землі цілий ярочок, вивернула на дорогу.

У дворі залишилася кухня і при ній двоє — худий злий кухар та літній дзюбятий німець. Вони заходилися тягати з криниці воду, а Петрик з якимсь винувато-шкодливым виразом в очах придибав до жінки.

— Охо-хо! — стиха мовив він.— Довго квартируватимуть.

Вона мовчала, хоч від тих його слів їй стало аж геть недобре. Але вона вже здогадувалася, що це — не на короткий час, що, мабуть, тепер надовго. Петрик озирнувся, ніби їх міг хтось підслухати.

— Підлогу сказали помити. Зайве повиносити.

— Куди повиносити?

— До комірчини, сказали. І нам також.

— Що це, літо — до комірчини? Вигадали...

— Сказали. Щоб до вечора все. Їхній головний приїде.

— Хай прибирають! Хай усе приберуть. Хай подавляться,— розгнівалася вона, пригадуючи, як Петрик пнувся їм догодити. Але все намарно: ось, виганяють.

Було вже нерано, вологе небо, як і раніше, низько висіло над мокрою землею, але дощ перестав, вітер теж, здається, затих; у подвір'ї дер горло дим, що обволік хату, комірчину, сизою пеленою простягся уздовж по картоплиську, над городом. Степанида рішуче розчинила хвіртку хліва, взяла на мотузок корову. Нехай роблять, що хочуть,— їй треба виганяти корову на пашу, годі тій

стояти в хліві. Щоб зайве не докучати німцям, вона повела корову через дрів'яну вгород — навпростець картоплиською у поле. Бобовка зо двічі тривожно озиралася на чужинців у дворі, Степанида зозла стусонула її — мерщій із подвір'я.

Вона вела корову униз понад яр, куди збігало картоплисько. Яр той підступав до самого кінця городу і був глибокий, зі струмком і джерелом унизу, його схили густо поросли вільшняком і молодими ялинами. По той бік здіймався на видноті гарний гайок. У разі чогось у яру можна було б пересидіти день-другий, а то й довше, схватись од війни, од біди, від чужого недоброго ока. Аби ж не скотина. Із скотиною довго не висидиш, її годувати треба. Та й садиби шкода з її сяким-таким майном, якого з собою не забереши, — а без нього як жити в лісі? Тим паче восени, коли вже капає за потилицю й підкрадається холоднеча. Мусиш триматись оселі. Та ось ця оселя знадобилась і їм. Невже іншої тут не знайшлося? А все, мабуть, той клятий міст, дуже він їм став потрібен, а разом з ним і цей хутір.

Корова зголодніло хапала з-під ніг мокрий троян, виривала з руки мотузку, і Степанида подумала: нехай! Звісно, чого на того дурного Петрика злитися, що він зараз годен? Як не крути, а накажуть, то зробиш. Звичайно, підлогу Петрик не поміє, і лихо обом буде. Мабуть, треба їй повертатись до хутора.

На невеличкій травистій галявинці край яру вона прив'язала кінець мотузки до відземка вільхи і, трохи понаглядавши за Бобовкою, пішла поперек городом назад.

Було їй до болю прикро на серці і боязко, й вона відчула: можливості її людського життя сходять нанівець. Війна чіпкою лапою підкрадалася все ближче, а тепер то й зовсім увішла до хати, на саме покуття, під образи. І що мали робити, коли не побиватись, лементувати, плакати? Але слізьми й кров'ю і так набубнявіла земля, яка з того шкода війні? Що ж тоді — терпіти все мовчки, чекати ліпшої години? Душею чула: за меншою бідою завжди приплуганиться більша, тоді заячиш, та чи допоможе хтось?

6

Двоє німців поралися собі коло кухні, а Петрик присів біля вікна в хаті й із горя скрутив величезну, як бобовий стручок, цигарку. Пожмакану пальцями жовтаву німецьку

сигаретку він сховав за образами — скурить колись іншим часом. Треба було братися до роботи — прибирати в хаті, викинути до комірчини все зайве, звільнити від бабського начиння кочережник, а головне — помити підлогу. Він сердився на Степаниду за її затятість: кинула все, побігла. Дідько б її не взяв, ту корову, могла б постояти до полудня в хліві. Чи до корови тут, як на подвір'я оці заїхали... Одначе дав же Бог клопіт, наслав німців, чи мало їм було міст, містечок чи хоча б сіл, а бач, добралися й до цього забутого Богом хутора.

Хворобливо кашляючи (з ночі боліло в грудях), Петрик позирав у вікно на тих двох, що тепер хазяйнували біля його криниці. Один, сухоробрий та білобровий, в обвислому на озадді комбінезоні, сипав щось біле до котла, звідти валила вогка пара, а присадкуватий, із дзюбатим обличчям розкладав якісь припаси на кришечці дерев'яного ящичка, охайно застеленого чистою білою цератою. «Диви, культурні!» — заздрісно подумав Петрик і гірко зітхнув: через цю їхню культуру берись тепер за відро та ганчірку, розводь у хаті грязюку. Мало, що було сухо й тепло, то їм ще аби й чисто. Культурні...

Цигарка його тим часом уже розклеювалася в пальцях, але він не мав чим її припалити й не наважувався підійти до німців, щоб попросити вогню. Однак жага куріння зрештою переважила нерішучість, Петрик вийшов із сіней і спинився за п'ять ступнів від кухні, тримаючи на видноті незапалену цигарку. Він думав, може, вони побачать і дадуть вогню, просити йому було таки ніяково і трішки боляко. Та вони ніби й не помічали — сухоробрий і далі мішав щось у котлі, що парував і димів на все околом, а присадкуватий — мабуть, його помічник — великим ножем кришив на білій цераті сало. Петрик тихо покашляв і ступив ще два кроки вперед.

— Цей... Панóчки, припалити б...

Мабуть, його зрозуміли — присадкуватий, у білому, зав'язаному на попереку фартусі, повернув до нього широкі, рябе, якесь зовсім не германського вигляду обличчя й щось пробурчав, незлобиво так: «Я, я». Петрик не зрозумів, але з того, що німець не сказав більш нічого, здогадався, що вони дозволяють. Підійшовши до кухні, він шматочком березової корини вигріб собі на траву вуглини з топки. Не дуже вдало, попикши пальці, сквапно прикурив від вуглика й відчув, як після перших зтяжок його самосад забив у подвір'ї всі інші, чужі тут запахи.

— Вас, вас? — якось жваво, мабуть, зацікавлено загомонів до нього помічник кухаря й відклав ніж. Петрик зрозумів і радо витягнув капшука.

— Еге, можна. Це свій, домашній, коли пан хоче...

Німець ошадливо відірвав од його складеної в гармошку газетки невеличкий клаптик, і Петрик відміряв йому добру пучку самосійки. Німець досить зугарно скрутив цигарку, старанно послинив і припалив від своєї запальнички — якоїсь мудрованої штуки, з якої фиркало синеньким полум'ям. Петрик стежив за ним з майже дитячою цікавістю, адже хотілося, щоб його тютюн сподобався німцеві. Німець добре затягнувся, випустив дим, і Петрик подумав: закашляється. Та ні, не закашлявся, тільки глипав світлими очима під білими бровами.

— Гут гут!

— Гут? — пригадав Петрик знайоме ще з тієї війни німецьке слово й зрадів. — Я ж кажу... Добрий, еге. Свій, так що...

— Гут, — ще раз сказав німець і щось загомонів до кухаря, що орудував величезним, як весло, черпаком у котлі. Але той розлючено гаркнув раз, другий, і дзюбятий поклав на краєчок столу цигарку і взявся за ніж. Петрик подумав, що, мабуть, годі. Вони ж обидва при ділі, докучати їм негоже, й він назадгузь і боком подався до ганку.

Треба було братись до прибирання, але він не знав, з чого починати. Ніколи він у хаті не прибирав, завжди це робила Степанида, інколи їй допомагала Феня, у нього ж були інші, суто чоловічі клопоти. Але ось, мабуть, війна вирівняла, тепер і його не обминуло жіноче діло. Найперше, мабуть, треба вивільнити підлогу, щоб можна було мити, і він повиносив до сіней усі баняки од печі, вила, кочергу, помело; відсунув старий ослін від порогу, де виявилось до ката різного хатнього начиння: діряві шкарбани, побитий вазон, накривка від кадуба, якісь тріски, мабуть, на розпал у печі. Все, що тут стояло й лежало багато літ і мало своє певне місце, нікому не заважаючи, чому воно тепер має заважати цим чужинцям? Але ж, бач, заважає. Петрик виніс до комірчини й різне дрантя з вішалки біля печі, зняв із цвяха кожух, делікатно взяв до рук скрипку. Скрипку виносити в сиру комірчину йому не хотілося, її треба було берегти від вологи, і, поміркувавши, Петрик обережно засунув її за образи. Маленька його скрипочка зовсім сховалася там. Нехай, мо', дочекається кращих часів.

У хаті стало вільніше, майже порожньо, і Петрик, позіхавши, приніс із сіней відро з водою, дістав із-за печі ганчірку. Продовжуючи гніватись на жінку, він вилив відро біля печі на щонайзатоптаніше місце — нехай відмокає. Вода широко розтеклась по дошках, але потроху стекла у найнижче місце під самий поріг і зібралася у чималу чорну калюжу. Петрик стояв посеред хати. Йому треба було взяти в сінях деркача, але ні роззуватись, ні мочити ноги йому не хотілося, і він чекав, поки вода кудись зникне.

— Боже, це що? Що ти наробив? — почувся із сіней Степанидин голос.

— Таж мию підлогу...

— От, ганчіркою б тебе по очах! Хто ж так миє підлогу?! Чи ти здурів?

Степанида зозла ляснула себе по стегнах — звісно, зробив не по її, по-своєму, завжди йому за це перепадало від жінки. Та як прийшла, нехай миє сама, він своє зробив, усе прибрав, залишилася підлога.

— А чого ж ти пішла з коровою?

— Тебе не спитала...

Поки вони сварились у хаті — трохи стримано перед чужими і тихше, ніж звичайно, — німці, мабуть, щось почули. Степанида все ще пляцкала руками в сінях, і далі не наважуючись переступити поріг, як позад неї з'явилося цікаве дзюbate обличчя, німець осміхнувся, щось навіть сказав, і вона затнулася. Німець почвалав до кухні, а Степанида кинула через поріг ганчірку, що мокро ляпнулася біля Петрикових ніг.

— Збирай воду! Всю до краєлі збирай!

Треба було слухатись, і Петрик, крекчучи з натуги, мусив нагнутися до калюжі. Він згрібав брудну чорну воду, викручував ганчірку в закурений старий баняк. Але води було до біса, дивно, скільки набралось з одного лишень відра. Степанида тим часом знову десь зникла, і він, аби швидше скінчити цю осоружну роботу, почав розганяти воду по підлозі — в кутки, під піч — щоб не було калюжі. Так було краще, ніж збирати її ганчіркою, Петрик уже наближався до вичовганого почорнілого порогу, як у дверях знову виросла тінь — на поріг ступив однією ногою німець з відром, яке легенько парувало. Петрик усе зрозумів і з простодушністю вдячністю глянув у простацьке обличчя, що стримано світилося зараз доброю.

— Дякую, паночку. От дякую вам...

Німець поставив відро за поріг і випростався.

— Бігте, бігте.

— От спасибі! — сказав Петрик майже розчулено і раптом подумав, що треба чимось віддячити. На добро треба відповідати добром, чи ж він не розуміє.— Хвилиночку, пане,— сказав він і повз німця прошмигнув у комірчину — десь там ще залишалось трохи яєць. Тільки він не знав де і поки нишпорив по кошиках та діжках, із подвір'я долинув нетерплячий вередливий вереск: «Карл, Карл, ком!», і Петрик зрозумів, що, мабуть, не встигне: Степанида ховати вміла. Німець побіг до кухні, а Петрик розчаровано вийшов до сіней і нахопивсь на дружину.

— Он, цей Карло приніс! Гарячої...

— Гарячої...— перекинула Степанида.

Однак вона, мабуть, уже подобришала, взяла з порогу брудну ганчірку й тільки-но нагнулася до відра, як у сінях знову майнула постать. Цього разу то був Карлів начальник. З тихим злим шепотом він схопив відро й перекинув його на порозі. Тепла пара зметнулася вгору й за нею сховалося налякане обличчя Степаниди, німець, махнувши відром, стрімко вискочив надвір.

— Щоб ти здох, злидень ти такий! — озвалася з хати Степанида. Петрик озирнувся — коли б хоч не почули, бо як зрозуміють, що тоді буде? Мабуть, той сухоребрый справді злидень, з ним треба обережно.

— Тихо, жінко! Їхня власть, що поробиш...

— Власть, щоб вони подавилися...

Миля підлогу холодною водою — хоч добре, що в цебер наносили з ночі, бо до криниці було не досяпитись. Петрик не хотів туди потикатися, Степанида також. Вона добре вишурувала деркачем підлогу, витерла й лави, пошкребла ножем довгий старий стіл, позмітала з підвіконь. Петрик прибирав у сінях, виносив усе до комірчини чи під хлівець на призьбу, якесь ганчір'я повикидав на горище. Мабуть, ніколи ще їхня оселя не знала таких клопотів, навіть перед святами її не прибирали так ретельно, як тепер із принуки, і Петрик думав: хтозна, як усе це сподобається німцям? А раптом не догодиш, що тоді?

Тим часом біля криниці доварювався обід — дим із кухні майже перестав іти, пара також, кругла накривка котла була прикрита нещільно, і на подвір'ї запахло смаженим, мабуть, салом із цибулею — німці засмачували суп. Злостиво-мовчазний кухар працював там, мов автомат, ані разу не присівши; після сутички понуро порався

біля столу чи коло топки його помічник Карло. Та ось су-хоробрий випростався, дістав із кишені годинника і щось прогерготів Карлові. Петрик тихенько прибирав у сінях і все спостерігав за ними, трохи навіть жаліючи Карла. Ма-буть, тому добре перепало від кухаря, інакше він не од-вертався б так від Петрика, коли той вийшов на приступ-ки й віничком став замітати біля порогу. В цей час від гостинцю долинув знайомий глухий гуркіт, вранішня ма-шина, коливаючи з боку на бік брезентовою будкою, по-вертала до садиби. Петрик з віником кинувся в сіни.

— Ідуть! Жінко, чуєш?!

Хапаючи щось на ходу, Степанида вилетіла з хати й причинила двері, вони обоє принишкли за одвірком у сінях і чекали. Машина важко повзла вузькою доріжкою і, як і вранці, спинилася у воротах. Петрик чекав, що хтось вийде звідти, але там спочатку щось брязнуло, а тоді з брезентової буди сипонули один за одним з десяте-ро чи більше німців. Одягнені були вони хто як: у мундир-чики, якісь куртки, двоє у плямисті хвостаті накидки, і ко-жен із зеленим плескатим котелком у руці чи пришпиле-ним до ременя. Зброї в них чомусь не було видно. Німці не подались до кухні, коло якої завмерли обидва кухарі, вони поволі поправляли ремені, куценькі свої пілотки — певно, чекали команди. Тим часом з кабіни виліз чоловік у чорному цератовому плащі й високому, мов півнячий гребінь, кашкеті з якоюсь білою відзнакою над козирком. Він щось сказав перехнябленому кухареві, який слухняно сіпнув плечима, ніби здригнувся, і тільки потім розслабив-ся. Мабуть, то був якийсь дозвіл чи команда.

— Офіцер,— здогадався Петрик.

Степанида притулилась до одвірка й мовчала, перейня-та полохливою увагою до всього, що робилося на подвір'ї. Але особливо страшного там поки що не було нічого, сол-дати обступили кухню, й над їхніми головами шугнув дов-гий держак кухарського черпака — починалась роздача обіду. Так само, як біля річки влітку, коли на привалі хар-чувалися наші червоноармійці перед тим, як відступити на схід. Тепер коло криниці юрмилося з десятків німців, вони щось весело герготіли й сміялися, дехто споліскував ко-телки біля відра, що стояло під тином. Тільки офіцер одій-шов віддалік, на середину подвір'я, й, поглядаючи кудись на стріху хати чи комірчини, дістав з кишені галіфе тоне-ньку блискучу цигарницю. Коли він закурював, Петрик хотів упіймати його погляд, та очей офіцера зовсім не було видно за широким, як кінське копито, козирком кашкета.

Німець прикурював, поводив сюди-туди головою, а збоку все щось пояснював йому вже знайомий кругленький фельдфебель, показуючи навколо рукою. Мабуть, ця його рука тицьнула нарешті на двері, й тоді офіцер помітив у сінях господарів і вмить завмер. Петрик штовхнув у плече Степаниду.

— Диви, йдуть!

— Нехай ідуть.

Але кат його зна, що вони мали робити — стояти чи ходитися, чи, може, вийти й стрічати гостей на порозі. Петрик розгубився трохи й коли, згрібши з голови кепку, поткнувся на поріг, німці вже ступили йому назустріч. Тоді він подався назад, відступивши спиною до комірчини, вдивляючись в обличчя офіцера, аби зрозуміти, з чим — поганим чи добрим — заходить той до їхнього дому. Однак на його молодечому, добре виголеному обличчі нічого не було, окрім хіба що спокою й командирської твердості, темні очі його під чорними бровами тільки неухважно ковзнули по господарях, довше затримались на похмурому підстрішші сіней; верткий фельдфебель вже відчиняв двері до хати, і офіцер неквапливо переступив поріг. Дверей за собою вони не зачинили, Петрик чув із сіней, як вони там недовго погомоніли про щось, але голоси були прихлі, здається, спокійні. Потім з тією ж діловою метушливістю фельдфебель висунувся з дверей і якимось похапцем покликав когось із двору, двоє солдатів, грюкаючи важкими чобітьми, кинулись до ганку, фельдфебель щось наказав їм, ті згідливо озвались: «Яволь, яволь!» — і знову бігом подалися до величезної машини під липами. «Оце дисциплінка!» — шанобливо подумав Петрик, ще не розуміючи, що намислили ті, в хаті. Але одразу все стало зрозуміло — солдати тягли з машини складані металеві ліжка — блискучі спинки, плетені з металевих смуг сітки, якісь пакунки, мабуть, з білизною й ковдрами. Петрик ще відступив до комірчини, щоб не заважати, й вони, прудко бігаючи, почали влаштовувати новий затишок у хаті, по ще не висохлій підлозі совгали лави, стукотіли ліжками. До нього зі Степанидою ніхто не звертався, й Петрик став потроху заспокоюватись — може, все буде добре. Звісно, потрудилися, прибрали все як слід, мабуть, будуть задоволені. Та щойно він так подумав, як із-за одвірка на порозі з'явився верткий фельдфебель, який, ніби дитині, кивнув йому пальцем:

— Ком!

Відчувши раптову слабкість у ногах, Петрик увійшов до хати, де під образами на місці відсунутого убік столу стояло зібране лискуче ліжко з клунком білизни на сітці; з іншим ще порався молодий мізерненький німчик. Мабуть, Петрик їм нашось знадобився, бо офіцер, розставивши ноги, поглядав йому просто у вічі. Їхні погляди стрілися, й серце у Петрика здригнулось від передчуття близької біди.

— Вас іст дас? — з підкресленою погрозою в голосі спитав офіцер, тицьнувши пальцем кудись у стіну, обклеєну поруділими, де-не-де вже продертими газетами. Петрик тільки зиркнув туди, як завмер від страху — на самісінькій видноті, де досі висів кожух, темнівся в газеті знімок першотравневого свята в Москві, а на ньому — портрет Сталіна.

— Вас іст дас? — тихше повторив німець.

Петрик усе зрозумів і мовчав: бо що він міг їм сказати? Він тільки з прикрістю, нишком вилаявся — треба ж було так не додивитися! Вилизували підлогу, стіл, прибирали по кутках, а на стіни навіть не глянули. А тепер ось маєш...

— Сталін, паночку, — вичавив нарешті із себе ослабим голосом Петрик, готовий до будь-якої карі.

— Сталін карашо?

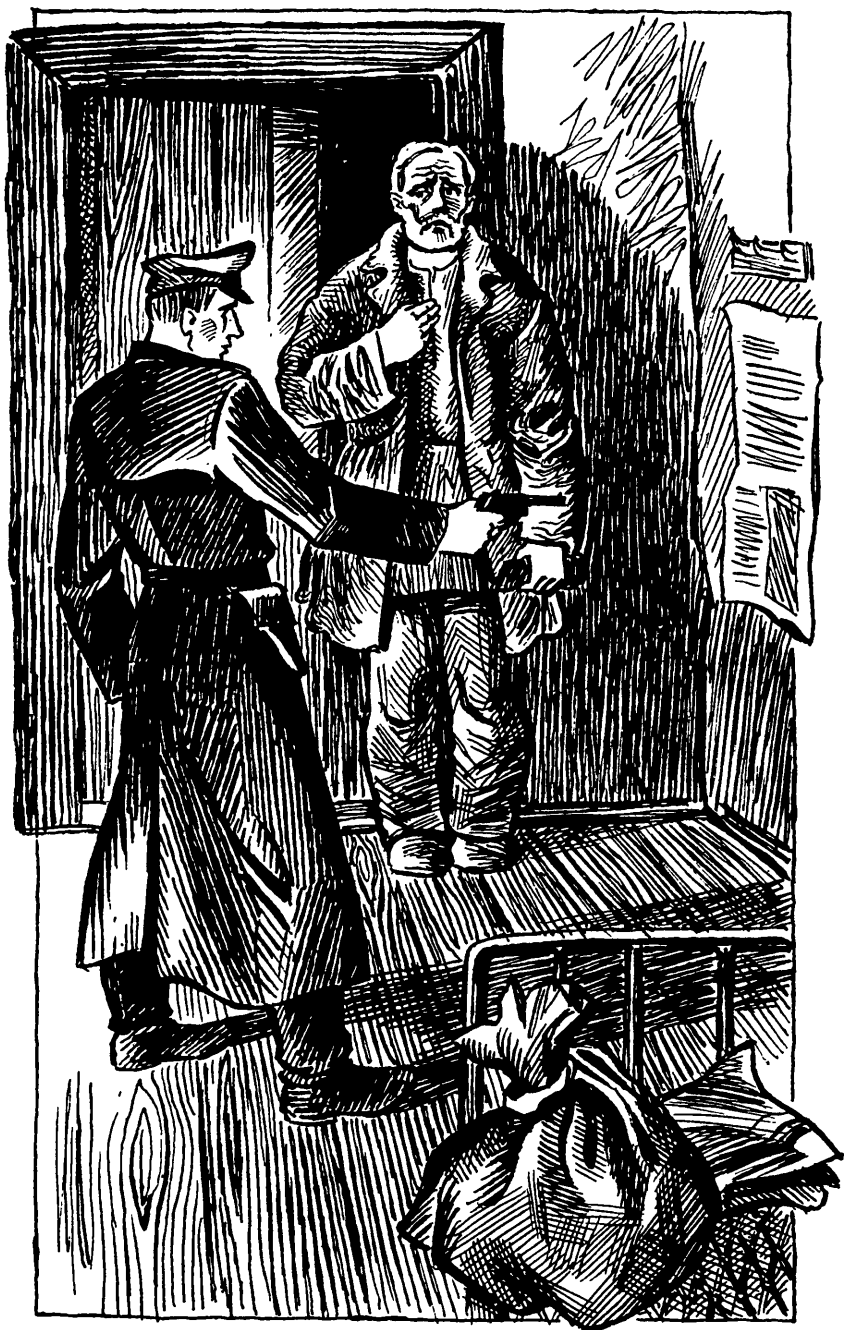
— Та, знаєте... Ми люди прості... Кому добре, кому не дуже... — спробував викрутитись Петрик, подумавши по-тай: щоб тебе грім побив, чого ти до мене причепивсь?

Поглядом, проте, він прикипів до офіцера, боязко намагаючись зрозуміти, що буде далі, яка його жде кара.

В темних очах офіцера блиснула гнівна суворість, хоч тверде чорняве обличчя лишилося так само спокійно-невзворушним, але рука потяглась на живіт, де ліворуч од пряжки віддувалася товста шкіряна кобура. Ця рука з блискучим вузьким перстеником на пальці неквапливо розстебнула язичок кобури і обхопила чорне руків'я пістолета з тонким довгим стволом.

«Ну все! — сумно подумав Петрик. — Як же не до речі, однак... Якби хоч сказати щось Степаниді...»

Так само неквапливо німець опустил руку, другою сильно смикнув пістолет, в якому щось глухо клацнуло, і рука почала здійматись угору, повз Петрика. «Зараз пальне!» — подумав Петрик і вже склав пальці, щоб востаннє перехреститись, як ствол на мить завмер і в хаті щосили бабахнуло.

Петрика аж гойднуло від страху, довкола засмерділо порохом, і синій димок тихо поплив до вікна.

В стіні посеред знімка чорніла кругла дірочка. Щоб таки не спізнитись, Петрик про всяк випадок квапливо перехрестився, готовий до найгіршого.

— Капут! — холодно мовив німець і, чогось дмухнувши у ствол пістолета, засунув його в кобуру. Обличчя його знову не видавало нічого, очі холодно світилися під широким козирком-копитом. Як не свій од страху, Петрик стояв коло вікна, поки фельдфебель іззаду не дуже сильно, але настирливо не штурхнув його в плече.

— Век!

Він хитко переступив поріг, ледве піднімаючи обважнілі ноги, поплентався в комірчину. Тут у запилених сутінках отетеріло стояла Степанида.

Петрик знесилено притулився до її плеча.

7

Поснідавши на подвір'ї з котелків, німці трохи поюрмилися біля своєї кухні, погєрготіли, покурили й знову посідали в машину. Цього разу з ними поїхав фельдфебель — офіцер зачинився в хаті, і його не було чути, мабуть, щось робив чи спав. Петрик, похнюпившись, сидів біля жорен у комірчині і навіть не курих — мабуть, після того, що сталося, не допомогло б і курево.

Степанида потроху очуняла від переляку й тихенько зацаїлася у напівсутіні побіч віконця, чуйно дослухаючись до всього, що діялось у дворі. Але, мабуть, на подвір'ї залишились самі лишень кухарі, інші всі поїхали на міст. Тоді з якоюсь насторогою в душі вона вийшла до сіней, ще трохи прислухалася — за дверми в хаті неначе все вимерло, ані звуку. Мабуть, саме час погодувати поросятко, а то ще зарохкає, дурне, й тоді не вбережеш — заберуть. Подумавши так, Степанида нарізала в банячок трохи картоплі, присипала ґрисом, додала ще вчорашньої вареної, все перемішала. Тепер треба було непомітно винести банячок у засторонок.

— Петре, подивися там, — пошепки сказала вона чоловікові, але той навіть не ворухнувся. — Чуєш?

— Ет!.. Не вбережеш! Все одно...

— Як це все одно?..

Вони тихо перемовлялись у комірчині, але недавній постріл, мабуть, так струсонув Петрикове нутро, що той став наче сам не свій. Немов у гарячці чи якомусь заціпенінні. Іншим разом вона б насварилась на нього, але зараз було не до сварки, та й розуміла, набрався старий страху, і Степанида швиденько визирнула із сіней.

На подвір'ї було вже порожньо, тільки біля кухні, перекившись через край, відмивав котел Карло, його злий кухар стояв біля ящиків спиною до хати і чогось у них бабрався. Мабуть, можна було вийти — мало що могло бути в тому банячку, що їм до того?

Вона так і зробила — тихенько шаснула за комірчину, а по дривітні у зарослий лопухами городчик. Підсвинок, молодця, навіть не озвався на її кроки, тільки заворушився в соломі, коли вона стала відчиняти низькі дверцята. Аби не дуже затримуватись, вона поставила через поріг банячок і підперла дверцята засторонку.

Порося помалу ворушилося собі за дощаною стіною та прицмокувало, майже не подаючи голосу, а вона стояла в лопухах і думала. Таки, чула її душа, не дуже надійний тут сховок, надто коли стільки людей на подвір'ї — хоч і до вітру вийде хтось за хату й може почути. Та й кури ж іще! Вона якось не подумала про них, і ті швендяли тепер попід плотом, за стіною хлівця, в лопухах — щось шукали собі, дзьобали. І вона не знала, що краще: чи заперти їх усіх у хлівці, чи одігнати десь від садиби. Коли б німці не вилунали їх, адже ж не сліпі.

Та переховувати курей вона поки що не стала — більше боялася за Бобовку, яку цього разу залишила в чагарях разом із Янчиною чередою. Вона злякалася, щоб Янка не пустив череду на Висілки, бо вже вечоріло, небо так і не вивільнилося від хмар, що суціль затягли його, низько налігши над сірим простором поля і лісом. Втім, було не холодно, вчорашній вітер притих, хоч у мокрій траві було дуже незатишно ногам, коли Степанида вийшла з городу. Трохи протоптаною через картоплище стежкою вона подалась на край яру і там узяла вбік, ледь помітною в траві стежиною під мокрим, обтеребленим сльотою чагарником. Майже трюхикаючи уздовж поля до Овечої Балки, вона думала, що, мабуть, буде і ще гірше, що самим переселенням до комірчини не обійдеться. Якщо ті зайди застрягнуть тут, то багато що може статися, а господарство обдеруть, це вже певно. І як жити? Як уберегти від них корівку, поросятко, курочок? Збіжжячко яке чи картоплю, може, не візьмуть, навіщо, а от дрова попалять. Хіба тоді без коня заготуєш їх? А як бути взимку?

Клопотів було чимало, як і тривоги, лихе передчуття гризло душу, та зовні Степанида трималася і видавалася спокійною. Вона була не з тих жінок, що на першу біду кидаються в плач, вона передчувала, що бід буде забагато як на її скупі, колись добре вже виплакані сльози, що треба поберегти себе від хвилювання.

Яноччину невелику череду вона помітила в куцах неподалік дуплавої колоди поваленого дуба на самому узліссі. Корови стиха шамотіли по куцах, а Янка, заховавшись за ялиною, чекав її й, помітивши, щось гаряче загомонів, показуючи раз по раз у поле. Може, він там щось бачив? Але, здається, зараз там було порожньо, час було гнати худобу додому. Степанида відлучила Бобовку від череди, і та охоче рушила стежкою до хутора. Тільки тепер Степанида спохватилася, що нічого не взяла Янці, та й сама вона сьогодні не мала в роті ані рiски. Янка на прощання загерготів незрозуміло й схвильовано, замахав руками і тільки наприкінці невміло вимовив два тривожні слова, які тепер розумів кожен:

— Пук! Пук!

Степанида не стала випитувати, про що він хоче сказати, й швиденько погнала лозиною Бобовку — поки на садібі не було німців, треба було встигнути подоїти корову.

Трохи навіть спітнівши в грубій хустці й під ватянкою, вона догнала корову до плоту біля картоплиська і зрозуміла, що трохи запізнилася. На подвір'ї під липами вже височів брезентовий верх машини й чулася розмова, незвичне, ненаське герготіння, окремі вигуки, здається, тут щось відбувалося. Ні в сих ні в тих вона зупинилася, Бобовка підняла голову й уповільнила ходу. Над парканом було видно, як німці, з'юрмившись, тягли з машини щось здоровенне й тяжке, і один, мабуть, завваживши її за плотом, радісно-жваво закричав через город:

— О, матка, млеко!

Нічого не вдієш, вона тихо цвяхнула лозиною Бобовку, переступила нижню жердку у плоті і звичним шляхом пішла по стежині до подвір'я.

На подвір'ї відбувалось те, чого Степанида боялася найбільше: німці влаштовувались надовго. Витягнувши з машини величезну сіру брезентину, вони напинали її на кілля біля тину на неходженому моріжку подвір'я, товклись там усією турмою, натягали мотузки, забивали в землю короткі кілки. Двоє по краях шосили вперлися в землю, майже лігши на подвір'я, — тягли мотузки, і сірий брезентовий дах податливо напнувся, утворивши величезну, майже як хата, будівлю.

На дривітні стояв згорблений Петрик, трохи заховавшись за ріг, поглядав, що робилось на подвір'ї, й, помітивши жінку, розпачливо розвів руками. Але Степанида не озвалася. «Кат із ними, — подумала вона, — там вони заважатимуть найменше». Аби не займали їй цей край подвір'я, де були хлів, курник, дривітня, прохід до засторонку. Та, мабуть, тут їм було брудно, їм треба чистіше. Той, трохи вищий од цього, край подвір'я, природно, був і чистішим.

Бобовка, мабуть, не згірш господарів відчувала небезпеку від цих людей і тільки-но поткнулася вийти з дривітні, як нерішуче стала, задерла голову й чмихнула — вона їх боялася. Степанида зайшла наперед, погладила корівку по теплій, тремтливій від дотику шиї.

— Ну не бійся... Йди, йди...

— Млека! Млека! — п'яно закричав хтось із німців, і не встигла вона з коровою підійти до воріт хліва, як помічник кухаря Карло, коливаючи на своїх коротких озадкуватих ногах, вже ніс широке бляшане відро. Від кухні позирали сюди із троє й поміж них той кругленький рудуватий фельдфебель, що й тепер там метушився, щось кричав чи командував.

Звичаєм вона, доячи, кидала Бобовці який оберемок трави чи отави, тоді корова стояла спокійніше й краще віддавала молоко — тепер же в неї не було під руками нічого, а німці, судячи з усього, чекати не мали наміру. Вона хотіла сказати Петрикові, аби чогось приніс, та передумала: нехай! Щось у ній спалахнуло гнівом і замкнулось од тієї їхньої безцеремонності — ніби вона мусить забезпечувати цю зграю молоком від своєї корови, — нехай би пошукали ще десь корів. Бобовка тим часом, також ніби розуміючи всю міру нахабства непроханих гостей, перебирала ногами та все поглядала на той бік подвір'я, коли Степанида присіла до неї. Бобовці це також явно не сподобалось, корова переступала, хвилювалася. Степанида це відчувала, і її внутрішнє обурення все наростало. Однак вона якось нацяпала піввідра молока і встала з-під корови. Карло в мундирчику із засмальцьованим коміром стояв збоку, на його одутлому обличчі не було нічого, крім терплячого, байдужого чекання.

— Ось, більш немає! — сказала Степанида, віддаючи йому відро.

Німець мовчки взяв і, коливаючи, поніс до кухні. До Степаниди якось боком підступив Петрик, озирнувшись, тихо зауважив:

— Але ж... Мабуть, замало. Щоб їх...

— Вистачить! — рішуче сказала вона й ляснула корову по озадку, заганяючи її до хліва.

І в цей час від кухні пролунав такий злий вигук, що вона здригнулася:

— Хальт! Ком!..

Це той самий фельдфебель, він аж почервонів від обурення і, заки Степанида втямила, чого від неї хочуть, з відром у руках прикотився до неї. Щось швиденько й сердито белькочучи, він тицяв у неї відром, вона слухала і вже розуміла, що молока було мало.

— А де я вам візьму більше? Все.

— Алес?

Кругленький фельдфебель ще щось пролементував до неї, потім жвавенько вернувся до кухні, знайшов там когось поглядом й мотнув головою — ком! Усе той самий Карло, як і до того поволечки й перевальцем, причвалав до фельдфебеля, узяв відро, нерішуче підійшов до корови, що переляканими очима нестямно позирала довкола. Коли він наблизився до її задніх ніг, вона переступила і стала до нього боком. Карло змушений був знову обходити, і фельдфебель крикливо визвірився на Петрика — той злякано вхопив Бобовку за роги.

Степанида вже розуміла, що зараз буде, і їй стало страшнувато: обман її ось-ось викриють. Водночас було гидко бачити, як солдат брався доїти, а її дурний Петрик допомагав йому. Бідна Бобовка, що вони зараз зроблять із нею, очі б її того не бачили. Але так, вони вже доїли — розкарячений Карло гнувся під корову, поглядаючи на коров'яче вим'я, у відрі вже зацяпало з цицьок, Бобовка перебирала ногами, ненастирливо спробувала вивернути роги, але, мабуть, Петрик тримав міцно. Степанида вся напружилась від мовчазної злості, стояла оддалік і не підводила погляду від землі. Але вона все бачила й німо посилала прокльони цим чужинцям, а найбільше тому рудому фельдфебелеві, що надувся й стежив за всім, що робилося коло корови. Нарешті за якихось п'ять хвилин вона зиркнула у відро й зіщулилась ще більше: воно повнилось уже по вінця. Ех ти, дурна Бобовко, нащо ти віддаєш їм?! Але мусить віддати, Бобовка так само боялася, боявся Петрик, підігнуті ноги якого в сукняних, залатаних на колінах штанах дрібно здригались, коли він надсадно втримував корову! Степанида також боялася — знала, добром це не скінчиться.

— Генуг! — раптом скомандував фельдфебель — відро було повне. Карло випростався і обережно, щоб не розлити, поставив молоко перед начальством. Фельдфебель люто зиркнув на Степаниду, міцніше стиснувши щелепи.— Ком!

Вона вже знала, що означає це коротке слово, і поволі підійшла до нього, зупинилася за два кроки, неспроможна відірвати погляду од відра, в якому зверху тихенько гойдалася молочна піна. Вона чекала крику, погроз, але рудий фельдфебель не кричав, він тільки пересунув наперед до пряжки свою кобуру.

— Паночку! — раптом не своїм голосом закричав Петрик і бухнувся коліньми на невисохлу після дощу землю.— Паночку, не треба!

Тільки тепер вона збагнула, що німець хоче дістати свій револьвер, і серце їй неприємно здригнулось. Але вона не зрушила з місця, а тільки дивилася, як він невміло длубається там з револьвером, не може його розстебнути чи що. Петрик знову залентував, посунувшись ближче на колінах, із зібганою шапкою в руках, сивий, неголений і нещасний. Вона ж стояла, ніби задубіла, немов непідвладна смерті, хоч і готова до неї щомиті. Однак замість револьвера німець нарешті відстебнув якийсь білий довгастий ланцюжок, і, перш ніж вона встигла щось зрозуміти, пекельний біль оперезав її плече й шию. Вона зметнула рукою, тоді сильно обпекло пальці на руці, ляснуло по спині, добре, що на плечах була ватянка, крізь неї було не так уже й боляче. Фельдфебель щось люто кричав і ще кілька разів уперіщив її, але найбільше боліли пальці після другого удару, спина ж майже не боліла. Тим більше, що вона знайшла, як захищатись від його ударів — не пальцями, а здебільшого ліктем, і він, урепіживши її щосили ще зо два рази, мабуть, зрозумів, що дуже її не проймеш. Тоді він опустил ланцюг і кричав, з надсадної люті його білоброве обличчя почервоніло, але вона, мов глуха, не слухала його крику й не хотіла його розуміти. Краєчком ока вона бачила, як там, біля палатки та кухні, чогось глузливо іржали двоє чи троє німців — мабуть, те, що виробляли з нею, здавалось їм дуже смішним, певне, для них це було веселою розвагою. Що ж, гигикайте, кляті, розважайтесь, подумала вона, бийте нещасну жінку, яку нікому захистити. Тільки знайте: в цієї жінки все-таки є син-солдат, він вам пригадає. Нехай не зараз — прийде час, поквитається за неньчин біль і наругу над нею. І ти підведись, Петре, негоже повзати перед ними на колінах.

Нехай! Побили її, як якусь прибуду, у власному ж дворі, під сміх та регіт, але вона стерпить. Терпи ж і ти.

Пекучим болем горіла шия під вухом і пальці на лівій руці, коли вона повільною ходю, пригнічена невимовною кривдою, пішла на дривітню, щоб схватись від їхніх нахабних очей, а може, й заплакати. Тільки щоб вони не бачили. Дуже хотілося б заплакати, аби ж були сльози. На жаль, у неї давно не було сліз, був тільки гнів, глухий і ледь підвладний їй, від якого перш за все їй самій було нестерпно. І все ж нехай, втішала вона себе, нехай буде те, чому судилось бути, а там побачимо. Може ж, не застрелять до вечора, трохи ще поживемо...

8

Цілу ніч до світанку Петрик перевертався на своїх мультяшних діжках під кожушком, намагаючись заснути. Спочатку довго наслухав, що робиться на подвір'ї, де хоч і стемніло, та не було спокою: чути було незнайому мову, вигуки, сміх — там чогось допізна не могли вгамуватись. У снігах раз по раз грюкали двері, забродили бігали до хати і з хати, бряжчали посудом, мабуть, частували командирів. Потроху, однак, усе затихло, німці поснули, але Петрика все одно не брав сон; гірко і невідступно думалося: що ж воно буде? Це ж послав Бог кару двом старим — тільки за що? Петрик хотів спитати про це жінку, але на його здавлений шепіт вона не озвалася, а гукати голосніше не наважився: він був уже вчений і боявся навіть у власній хаті. А спробуй-но не боятись.

На світанку він таки задрімав, здалося, зовсім трішки, і побачив поганий сон про пацюка. Під жорнами в комірчині здавна була широка пацюкова нора, з якої тепер висовувалось якесь дике створіння з ікластою, мов у вепра, пашею. Петрик жбурляв у нього віником, потім штрикав туди довгим дубцем, але марно: пацюк ховався, щоб потім знову вилізти й погрозово зіпати своєю ікластою пашею, чи то погрожуючи, чи то насміхаючись із людей. Нарешті, Петрик ухопив біля порогу заіржавілий старий сікач і жбурнув ним по норі в кутку, але, мабуть, зачепив жорна, і ті з гуркотом гримнули на підлогу, тільки курява встала.

Петрик миттю прокинувся, одразу чітко збагнувши, що гримнуло десь наяву й поруч. У комірчині розвиднялось,

наставав ранок, на шкарубкій долівці посеред комірчини виднілися його капці, жорна стояли собі на місці в кутку, а Степаниди на тапчані під віконцем чомусь не було, лежав тільки її зім'ятий сінничок. Петрик, як був босий, плигнув до віконця із замурзаним, у павутинні скельцем, крізь яке, проте, побачив подвір'я з кухнею, а там сердитого кухаря, що стояв із піднятою в руках гвинтівкою. Якраз в цю мить він клацнув затвором, викинув на траву гільзу й пішов десь до воріт. Гвинтівку із жовтим ременем повісив на тин біля кухні.

Перелякавшись від думки, чи не там Степанида, Петрик, босий, в козушку наопаш, вискочив на ганок: поруч із палатки виліз німець, роздягнений, у шлейках поверх синьої майки, але в сукняній пілотці на голові, він щось крикнув кухареві, але той не відповів. Нарешті, за мить усе стало зрозуміло, коли той з'явився на воротях. В його піднятій на показ руці висіла розплатана ворона, з роззявленого дзьоба якої капала кров, вона ще трохи ворушила чорним, обвислим крилом.

Петрик кинув погляд на хлів — ворота були вже розчинені, отже, Степанида вже погнала Бобовку. Це дало Петрикові спокій — кат її бери, ту ворону, було б не прилітати, не каркати — докаркалась на свою голову.

Він знову повернувся до комірчини, причинив за собою двері. Боявся тепер виходити на подвір'я, щоб зайве не дозволяти їм, мабуть, треба було сидіти тут, у цьому жалюгідному сховку, бо де ще мав подітись господар на окупованій садибі? І він тихенько, щоб не грюкнути чимось у сутінках, взяв свої капці, тугіше закутався в козушок і став біля віконця. Хотілося курити, та прикурити не було як, і він терпляче чекав невідомо чого. Тим часом добре розвиднілось, попрокидалися німці, стали вештатись неодягнені, у спідніх сорочках, блакитних та білих майках — то до вітру за хлів, то курили й по-фізкультурному розминались на подвір'ї. Один у спущених на стегна шлейках витягнув із криниці відро води, став митися поруч кухні під тином. Там-таки приладнали на тин маленьке люстерко і голились якимись коротенькими бритвами. Один, в окулярах і з високо підстриженою потилицею, неквапом ходячи по подвір'ю, щось цікаво роздивлявся по стріхах, зупинився перед дривітнею і щось коротко записав олівчиком у маленькій чорній книжечці. Потім пройшов до хліва, крізь розчинені двері зазирнув усередину. Петрикові здалося, ніби він щось шукає, але німець, мабуть, не шукав, а знову дістав із бокової кишені свою книжечку і

щось записав. «Учений,— подумав Петрик.— Тільки що там вивчати, у тому хліві?» Він чекав та й чекав, коли вони зберуться й поїдуть на міст, мусили ж вони колись працювати. Та час минав, уже добре парувала кухня, від якої йшов якийсь незнайомий і смачний запах, а вони все товклись на подвір'ї, з усього видно, не кваплячись до роботи. Та й фельдфебеля ще не було видно, як, зрештою, й того їхнього головного офіцера — мабуть, обидва спали в хаті, бо до сіней ще ніхто зрання не заходив.

Займався лагідний, зовсім не по-осінньому теплий ранок. Десь за тонкою смугою хмар блукало готове ось-ось виглянути сонце. Німці зовсім пороздягалися, скинули шинелі, а то й мундири. Один з гладкою, рудою від засмаги спиною довго мився біля криниці, стоячи тільки в трусах та черевиках, другий поливав йому з котелка, і обидва, молодобезтурботно регочучи, пирскались водою. Злий кухар, одягнений сьогодні в коротеньку білу курточку, і Карло упали біля кухні: Карло, нагнувшись, тицяв у невеличку топку, а кухар щось мішав у котлі з відкинутою накривкою. Забиту ним ворону двоє вже одягнених, але без пілотовок німців прилаштовували на найвищий кілок у тинові, с'як-так склали їй крила, щоб були ніби в живій, але мертва голова пташки не трималась рівно і раз у раз падала дзьобом набік. Тоді один приніс із машини тонку дротину і якимось примоцував ту голову, хоч все одно було видно, що ворона вбита. Щойно він одійшов, оглядаючи свою роботу, як у сінях брязнули двері, Петрик насторожився, зазираючи навкіс у віконце,— на камінних приступках біля порогу вже стояв офіцер, так само в розстебнутому кітелі, без шапки, з розкошляною чорною чуприною. За мить офіцер оглянув подвір'я, на якому якимось відразу підібралися, притихли солдати, і щось сказав тому, що стояв біля ворони. Той відповів, заусміхавшись всією своєю молодою круглуватою мордою, і відійшов убік.

Петрик припав щільніше до колоди, щоб побачити, що буде далі, але, мабуть, і так усе було зрозуміло. Офіцер уже цілився з ґанку у ворону, тонкий ствол його пістолета трохи похитувався, доки він ловив ворону на мушку, потім завмер, зненацька луснув коротенький постріл — і з пташки над тином полетіло пір'я.

— Браво! Браво! — заляскали в долоні німці, що милися коло криниці, і один з намиленими щоками збоку, і ще хтось, кого Петрик не міг побачити з віконця. Тоді офіцер прицілився ще, і ще луснув постріл, цього разу куля

відірвала вороні всю голову з дзьобом. «Браво!» — гукнув хтось навздогін. Офіцер задоволено сховав пістолет і пішов до кухні, на ходу вдягаючи в рукави кітель. Звідкись до нього підскаочив верткий фельдфебель, і вони почали розмову, якої Петрик уже не міг зрозуміти.

Тут, стоячи при вікні, він почув інше, од чого на мить збентежився, не знаючи, що робити. Там, за стіною комірчини, де був невеличкий садок, трусили яблуню — аж листя лопотіло, й, чути було, густо падаючи, важко гупали об землю яблука, мабуть, його антонівки, які він терпляче беріг до зими. Кривда раптом обпекла його, і Петрик, забувши про обачність, покинув комірчину — це ж неподобство, хіба так можна робити? Ну, обірвали б п'ять чи десять яблук, наклали б зо дві отакі пілотки — а нашо ж отак без дозволу всі дерева трясти? А цей офіцер, хіба він не крикне на них?

Підхоплений раптовою образою, Петрик вибіг у відчинені двері з сіней і попри палатку, розтягнуту коло самої призьби, шаснув у городчик. Звичайно, так воно й було. Один німець, розчепірівшись черевиками на товстому гіллі, сидів на яблуні й тряс її, спілі яблука з важким гупанням сипались на грядки в бурячник, де їх збирав у шапку рудоголовий миршавий німчик. Петрик став на обніжку і втупився в них докірливим поглядом. Але вони навіть не глянули на нього, немов він був якийсь дерево, а не господар хутора.

— Але ж так негарно, — трохи помовчавши, сказав він. — Я ж вашому офіцерові пожаліюсь. Так недобре, панове німці.

Той руденький, з вигляду ще зовсім хлопчисько, випростався, якомсь злодійкувато зиркнув на нього й, хихикнувши, замахнувся надкушеним яблуком. Петрик ледве встиг відхилитись, і яблуко, ударившись іззаду об стіну, відскочило в кропиву.

— Злодюги ви! — вигукнув Петрик майже у відчаї. — Ну, стривайте!..

Він повернувся з наміром поскаржитись офіцерові, та в цей час коло хлівця луснули підряд два постріли, і з диким кудкудаканням кинулись за пліт кури. Петрик, згубивши у борозні капця, зашкандибав до хлівця по цей бік комірчини. Постріл ударив ще раз, і цибатий німець із дривітні, спритно перескочивши через пліт, з розчепіреними руками кинувся в чорнобиль. Ззаду коло старої колоди стояв з револьвером у руці фельдфебель, він жваво герготів щось, звертаючись до двох чи трьох німців, і ті скалили білі зуби — сміялись. Далі, спостерігаючи за всім,

походжав офіцер у незастебненому від ранку мундирі, з-під якого виглядала його шкіряна кобура на ремені.

Враз розгубивши недавню рішучість, Петрик зупинився — кому було скаржитись? Те, що робили солдати, мабуть, не було чимось недозволеним, їхні командири, видно, були такі самі. Либонь, так уже в них заведено, як у завойовників. Цибатий тим часом перелазив уже через пліт, у високо піднятій руці тримаючи за складені лапки курку, яка ще відчайдушно біла у повітрі крильми. Фельдфебель з револьвером у рвках озирався по боках, мабуть, шукав ще десь курей. Але ті позашивалися з переляку хто де, жодної не було видно на подвір'ї. Петрик помалу пошкандибав до дривітні, не знаючи, куди тепер податись, аби не бачити цих розбійників і не бути в них на очах. Однак він уже потрапив на очі, фельдфебель опустив револьвер, і його пихате обличчя ураз втратило веселу мисливську жвавність.

— Ком!

Ну звичайно, зараз він почне чіплятись, може, поб'є чи навіть застрелить його — хіба їм довго? Петрик як був, з однією босою ногою, пошкандибав з дривітні і став, де сухіше.

— Млеко! Варум нікс млеко?

Фельдфебель чекав відповіді, поруч нього стояло ще двоє німців, сюди ж у незастебненому кітелі з безліччю гудзиків на грудях прямував офіцер.

— Таж корова пасеться, — просто сказав Петрик, трохи дивуючись із того наївного запитання.

— Ком корова! Бістро! Ти поняль? — прогрегготів фельдфебель, і Петрик подумав: далось ж їм те молоко! Чи їм більше нічого жерти, що вони так присмоктались до того молока?

— Ком корова! Нах хауз корова! Поняль?

— Та пойняв, — понуро сказав Петрик і повернувся до дривітні. Треба було йти шукати в молоднику Степаниду з Бобовкою.

Ті, в садку, вже вилізли на іншу яблуню, з кислуватими невеличкими яблуками, якими було густо вкрите гілля, та обтрушували їх у кишені й пілотки. Двоє інших шукали щось по землі, швендяли по грядках, топчучи не вибрані ще буряки й цибулю. Тепер Петрик нічого не сказав їм — нехай жеруть, хоч подавляться. Він знайшов у борозні свій капець і пішов попри грядки до яру. Було вже очевидно, що всі овочі, фрукти та й загалом господарство піде за вітром, тепер нічого не втримається. Хоч би голова цілою залишилась!

Він навмисне йшов нешвидко, думав і прислухався, чи не гримне ще постріл на садибі, однієї курки їм, либонь, буде замало і справді, тільки-но він дійшов до бережка яру, як ззаду бухнуло тричі підряд, Петрик озирнувся — ні, звідси не було видно, мабуть, стріляли по той бік садиби чи на подвір'ї. Хоч би вони перестрілялись там самі, менше б на світі лишилося. Та, мабуть, своїх не застрелять, а от курочок чи й зостанеться на розплід. «І диви, так і не збираються до роботи, лагодити той міст — чи у них вихідний сьогодні, чи яке свято німецьке?» — думав Петрик. Так хотілося йому піти й не повертатись на цей хутір, тим більше, що так гарно розгодинилось, небо вясніло, почало пригрівати невисоке сонце, вітрець зайшов з півдня і зранку був теплий і лагідний. Восени таке не часто випадає. Може, то починалось бабине літо з його запізною, скупою, але такою жаданою радістю в природі. Аби не ці непрохані гості..

Однак треба було шукати Степаниду.

Він уже пройшов повз куші на пагорбі, постояв коло білої, обідраної від кори колоди поваленого дуба, прислухався. Степаниди ніде не було чутно, і він подумав, що так не штука спізнитися, що тоді німці скажуть? Ще з тієї війни Петрик чув, що у війську не люблять, коли накази виконуються не бігом, не поспішаючи, і лихо тому, хто не дуже моторний чи нетямущий. Але то ж у своїх, руських, а вороги ще крутіші: не догодиш — стрельнуть, як ту курку, й не тріпнешся.

Добре набігавшись по хашах в Овечій Балці, він не побачив, а почув Бобовку, що тихо шамотіла в чагарнику край болітця. Поруч стояла Степанида. Якимсь вовкуватозлостивим поглядом вона здалеку уп'ялася в Петрика й нащулилась, мабуть, відчувши недобре.

— Куди залізла! Насилу знайшов, — сказав він, продираючись крізь молодий осиковий гушак. — Там молока вимагають.

Степанида трохи подумала, прислухалась.

— Сказав би: нема. Учора все видудлили.

— Наказали корову привести. Мабуть, самі доїтимуть. Курку застрелили. Яблуні геть обтрясли.

Степанида, однак, спокійно вислухала ті невеселі новини, нічого не спитала, тільки поправила ріжки хустини на шиї.

А дулю їм, — відказала нарешті вона й пішла до корови, що тим часом відійшла подалі в чагарник.

Петрик подумав, що вона візьме Бобовку на мотузок і вони швиденько поведуть її додому, але Степанида рішуче присіла до вимені і взялася за цицьки.

— Що ти надумала?

— Що бачиш.

Ну звичайно ж, вона почала доїти корову в траву, і Петрик аж перелякався.

— Але ж молоко!..

— Дулю їм, кажу, а не молока.

«Либонь, і справді дулю»,— подумав він, збентежено спостерігаючи, як білі струмені молока з-під її рук б'ють у дрібну, пересипану опалим листям траву. Він уже знав жінчин характер і розумів, що Степаниду не ублагаєш, надто таку, скривджено-затяту після вчорашнього. І він покійно й мовчки стояв у гущаківі, поки вона не видоїла корову.

— Та-ак... Що робити?

— На ось, веди. Нехай доять.

Степанида накинула корові на роги мотузочку, другий кінець її тицьнула Петрикові до рук.

— Веди!

Він вивів корову на узлісся до стежки, Степанида, тріхи відставши, йшла позаду. Бобовка, відай, мало що розуміючи в намірах господарів, то йшла, то зупинялася, хапала з-під ніг якийсь жмут трави, мабуть, не напаслася й не хотіла додому. Бо відчувала, що нічого доброго її там не чекає, а до вечора ще було довго. Петрик через силу переставляв ноги в капцях, він також непокоївся, відчуваючи, що це ж зовсім недобре — привести корову без молока. Але що він міг вдіяти: корова — це вже не його власність, вона належала більше дружині. А після вчорашнього Степанида, звісно, образилась, і було чого. Він би теж образився, аби його відшмагали отак револьверним ланцюгом — а поки що тільки лякали. Однак до переляку і страху він загалом давно уже звик, і хоч лякався часто, навчився швидко заспокоюватись, інакше хіба ж витримаєш? Особливо під час війни.

Немов щось відчувши, перед хутором Бобовка зовсім затялася і з городу на подвір'я йти не хотіла: впиралася ногами, рвалася з мотузка, озиралась на господиню. Петрик погейкував на неї, смикав за мотузок, але, поки ззаду не стьобнула дубцем Степанида, корова не слухалася. Ще від яру стало чути, що німці й не думали забиратися з хутора — розмова там була в самому розпалі, хтось сміявся, щось мірно бухкало у повітря. Петрик придивився до

антонівки біля комірчини — тільки на вершечку її лишилося кілька найдрібніших яблук, а так усе дерево обтрусили; внизу звисала до землі зламана гілляка. Увесь їхній город був зграсований чобітьми, грядки розтоптано; на огірковищі де-не-де виднілись роздушені насінники. «От кара Господня,— гірко подумав Петрик.— І за які ж гріхи? І чого саме на мене оце звалилося? Хіба мало було їм міст, містечок чи сіл, нащо їм здався цей забутий Богом хутір?»

Та, либонь, і хутір знадобивсь.

Ще в городі Петрик збагнув, що на подвір'ї йде гра з м'ячем — крізь вигуки й герготіння чути було тугі удари по гумі. Невдовзі великий, мов гарбуз, м'яч викотився з-за хлівця, й за ним вискочив розпалений грою німець. Він коротко зиркнув крізь окуляри, підхопив м'яч і сховався на подвір'ї за рогом хати.

Петрик привів на вчорашнє місце Бобовку й став, нічого не кажучи, чекаючи фельдфебеля, який уже стежив за ним від кухні. Фельдфебель щось коротко гаркнув, і Карло з бляшаним відром у руках поколював до корови. Дуже незручно й страшно стало Петрикові, коли він побачив це відро, подумав: хоч би щось набралось у Бобовки, інакше буде біда. Зо п'ятеро німців у розхристаному одязі і з піднятими вгору руками гралися м'ячем, поспіль витоптуючи моріг на подвір'ї; щось обмірковував з кухарем кадубець-фельдфебель, а Карло поволі наближався до корови. Петрик не випускав із рук мотузку, тільки підібрав її коротше. Бобовка, як і раніше, боязко озиралася на німців й великими густими віями кліпала на кожен удар по м'ячеві. Карло, як і вчора, присів під нею і, снуючи випнутими ліктями, почав доїти.

Та, мабуть, довго доїти не було чого, корова не хотіла стояти, хоч Петрик і тримав її, переступала й шарпалася. За якусь хвилину Карло підхопив пусте відро й випростався. Як видалось Петрикові, він занепокоєно глянув на нього, потім озирнувся на дривітню, де з'явилася й зникла кудись Степанида, потім прогерготів щось до фельдфебеля. Той рішуче попрямував до кухні.

— Вас іст дас? — спитав він, показуючи на відро.— Варум нікс млеко?

— А хто ж його зна,— зі щирістю, на яку був спроможний, сказав Петрик і майже віддано подивився в злі очі фельдфебеля. Густо-червоне обличчя того стало ще червонішим.

— Варум? — голосно гаркнув він і звично вхопився за свою величезну кобуру.

— Бо не дає. Запускатись буде. Тільна вона,— перелякавшись, незграбно збрехав Петрик, подумки вже лаючи жінку: треба було їй отак видоювати. Хай би подавились тим молоком — гинути через нього Петрикові зовсім не хотілося.

Німці на подвір'ї припинили гру, один з м'ячем під пахвою підійшов ближче, за ним із цікавістю на обличчях підійшли інші. Один за одним зазирали у майже порожнє відро, на денці якого біліла ложка молока — не більше. Фельдфебель щось перемовився зі злим кухарем, який теж приперся сюди й стояв, більше вдивляючись у Петрика, ніж у відро чи в корову. За коротку паузу, коли всі вони замовкли, фельдфебель розстебнув кобуру й повільно витягнув з неї свій револьвер з тонким стволом і товстою чорною ручкою.

Укотре вже перелякавшись, Петрик подумав, що, може ж, запитають, перш ніж застрелити, мабуть, і йому щось треба сказати перед смертю, хоч вилаяться, чи що. Але, збитий з пантелику, він просто втратив мову. Він тільки дивився у дві оці, як фельдфебель, вхопивши обіруч револьвер, круто клацнув затвором і жваво крутонувся до Бобовки.

— Век, ферфлюхтер...

Коротким ударом ліктя він одіпхнув Петрика від корови, вихопив з його рук мотузочок. Бобовка крутонула головою, глянула дуже скося, ніби відчувши смерть, а німець якось швидко, ніби знічев'я, бахнув пострілом у її таке завжди чуйне ворухке вухо.

Петрик думав, вона рвонеться чи зареве, а вона якось дуже покійно впала на підігнуті ноги й уткнулася мордою в грязюку. Повільно лягаючи на бік, відкинула на траву голову, зіниці в її великих очах закотилися вниз, з ніздрів вирвалось коротке хрипіння, й вона остаточно простяглась на подвір'ї. Тільки по шкурі кілька разів пробігла хвиляста судома, і все.

Петрикові дрібненько трусились руки і все нутро мерзлякувато тремтіло, коли він пішов з подвір'я, де фельдфебель уже покрикував на німців — мабуть, щось наказував.

На диво собі самій, Степанида не дуже побивалася за коровою — хоч як шкода їй було Бобовку, вона відчувала, що гине тепер щось незмірно більше і що страшна небезпека впритул наблизилась уже до них самих. Заходила та небезпека здалеку — із двору, з дороги, через молоко, хату, криницю, та підступила вже так близько, що сумніву не залишалось: німці схоплять обох за горло! Правда, як вона не намагалася, все ж не могла збагнути нелюдського сенсу їхніх вчинків та їхніх намірів, хоч загалом наміри ці були цілковито ворожі їй, але як було дізнатись, який з них призведе до найстрашнішого. Звичайно, можна б якось уникати його, отого страшного, якось задобрювати, навіть підлизуватися до чужинців, догоджати їм у малому чи у великому, але, думала вона, хіба тим допоможеш? Знов же, вона змалку не вміла себе переламувати, робити щось усупереч переконанню, тим більше принижуватись; потрібних для цього нахилів у неї не було ані крихти, й вона не знала навіть, як таке можливе взагалі, особливо коли вони таке витворяють. Та зневага, яку вони проявили до неї, тільки-но ступивши на поріг, не давала їй налаштуватись на інший лад, окрім неприязні, подальше ж викликало в неї обурення й ненависть. Справді, такого з нею ніколи ще не траплялося. Бувало, кривдили її в житті, утискували, навіть зневажали, але ніхто ще не підняв на неї руку — ні батько змалечку, ні якась рідня, ні потім Петрик. Та й як можна було: за віком вона багатом із цих німців у матері годилася, в неї самої син був у війську — юнак нівроку, — яке вони мали людське право забирати у неї нажите трудом та ще й бити її?

Степанида сиділа в комірчині і навіть не дивилась у віконце — вона чула все, що робилося там, на подвір'ї. Жваво розмовляючи, німці зняли в хліві двері, встановили їх посеред подвір'я і взялись білувати там Бобовку. Здирав шкуру, мабуть, той-таки Карло. Чула: там поміж вигуків та сміху солдатні називалось його ім'я, щось говорив фельдфебель, тоді решта затихала, тільки коротко звучало чиесь «яволь»; сопіли з натуги солдати й тріщала коров'яча шкура. Петрик кудись пішов, здається, на подвір'ї його не було, інакше вона почула б його або чийсь крик на нього. І вона сиділа сама на своєму сінничкові на ослоні у прохолодних сутінках комірчини, тепер їй не було куди йти, не було що робити. В комірчині було

тепло, затишно, закінчувався погожий осінній день, якравий сонячний зайчик із віконця перемістився з подзьобаної земляної долівки на жорна і навкіс висвітив там потріскані закурені бервена стіни. Цей золотистий зайчик, однак, усе вужчав, перетворюючись на тонку блискучу скалочку, й зрештою пропав зовсім — сонце сховалося за висілковським пагорбом. У комірчині враз посутеніло, сховались у напівтемряві вугли та закутки, насувалася ніч. Німці цілий день протовклись на хуторі, на міст так і не їздили, мабуть, справді сьогодні в них було якесь свято чи перепочинок. Степанида чекала, коли вони нарешті вгомоняться на подвір'ї чи бодай займуться якимсь клопотом — адже їй треба було навідатись у засторонок, погодувати порося, щоб те не закувікало з голоду і, як і корова, не опинилося в їхній ненажерливій кухні. Цілий день Степанида чекала зручного для себе моменту і ось дочекалася вечора.

Вона здригнулася від якогось тупого сильного удару там, надворі, потім ще одного; щось там тріснуло, наче сухе дерево, і вона, вставши, глянула у віконце. Четверо солдатів порались коло оббілованої, якоїсь дуже маленької, ніби телячої, туші Бобовки, і крутоплечий без мундира німець із закасаними рукавами білої сорочки рубав її сокирою так хвацько, що коров'ячі ноги на дверях аж підстрибували. Голову вони вже відрубали, і та лежала тепер на затоптаному моріжку біля палатки, виставивши у звечоріле небо чорний, загнутий над лобом ріг.

Степанида поглянула у віконце раз, вдруге та й перестала — вона не могла на те дивитися. А вони там усе рубали Бобовчині кості, ребра, ноги, хребет, і кожен удар сокирою болем відчаю відлунював у її серці.

Сутінь близької ночі все більше опановувала тісне, заставлене різним начинням приміщення комірчини. Петрика й досі не було, і Степаниду почав огортати неспокій. Щось треба було робити, але що? Що вона могла взагалі зробити тут, коли не мала жодних прав, нічим не розпоряджалася — навпаки, тепер розпоряджалися нею. Однак її діяльна натура не могла примиритись зі своїм безсиллям, прагнула якогось засобу, якоїсь можливості обстояти себе, не піддатись.

Вона знову глянула у віконце — з Бобовкою там було все скінчено, на траві лежали тільки виквацянні кров'ю двері, німці стояли й сиділи коло кухні, де, мабуть, доварювалася вечеря й звідки несло нестерпним запахом вареного м'яса. Петрика й досі ніде не було видно. Вона підбігла до глухої стіни комірчини, прислухалась — ні, з

городу не чути було нічого, може, варто саме зараз, у сутінках, і шуснути до засторонку. Коли вона слухала, погляд її мимохіть упав на блискучий бік бутля на полиці, і вона подумала: німці сплять. Звичайно ж, треба буде світла — і гас заберуть. Щоб той не стояв перед очима, Степанида зняла важку сулію з полиці й засунула в куток під жорна, затулила цеберком. Тоді набрала з цеберка в баняк ще позавчорашньої вареної картоплі, прикрила його фартухом і сторожко прочинила двері з комірчини.

В снігах не було нікого, на камінні приступок також, вона нечутно переступила поріг і попід стіною комірчини метнулася до дровитні. Вона не дивилася на німців, чекаючи і боячись їхнього окрику, але, зайняті розмовою біля кухні, ті, мабуть, не дуже придивлялись до неї. За рогом дровитні вона перевела подих і перелізла через жердку в город. Курник було навстіж розчинено, підпірка валялась долі, курей там не було жодної — чи не вистріляли ці собаки, подумала вона. А може, поховалися? Чи повтікали? Ще трохи прислухавшись до дружного солдатського реготу, що вибухнув за хатою, вона тихенько, аби не стукнути чим, відтягла од дверей соху, і до її ніг з таким поривом викотилось її порося, що вона аж налякалася: що з ним робити? Тихо рохкаючи, воно радісно тицяло в її ноги коротким своїм п'ятачком, ніби чогось вимагаючи, і тоді вона подалась крізь лопухи борозною через город до яру. Поросятко навдивовижу слухняно, неначе собака, побігло слідом — підтюпцем, з короткими зупинками, і вона аж зіщулилась: хоч би не вийшов хтось із-за хати, не побачив їх тут.

Але все вийшло якнайкраще — з подвір'я не надійшов ніхто, вона провела поросятко столоченим, з витоптаними грядками городом до плоту, перелізла через жердку; поросятко, тихо сопучи, пролізло низом, і тут уже його затулили чорнобиль та ожиниця, що росли уздовж стежки. Поруч був яр, а на краю яру трохи далі звідси ворухнулася знайома постать пастушка Янки. «Втікай звідси! Втікай!» — замахала вона рукою. Ще бракувало втрапити на очі німцям із тим його стадом, перестріляють корів — хіба їм шкода? Але Янчиної череди поблизу не було видно, мабуть, він уже загнав її до Висілків, а сам, усупереч її бажанню, чогось біг їй назустріч. Край самого яру вони стрілися, трохи заховавшись від садиби крайніми кущами вільшняка. Янка, як завжди, страдницьки-гугняво спробував щось сказати, але вона не зрозуміла нічого.

— Порося ось! Де б заховати?

Дивно, але він зрозумів.

На мить його пильні очі спягнули метким запитанням, а далі він уже замахав руками, показуючи у вкриту вечірнім присмерком глибину яру, куди крізь чагарі бігла кривуляста стежка. Степанида не розуміла, і він ухопив її за рукав ватянки й потяг. Перш ніж вона наважилася йти, поросся вже рушило за ним, нетерпляче тицяючи рильцем у босі Янчині ноги.

Вони, проте, не швидко спускались крутенькою, де-не-де навіть урвистою стежкою. Порося боязко зарохкало перед кручею, не розуміючи, як з неї злізти, тоді Янка став на коліна й знизу перейняв його, але поросятко тріпонулося, вереснуло, і Янка вимушений був пустити його на землю. Не збочуючи нікуди зі стежки, поросятко спритно й швиденько бігло за Янкою.

Нарешті вони опинились коло струмка у вологому, зарослому кропивою та бузиною прітінку, Янка все поривався кудись понад струмком, знаджуючи поросятко й Степаниду у притихло-вечорові нетрі лісового яру. І, на диво, поросятко слухалося його краще, ніж коли б його вела Степанида: може, щось відчувало чи зголодніло й сподівалось на їжу. Коли невдовзі, хапаючись за гілля ліщини, Янка збочив зі стежки й поліз угору, Степанида здогадалася, куди це він. Знала: десь тут під вивернутою з корінням ялиною на схилі яру була борсукова нора. Борсука давно вполювали з собакою брати Баклагі з містечка, нора пустувала років із чотири, хлопчаки, розважаючись, розкопали її вхід, але до кінця не докопалися — така вона була довга.

Тут треба було лізти вище заростями ліщини та вільхи, кабанчик то незграбно підстрибував угору, то кидався вбік, то непорозуміло спинявся, мабуть, натомившись, і тоді на особливо крутій місцині Янка обхопив його упоперек і кроків кілька, незважаючи на тихий виск, пробирався так, де на ногах, а здебільшого на колінах. Степанида, однією рукою тримаючи баняк, другою хапалася за чорне гілля й ледве встигала за хлопцем. Так вони видряпались до розчепіреного кореневища вивернутої на схилі ялини, де за невеличким жорствяним майданчиком чорнілося ввійстя борсукової нори. Випущений з рук кабанчик перестав вищати й почав спокійно обнюхувати втоптану хлоп'ячими ногами жорству, вивернуте коріння, але, коли Степанида поставила перед ним баняк із картоплею, відразу ж, ніби забувши про все, смачно зацямкав.

— И! и-и! — замахав чогось руками Янка.— И-и-и! — надсадно рвалося з його грудей, але нічого зрозумілого не виходило, і Степанида подумала: як же цю нору загородити, щоб поросятко не вилізло й не загубилось у яру?

— И-и-и! — ще раз спробував довести щось своє Янка й, махнувши кудись рукою, рішуче поліз схилом угору до краю яру.

Вона залишилася сама біля вивернутої ялини, слухаючи, як цямкає в банякові порося й шамотить сухе листя на схилі. Шамотіння, однак, усе даленіло, тільки крайнеба над протилежним схилом яру ще трохи світився останнім напівзахідним світлом. Степанида не знала, чи побіг Янка додому на Висілки, чи щось надумав, аби домогтися їй. Але, доки поросятко їло, вона стояла біля нього, вбираючи в себе таємний, по-нічному настрашливий шурхіт яру, і раптом подумала: до чого дожилася! Щоб утікати з власної хати, ховатись у яру, шукати порятунку там, де вона завжди трохи побоювалась, надто в сутінках — увечері чи вночі. Але тепер тут їй було краще й спокійніше, ніж на власній садибі,— у хаті чи в комірчині, і це миле створіння, її слухняне метке поросятко здалося їй ріднішим за якусь там людину — ну просто дитя. Надто після Бобовки, яку вона так по-дурному не вберегла і яку тепер, мабуть, жерли там, на подвір'ї, обгризаючи її білі кісточки.

Степанида присіла на товстий відламок вивернутого дерева і, нашуливши вуха, завмерла. Поросятко виїло все, що було в банякові, й спокійно вляглося до самих ніг її, гарячими боками приємно гріючи її нахололі ступні, й вона стала тихенько чухати його ногами під животом. Охоче скоряючись людським пестошам, поросятко помалу перекидалося набік, вдоволено порохкуючи. Вона сиділа на вивернутій ялині, аж поки вгорі край яру не зашаруділо гілля, сухе листя в траві, щось лунко хруснуло там, мабуть, зламалося щось усохле. Їй стало страшнувато, вона схопилася, прислухалась. Уже всюди стемніло, внизу, де біг струмок, панував суцільний непроглядний морок, та й угорі, понад самим краєм яру, у чорну масу злилися дерева, чагарі, тільки ледь-ледь світився далекий краєчок неба. Шарудіння вгорі посилювалося, щось грюкнуло поруч із горою, й до ями під ялиною звалилася жвава, задихана постать Янки. Якось боком перекидаючи, він волік сюди щось громіздке і, видно, занадто важке для нього.

— Е-е-е! И! — втомлено сповістив він і гепнув коло самого війстя, мабуть, у полі знайдену дерев'яну борону із зубцями.

І справді, це було непогано — борона зразу загородила вхід до нори, треба було тільки підперти її чи закріпити, щоб кабанчик не звалив. Степанида підняла поросятко, удвох із Янкою вони засунули його до старого борсукового сховку й швиденько закрили нору бороною. Кабанчик тривожно зарохкав, штовхнув борону мордою, намагаючись звалити, але Степанида притримала її, а Янка тим часом виламав неподалік доброго дубця, й вони з надсадою підперли ним борону.

— От і добре,— тихо сказала Степанида.— Сиди й не рохкай, а то... Лигнуть і спасибі не скажуть.

Янка щось дістав із кишені й просунув кабанчикові, той зразу смачно зацямкав, рухаючись у темряві маленькою сірою плямкою, а вони полізли вгору на край яру. Мабуть, так було ближче, хоч і не зручніше, ніж по стежці повз струмок через яр. Незабаром, добре зігрівшись, вибралися на рівніше і вийшли з чагарів на край картопляного клину.

— Дякую тобі, Яночко,— сказала Степанида, кладучи руку на худорляве під легкою свиткою хлопцеве плече. Янка напружився, зупинився, зблизька запитливо глянув крізь морок в її лице й промимрив щось, як завжди зрозуміле йому одному. Вона подумала, що треба б і ще дещо сказати цьому моторному бідолашному хлопцеві, але, заклопотана своїм, не знайшла що й пішла до хутора. Стежка тут вела по рівному, поміж яром і полем. Янка залишився позаду. Звісно, він побіжить у свої Висілки, минаючи хутір, куди тепер потикатись не варто.

Ще здалеку Степанида побачила яскраве, аж сліпуче, світло у вікнах і подумала: то не лампа, мабуть, вони запалили свою електрику.

З неприємним боязким почуттям Степанида підійшла до садиби, зайшла стежкою в город. Тут було на диво темно й тихо, німці, здається, угамувались, тільки з вікна на бурячник падала нерівна й яскрава латка світла; таку ж латку вона побачила й на подвір'ї, куди увійшла з дривітні. Чорна кухня з високою трубою стояла старанно витерта й прибрана, вкрита зверху якимсь брезентом; під тином видно було їхні складені рядочком відра. Збоку од тих відер тьмяно сіріла у напівмороці, мабуть, забута зранку гвинтівка з новеньким ременем. Степанида добавила те одним швидким позирком і вскочила до сіней, двері яких було не зачинено. З хати долинала спокійна гаркава розмова кількох голосів, і вона хутенько прошмигнула до комірчини.

Петрик був на своєму місці на діжках і зразу озвався з мороку, щойно вона зачинила за собою двері.

— Ой, де це ти ходиш поночі? Аж налякавсь оце...

— Та й ти ж десь півдня пропадав,— тихо сказала вона, намагаючи в темряві свій сінничок.

— Курей доглядав. Як тих двох застрелили, то решта край яру в яму забилися. Ту, що з кропивою. Сидять і до курника ані руш. То насипав їм там, нехай ночують.

— Скільки ж їх бодай уціліло?

— Семеро. Тої рябенької і чорноголовки нема. І старої жовтої нема. Але не може бути, щоб і жовту застрелили. Так десь сховалася.

— Якби ж то сховалася,— зітхнула Степанида, думаючи вже про інше. Нова думка несподівано заволоділа нею, і вона вже не могла думати про інше — подвір'я тепер владно привертало всю її увагу. Але вона мовчала, тільки слухала.

— Е-хе-хе! Лиха година! — побідкався Петрик.— Скорінку ось жуу. На й тобі, відай, нічого ж не їла...

Він тицьнув їй з пільми зачерствілий шматок хліба, і вона взяла із жалем — не до себе, до нього. Скільки днів уже без гарячого, на сухому та й на сухому, а в нього ж хворий шлунок — бідний старий Петрик! Іншим разом став би нарікати, скаржитись чи докоряти їй, а тепер он, сама покора. Дожився! Але й вона дожилася. Від учора в роті й ріски не було, і тепер зачерствілий шматок хліба видався їй небувало смачним. Вона прилягла на сінничок, прикривши ноги ватянкою, й, потроху відламуючи од того шматка, клала в рот, тихо жувала. Та над усе вона слухала. На подвір'ї і в палатці, мабуть, уже заспокоїлись, але через сіни в хаті було чути неголосну вечірню гутірку двох чи трьох осіб — сон до них не йшов. А їй дуже треба було, аби вони там поснули, у неї все буйніше розростався таємний і страшний задум, від якого іноді брали дрижаки, але, знала вона, зректись його їй уже несила. Зрештою, вона й не думала зрікатись, вона збирала сили, щоб здійснити його, навіть коли б і знала певно, що потім це їй вилізе боком. Правда, поки що не можна було й рипатись; поки вони там не сплять, вона не могла вийти з комірчини. Та вона вміє чекати. Вона все життя тільки й робила, що чогось чекала, часом зовсім по-дурному й марно, а іноді їй таки щастило. Однак вона рідко коли відмовлялась від своїх задумів, бо часто відмовитися від них їй було важче, ніж здійснити.

Хліб вона доїла весь і тихенько лежала без сну, не рухаючись на своєму сінничкові. Не знати, чи спав Петрик, але його також не було чути — ні духу ні руху, мабуть, таки заснув. Гаркаве герготіння в хаті, здається, також затихло — чи не поснули й там? Полежавши ще кілька хвилин, вона тихенько встала і, спершись рукою об стіну, глянула у віконце — ні, на подвір'ї й досі блищала на траві яскрава смуга світла, прорізана уздовж чорною тінню від рами, дальшим кінцем майже сягаючи тину з відрами. Гвинтівки звідси не було видно, але, відчувала вона, та висіла на колишньому місці. Степанида глянула навкіс в один бік двору, в другий — ніде не було видно ні душі. Тоді вона знову лягла на сінничок, подумавши: зрештою, рано чи пізно полягають і ті, в хаті. Треба чекати.

Вона полежала ще з годину, вслухаючись у близькі й далекі звуки ночі. Десь, мабуть, на Висілках чи в Заболотті за яром довго, в'їдливо брехав собака, аж розривався з люті, потім якимось раптово дзвкнув і затих — побитий чи спущений з припону. Розмова в хаті затихла, але разів зо два там почулись кроки — коротке важке гупання чобіт по дошках підлоги, брязнули двері, хтось вийшов надвір, але швидко повернувся до хати. З того, як, моргнувши, зник тьмянний відлиск на чорному сволоку комірчини, вона зрозуміла, що нарешті там вимкнули світло, всюди стемніло — у сінях, у хаті й на подвір'ї запанувала темрява глибокої осінньої ночі. Степанида ще довго лежала без сну, краєм свідомості гірко переживаючи сумні події минулого дня: свої хитрощі з тим молоком, котрі, либонь, і згубили Бобовку, сплюндрування садиби, стрілянину по курях, її несподіваний успіх із поросятком. Може, хоч воно вціліє, коли ці не доберуться до яру, не викурять його з борсукової нори. Так думала вона про все, а сама мимоволі збиралася з духом, щоб нарешті наважитись.

Однак вона, здається, трохи задрімала й підхопилася від якогось підсвідомого внутрішнього поштовху, прислухалась. Під жорнами тихенько дряпав пацюк та сипливо, з присвистом дихав на діжках Петрик. Вона сіла на ослоні, спустила ноги долі. Тепер уже нічого не було в її бажаннях, окрім упертої жаги тиші, аби зробити те, що вона вже не могла не зробити. Ніби не з власної волі, а за чимось залізним примусом вона ступила до дверей, тихесенько, як тільки можна було, повернула засув і прочинила старі, з дубових дощок збиті двері комірчини. Добре, що вони не скрипнули, лишень прошаруділи трохи, і вона

лишила їх так, незачиненими. Потім вона навшпинячки наблизилась до відчинених сінешніх дверей, куди трохи задував вітер, прислухалася. В хаті хтось сонно хропів — не те що дуже, а так, спокійно й рівно, і це подало їй надію. Мабуть, треба сміливіше. Що вона, зрештою, не має права у своїй потребі вийти з хати надвір, хіба вона перестала бути людиною? Ну й що, що війна, німці. Жили люди до цієї війни й, мабуть, житимуть і потім, а ось чи доведеться о цим жити, ще невідомо. Хто з рожном на інших поліз, той сам на нього напореться. Тихесенько ступаючи, вона зійшла з камінних приступок на прихололу вже землю подвір'я, по зимнуватій вологій траві забігла за ріг на дривітню й там зачаїлася: здалося, в палатці хтось щось буркнув. Але це, мабуть, уві сні, жодного вартового на подвір'ї ніде не було видно, й це її трохи підбадьорило. Звичайно, почувалися вони впевнено, ніби господарі. Та й чого їм боятись, хто їм тут міг зашкодити?

А вона дуже боялася, може, так, як не боялася ніколи в житті, особливо коли вийшла з дривітні й тремтячими ногами, аж заточуючись, добігла до тину. Йй не треба було роззіратись у п'їтмі, вона точно знала, де було те місце, і відразу намацала рукою гвинтівку, вхопила її за тонкий ствол. Гвинтівка виявилась важчою, ніж вона думала; коли б, стукнувши, вона не підняла всіх на ноги. Це трохи збентежило Степаниду, але змінити намір вона вже не мала сили — навшпиньки добігла до криниці і опустила в зруб гвинтівку. Перед тим як зовсім випустити її з руки, кинула погляд на хату й похилу горбовинку палатки, але там було по-нічному спокійно, ніхто ніде не з'являвся, і вона розняла пальці.

Степанида вже відскочила од криниці, коли десь у глибині глухо і глибинно бовтнуло, здалося, жахливо-голосно бовтнуло, але вона швиденько добігла до комірчини й попід стіною прошмигнула до сіней. Тільки тепер налякалася, намацавши зачинені двері до комірчини, але згадала, що вони іноді зачинялися самі, і тепер тремтячими руками відчинила їх за дерев'яну ручку.

Перш ніж причинити двері комірчини зсередини, хвильку побарилася — ні, скрізь було тихо; здається, вдалося. «Що ж тепер завтра буде?» — немов у лихоманці тремтячи всім тілом, думала вона й, може, тільки зараз перелякалася по-справжньому. Жах опанував її з такою силою, що вона дрібно зацокотіла зубами і, мабуть, тому розбудила Петрика.

— Що, холодно? На ось мого кожуха, вкрийся...— пробурмотів він спросоння і знову сиплувато, мірно зади- хав.

Степанида ж не заснула до ранку.

10

Німці встали раненько, ще затемна, Петрик почув їхні кроки біля комірчини, кашель, притихлі хрипливаті голоси на подвір'ї. Дзвякнуло відро в криниці — почали тягати воду, мабуть, для кухні. Певно, вчорашнє свято скінчило- ся, сьогодні, видно з усього, вони мали братися до роботи.

Петрик лежав на ледь прикритих дрантям мульких на- кривках діжок, натягнувши на голову кожущок, слухав голоси знадвору і думав: які ж вони, однак, не схожі на наших людей, ці німці — все у них по-своєму, інакше. Навіть вчора увечері, коли влаштували собі частування, світили електрикою, їли з тарілок і пили з маленьких білих чарочок шнапс, веселилися, гомоніли, але майже так, як звичайно, п'яних не було жодного. Офіцер з тим фельдфебелем частувались окремо, в хаті, куди їм носили м'ясо в тарілках, накритих хусточками, і так само їли-пи- ли тихенько, без гамору, а головне, не довше, ніж за зви- чайною вечерею. Мабуть, минула година, не більше, й на приступки вийшов фельдфебель, щось скомандував, і на подвір'ї враз як вимело — всі залізли спати в палатку. «Дисципліна, однак, вашій матері, — подумав Петрик із тихою заздрістю. — Слово начальника у них як закон, всі їдять, роблять і моляться по команді. Отож не дивно, що перемагають».

А Бобовку з'їли. Думаючи про це, Петрик трохи сердив- ся на Степаниду: треба було не рипатись, віддати їм те молоко, нехай би подавились, коли такі ласі до молочного, нащо було хитрувати? Через ті її хитрощі, либонь, і зали- шились тепер без корови. Але впевненості в тому не було, Петрик розумів, що могло статися й так, що все одно одібрали б корову, — не тепер, то потім, виїжджаючи. Звісно, краще було б заховати. Тільки як заховаєш і де? Корова не курка, в кропиві не затаїться. Та й хто знав, що вони так несподівано налетять на хутір?

Знадвору в комірчину долинув приемний, солодкавий, немовби навіть знайомий дух, і Петрик не відразу збаг- нув, що це запахло кавою. Ну певно ж, він чув ще з тієї

війни, що германці зранку поперед усього п'ють каву, а не якийсь квас або чай, як, скажімо, росіяни. Петрик ніколи не куштував цього питва і думав, що, мабуть, воно дуже смачне. Але де там про каву мріяти, як оно солі залишилось зо три жменьки, а без солі як ту картоплю їстимеш? В рот не полізе. Лихо та й годі!

Надворі потроху світлішало, але сонця не видно було, чутно лишень — у стрісі швендяв напористий вітер, здається, вчора й скінчилася гарна погода. З ночі у старій, з гнилуватими стінами комірчині було холоднувати. Петрик і так і сяк кулився під кожушком, але все одно змерз і думав, що треба вставати. Одним оком скося глянув на сінничок під віконцем — Степанида, мов нежива, лежала зіщулившись під ватянкою, і він подумав: за Бобовкою побивається. Звісно ж, яке жінці життя без корови? Без корови жінка не може.

Щойно він надумав уставати, як двері до комірчини рвонув хтось із сіней і на порозі з'явився німець — той самий злий кухар у перекрученій упоперек голови пілотці, за ним ішов молодий в окулярах. Петрик швиденько сів на діжках, мацаючи рукави кожушка, а кухар, нічого не кажучи, блиснув ручним ліхтариком і закрутив ним по комірчині, висвітлюючи то запилене каміння жорен, то полицю, то великий кадуб у кутку; підскочив до порожніх засіків, став відчиняти накривки, зазирнув до всіх трьох. Два були зовсім порожні, а в третій вони насипали з мішок ячменю — на крупи. Далі, гаркнувши: «Век!» — він підскочив до Петрика, той босим злетів на студену долівку, а німець поскидав на землю увесь його одяг, накривки з діжок, зазирнувши у кожну. Не знати, якого дідька шукаючи, нагнувся під жорна, обматляв білою плямкою з ліхтарика стіни, кутки, навіть стелю і, не мовивши й слова, вискочив до сіней.

Петрик удягнув у рукави кожушок, зачинив за ним двері і обернувся до жінки, яка з байдужим виглядом сиділа на своєму сінничкові.

— Чого це він?

Степанида знизала плечима й мовчки закуталася хусткою, не поспішаючи вдягнула ватянку. Здавалося, вона була байдужою до появи німця, самі лишень очі свідчили, що вона пильно прислухалася до того, що відбувалось на подвір'ї. Петрик, нічого не розуміючи, зиркнув у віконце — німці там щось збуджено, ніби навіть перелякано гомоніли, постававши коло кухні, декотрі чогось швендяли біля хліва, по дривітні. Чого вони там шукали?

— Ніби щось загубили,— сказав він дружині.

Але не встигла та відповісти, як усі від кухні рушили до сіней, густо затупали чобітьми і вже не один, а троє зразу увалилися до комірчини, і пішло... Зі злим, рішучим виразом на обличчях вони стали перевертати горідна всі діжки, кадуби, скидати із цвяшків дрантя; розгребли ногами купу картоплі в сінях, з грюкотом відчинили скриню і вмент перерили там усе. Петрик притисся до одвірка й мовчав, бо в нього не питали нічого. Він тільки дивився, як довготелесий німець сердито шукає щось у комірчині: перевертає кошики, відсуває кадку з коноплями, розсуває раз по раз баняки. Підскачовши до Степаниди, коліном перемацав її сінничок на ослоні. Біля віконця Петрик бачив, як кілька солдатів вилізли на снопи в повітці й теж порилися там, толочачи чобітьми його хлібний запас, скидаючи декотрі снопи на землю.

— Що ви, паночки, шукаєте? — якомога ласкавіше спитав Петрик.

Довготелесий, змірявши його крижаним поглядом, щось незрозуміле прогерготів, злостиве чи погрозливе, і Петрик більше не запитував. Нарешті, залишивши розгромний безлад у сінях та у комірчині, німці вимелися на подвір'я й там усе ще ходили по закутках, зазирали по призьбах, за тин у кропиву і навіть на порослу мохом стріху комірчини.

— Подуріли, чи що? — не міг доп'яти Петрик.

Мабуть, треба було давати якийсь лад тому всьому, але він раптом почув знадвору знайомий звук струни й перелякався: вони розпороли його скрипку, «Ото лишенько,— подумав Петрик, готовий заплакати із такої прикрості. Та що тут було діяти? Може, побавляться та й віддадуть? Невже не віддадуть, поб'ють, поламають? Недовго думаючи, він вискочив у сіни якраз тоді, коли з хати відчинилися двері і з них, нагнувши голову у високому кашкеті, стрімко виходив офіцер, а за ним котився кругленький фельдфебель. У сінях вони зіткнулись, і Петрик плутано від хвилювання заговорив:

— Пане офіцере, нехай мені віддадуть її... Ну скрипку. Бо це ж моя, знаєте...

— Век! — гаркнув, мовби гарапником ляснув, офіцер.

Проклинаючи все на світі, Петрик назадгузь подався до комірчини й тихо причинив двері — біля віконця сповнена напруженої уваги стояла Степанида.

— Пропала скрипочка,— сказав Петрик.— І яка холера в них сталася?

«А, відай, кепське щось зробилося»,— думав Петрик, почувши, як на подвір'ї пролунала команда, і у віконці стало видно, як німці почали шикуватись — лавою у дві шеренги, з гвинтівками в руках. Усі вишикувались — і фельдфебель, і Карло, на подвір'ї перед лавою зостався офіцер у підперезаній шинелі, а перед ним похнюплено стояв, опустивши руки, перехняблений кухар. Його біла куртка також була підперезана ремнем із двома шкіряними підсумками. Угнувши голову, кухар понуро дивився перед собою у моріжок подвір'я і тільки коли офіцер щось сказав, підвів вузьке хворобливо-замкнуте обличчя і коротко промовив два слова. Тоді офіцер коротко, без розмаху ляпнув його по щоці. Німець хитнувся, але з місця не зійшов.

— Степанидо, Степанидо, гля, гля! — майже налякано загомонів од віконця Петрик.— От дива! У вухо його як свисне...

Степанида, проте, мерзлякувато куталася у ватянку і не встала із сінничка, а Петрик, як на якоесь цікаве кіно, дивився крізь віконце на те, що відбувалося на подвір'ї. Солдати понуро мовчали, мовчав і злий кухар, що так само стояв у кінці шереху, а офіцер, заклавши за спину руки в пальчатках, ходив перед лавою і щось говорив та й говорив уривчастим голосом. Скаже, помовчить, зробить три кроки, зупиниться, знову скаже й знов помовчить. Судячи з похмурого виразу солдатських облич, говорив він не дуже веселе — мабуть, шпетив чи що. Петрик утямив тільки, що там щось скоїлося і що завинив кухар. Загалом це було цікаво, але Петрик почав побоюватись, щоб те лихо не перекинулося й на нього зі Степанидою. Однак, мабуть, усе залежало від офіцера. Петрик уже чітко знав, що найбільший пан тут цей офіцер і що добра від нього чекати не випадає, а на зле він, судячи з усього, завжди готовий.

Та ось нотація на подвір'ї закінчилася, лава розсипалась, дехто став закурювати, решта полізла до брезентової будки машини. «Чи не заберуться зовсім?» — з надією подумав Петрик, але, мабуть, забиратись було ще рано. На подвір'ї ще залишалася сіра палатка, кухня, офіцер щось помахав руками перед фельдфебелем, і той раптом покотився до приступок. Серце Петрикові тьохнуло: чи не сюди, в комірчину?

Він не помилився. За мить двері комірчини широко розчинилися, і фельдфебель, наче цуцика, поманив його пальцем із порогу:

— Ком! Ком-ком...

— Я?

— Я, я, ти,— підтвердив фельдфебель.

Петрик трохи поправив шапку і пішов за ним надвір. Солдати вже сідали всі на машину — лізли один за одним через задній борт, офіцер стояв біля розчинених дверей кабіни. Крізь дірку в тинові фельдфебель проліз у город і, толочачи буряки на грядці, видрібцем подався на край городу обіч саду. Петрик непорозуміло шкандибав слідом.

— Клозет ніхт? — спитав фельдфебель, раптом зупиняючись.

— Кого? — не зрозумів Петрик.

— Клозет ніхт?

— Нема... А цей, коли щось треба, то...

Петрик хотів детальніше розтлумачити це делікатне питання, показати на хлів, що тепер пустував без потреби. Але фельдфебель не став його слухати, а коротенькими ногами відміряв три широкі кроки біля заростей порічок під плотом.

— Офіцерклозет! — оголосив він рішуче.— Драй час врем'я. Ферштейн? Понятньо?

— Та понятно,— не зовсім упевнено сказав Петрик.

Що ж, це було не найгірше — викопати їм клозет. Петрик навіть зрадів, що все вийшло так просто. А він уже думав... Він уже налякався, щоб оця ямка не стала його останньою ямкою. Хіба їм довго...

Він повернувся до хати й на дривітні витяг із-за дощок стару заіржавілу лопату. Такою копати не дуже вже зручно, але за три години, може, якось викопає. Треба викопати, бо дідько їх зна, що буде, коли не впораєшся.

Машина, почув він, уже загуркотіла мотором, мабуть, усі там посідали — Петрик, аби допевнитись, глянув із-за рогу дривітні. Так, подвір'я майже спустіло, машина, розгрібаючи величезними колесами землю на городі, розверталася під липою. Біля кухні залишився тільки Карло, і біля нього під тином улаштувалася чистити картоплю Степанида. «Ну, звісно, дали всім роботу»,— подумав Петрик, помітивши перед жінкою півмішка картоплі, мабуть, набраної в сінях. Даленіючи, машина з гуркотом поповзла до дороги, і Петрик із лопатою вийшов на подвір'я, відчуваючи на душі чималу полегшу з того, що нарешті позбувся цієї навали. Тільки, мабуть, рано зрадів — поміж палаткою й вікнами хати стояв, з бундючною міною на обличчі, молодий німець із гвинтівкою, над

якою стримів блискучий широкий багнет. Ну от, поставили вартового, здогадався Петрик, зразу повертаючись у свою звичну понурість. Звісно, радощів тепер не чекай, подумав він, йдучи через подвір'я в город, коли почув голос Карла:

— Фатер, ком!

Карло стояв біля кухні над якимсь величезним чаном. Коли Петрик підійшов ближче, кухар підняв трішки над чаном накривку, там було м'ясо. Звісно, Бобовчине. Вхопивши добрий шмат за уламок кістки, він підніс його спершу Степаниді. Втім, та гидливо покрutila головою.

— Не буду.

Тоді Карло обернувся до Петрика, і той узяв з його рук чималий кавалок із кісткою. Від м'яса йшов смачний і ситний запах, дуже захотілося їсти, але Степанίδα так уїдливо глянула на Петрика, що той знітився.

— Цей... Може, потім, пане Карло? Знаєте, краще, аби ви дали цеє... Прикурить.

— Куріт! — зрозумів Карло. — Я! Яволь.

І він дістав із кишені пачку цигарок, вони запалили по одній, Петрик жадібно затягнувся, і далі тримаючи в руці кавалок м'яса.

— Я цей... покладу. Ну, щоб потім, — показав він на м'ясо і на комірчину.

— Я, я, — погодився Карло.

Петрик швиденько рушив до сіней, але тут від палатки рішуче ступив вартовий.

— Хальт! Ферботен!

— Що?

— Хальт! Цурюк! — заявив він, спритно перегородивши шлях до порогу. Його молоде обличчя ураз стало камінним.

«От біда! — подумав Петрик. — Вже й до хати не пускають. Як же тоді жити?» Але й справді: не пускали вже й до комірчини. Петрик потоптався по подвір'ю, до нігтя досмавив Карлову цигарку. Карло, зиркаючи часом на нього непорозумілим поглядом, став поратись біля кухні. Коло тину чистила картоплю Степанίδα, яка, може, аби не бачити нікого на подвір'ї, обернулася до всіх спиною.

Що вдієш! Петрик із жалем поклав кавалок Бобовчиного м'яса на білий метал накривки й пішов у свій кут на городі. Треба було копати офіцерський клозет.

Копалося спершу легко, лопата на цілий штих лізла в м'який городній перегній, який Петрик потроху відкидав до плоту. Але далі земля стала твердішою, пішла глина,

тут треба було довбти та ще й незручно повертатися з лопатою в тісній ямці. Хоч погода зранку випала холоднувата й вітряна, Петрик швидко закріпився, розстебнув кожушок. Він уже викопав до колін, наморився й відчув, що так ненароком можна й запізнитись. Мабуть, минула вже половина, коли не більш, даного йому строку. Спітніла спина під кожушком, і, щоб перепочити, Петрик присів на край ями.

Тоді й почув розмову на подвір'ї. Голос йому видався знайомим, Петрик озирнувся — грядками через бурячник до нього цибав Гуж у закаляних брудом чоботях, із гвинтівкою на плечі та білою вим'ятою пов'язкою на рукаві все тієї ж таки рудої шкіряної чумарки. «А це що за нещастя?» — недобре подумав Петрик. Поліцай підійшов до ями й скинув із плеча гвинтівку.

— Копаємо? — не вітаючись, спитав він.

— Та ось. Як бачиш...

— Не те копаєш.

— Що скажуть. Ми тепер, знаєш, усі під приказом.

— Так оце тобі мій приказ: підеш на картоплю. У Висілки. Вже всіх вигнав, тільки ви з бабою й лишилися.

«На, маєш! — подумав Петрик. — А щоб ви г'їгнули з вашою картоплею! Іди на ту холоднечу, не ївши на цілий день у поле...» Якогога лагідніше поглянувши на поліцай, улесливо сказав:

— А може б, нас ослобонили вже? Здоров'я, знаєш, надірване. У боці ось смика, то цей...

— Ну-ну мені! — суворо перебив його Гуж. — Смика йому! Ось не виберемо картоплю, німці голови повисмикують. Наказали: вибрати до картоплини та відвезти на станцію. До неділі.

— То цей... Хіба ж нема молодших? — захвилювався Петрик. — Бабів яких. А то мені оце шість десятків...

— Давай, давай! — нетерпляче пристукнув прикладом по землі Гуж. — Без розговорів.

Зажурено побарившись трохи, Петрик став вилазити з недокопаної ями. Дуже йому не хотілося йти невідомо куди, на висілівське поле, та, либонь, доведеться. Від цих і поготів не одчепишся. Ці тебе й під землею знайдуть, витягнуть і примусять робити все, що їм накажуть німці.

Узявши лопату, він покійно пішов за поліцаєм до хати, відчуваючи, як натрудив у клозеті поперек, і раптом подумав: а може, й краще — подалі од цієї розтерзаної, розграбованої ними садиби, на чисте поле. Там хоча б серед своїх, не відчуватимеш цього знущання й принуки. Як і

завжди, він уже спробував знайти щось зручне у новому становищі, бо як же й жити, коли не пристосовуватись до обставин? Так як хочеться, все одно ж не буде, це він знав напевно.

Вони пролізли крізь дірку в тинові на подвір'я, де вже густо диміла кухня, з її котла клубами валила пара. Карло колотив у котлі, а Степанида, як і раніше, з мовчазною зосередженістю чистила коло тину картоплю.

— Ну, активістко, ти довго там? — нетерпляче гиркнув до неї Гуж.

— Не поганяй, не запряжена,— спокійно сказала Степанида, кидаючи у відро картоплину.

— Я не поганяю, а приказую. Беріть коші і марш обое за мною!

— А де я тобі кошів візьму?

— У хаті! Мабуть, є ж десь коші в сінях?

— А хто мене туди пустить?

— Як хто? А вартовий що — не пустить? Гей, друже! — іншим, лагіднішим тоном сказав Гуж до вартового.— Дай я гляну. Коша треба. Пойняв? Коша!

— Цурюк! — гиркнув вартовий і скинув із плеча гвинті в ку.

«О, добре! — мовчки порадив Петрик.— Отак тобі й треба: цурюк! А ти думав!» І він навіть приязно подивився на цього тупорилого вартового, який так доречно присадив гонористого поліцая.

— Ох ти чорт! — заклопотано крутонувся Гуж.— Ну торбу бери, відро яке...

— А де я того відра візьму? Це ж їхнє.

«Ні, Степаниду голими руками не візьмеш,— може, вперше зі щирим захопленням подумав Петрик.— Коли вже згедзається, то хоч вий. І я тут тобі не помічник. Примусь, коли годен!»

За розмовою на подвір'ї вони не зразу почули, як величезна німецька машина звернула з гостинцю і підкотила до самих воріт. Вона ще не зупинилася, як з кабіни сквапно вивалився меткий фельдфебель, на його почервонілому обличчі було якесь пожвавлення — добре чи ні, одразу важко було й зрозуміти.

— Вас іст дас? — буркнув фельдфебель, зупиняючись перед Гужем. Той незграбно спробував узяти під козирок, але йому все зіпсувала гвинтівка, ремінь якої зісковзнув із шкіряного плеча й повис на лікті.

— Вас іст дас? Што есть это? — зовсім уже сердито повторив фельдфебель, взявшись у боки, й стояв так, мале-

нький і товстенький, перед незграбною рукастою постаттю Гужа.

— Приказ на бульбу, пане офіцер. На картошку! — уточнив Гуж. — Щоб до неділі вибрали.

— Вас іст дас? — не прийнявши пояснення, ще більш роз'ятрено заgrimав фельдфебель і підступив ще на крок до Гужа.

— Я ж кажу, пане офіцер, наказано всім на картошку. Пан бургомістр...

— Вас іст дас? — знову правив своєї фельдфебель, і Гужеві на цей раз, мабуть, заціпило. Виструнчившись і вилупивши на німчика очі, він мовчки стояв, аж поки той не стрепенувся і якимось надто спритно знизу вгору лягнув його двічі — по одній і по другій щоці. Поліцай гойднувся разом із гвинтівкою, потягнувши обіруч її до себе, чекаючи, мабуть, нових ляпасів. Але фельдфебель більше не бив, тільки розгонисто ткнув коротеньким пальчиком у бік воріт:

— Век!

І поки Гуж чи то перелякано, чи то зраділо поквапом цибавав до воріт, фельдфебель образливо процідив крізь зуби:

— Вонюши поліцайшвайн...

— Еге... Правильно ви його. Недобрий чоловік, — не втримався Петрик, дуже вдоволений тим, що заробив Гуж. Він аж трусився із радощів, але фельдфебель якимось непорозуміло зиркнув на старого, ніби вперше бачив його, й недобре примружив очі.

— Офіцерклезет фертіг?

— Та де ж я зроблю, як оцей приперся! — почав Петрик, здогадавшись, про що запитує німець. Та враз схаменувся й замовк, уловивши, як фельдфебель якимось хапливо плигнув до нього збоку. В ту ж мить він мало не зарепетував од болю — нічого не кажучи, фельдфебель дав йому такого носака, що Петрик аж підскочив. «Ой, Божечку мій!» — тільки й встиг подумати Петрик і, ніби ошпарений, вилетів крізь дірку на город.

11

Степанида сама не знала, як пережила ту годину вранці, коли німці трусили садибу, перевертали пожитки. Те, що вночі її ніхто з них не бачив, було вже зрозуміло,

але від того легше не ставало, різне думалося. Знов же гвинтівка пропала саме тут, на хуторі, і того, мабуть, було досить, щоб жорстоко покарати його господарів. Дивно, як учора вночі, охоплена одним-однісіньким бажанням завдати їм шкоди, вона про те не подумала. А як зміркувала, то їй стало страшно.

Та поки що все обійшлося, німці всі забралися, при кухні залишився один тільки Карло, і їй наказали допомагати йому: спочатку начистити картоплі (трое повнісіньких відер), далі перемити зо два десятки плескатих котелків з накривками; а ще Карло примусив вишурувати піском два закурени чани й на додачу випрати якесь кухонне ганчір'я в гарячій воді з милом. Усе це вона робила зумисне мляво, без жодної охоти, і потроху, в міру того як вона заспокоювалась після вранішнього переляку, зростала її тривога за поросятко — як воно там? Треба було його погодувати, а то, мабуть, кувікає на весь яр, раптом хтось набреде, випустить чи вкраде, — що тоді на господарстві залишиться?

Але Карло не відпускав її ні на крок від кухні, все давав роботу, вона мовчки й безвідмовно виконувала. Полудувати німці чогось не приїхали — може, трохи не впорались на мосту чи відробляли за вчорашнє святкування. Приїхали вони тільки перед смерком і одразу обліпили кухню — всі, видно, перевтомлені, зголоднілі, обвітрені. Петрик уже викопав і обгороджував парканчиком офіцерський клозет на городі, а вона шуснула від кухні до сіней, і вартовий відступив убік — тепер він дозволив зайти до комірчини.

Степанида зайшла й причаїлась — боялася попастися комусь на очі, все думалося: а раптом хтось із них упізнає чи здогадається, що саме вона взяла гвинтівку. Якби не нужда, вона й не вилазила б із цієї комірчини, де мала притулок і схованку і де вранці все було перевернено й перекинуто. Петрик ще не прийшов із городу, й вона трохи пересовувала по кутках діжки, начиння, повісила шмаття на цвяхи по стінах. Гнилий осінній день надвечір і геть зледашів, замрячило, німці не дуже гасали по подвір'ю, а якось швидко побрали свої котелки з м'ясом біля кухні й позашивалися в палатку.

Коли надворі повільнішало, Степанида зібрала в банячок решту старої вареної картоплі з цеберка, трохи посипала її грисом, глянула у віконце. Довкіллям брався швидкий осінній притемок, коло кухні нікого вже не було, окрім Карла, який, натягнувши на голову косий клинець

плямистої накидки, наводив там порядок. І вона з банячком, прикритим полою ватянки, вийшла із сіней, втім, одразу наткнувшись на вартового — літнього носатого німця в насуненій на вуха пілотці. Він стояв під стріхою на ганку і одразу простягнув ногу перед порогом.

— Ес іст ферботен! Нельзя!

— Не можна? Он як...

Вона не стала ні проситись, ані умовляти німця — з хати долинали лихі слова фельдфебеля, значить, він або той офіцер наказали вартовому не пускати її на подвір'я. «Щоб ви всі виздыхали!» — сказала вона собі подумки й повернулася в комірчину.

Степанида поставила банячок коло порога, сіла на сінничок і просиділа так, аж поки до комірчини не причваляв Петрик. Від нього війнуло холодною сльотою, хоч Петрик зовсім не здавався промерзлим чи натомленим, а радше веселим і задоволеним.

— Жінко, живемо! — з неприродною для нього жвавістю заговорив він од порога. — Сортир зробив, ну цей, клозет... Офіцер похвалив.

— Може, вилаяв?

— Ні, похвалив, їй-бо... По плечу так поляпав. Гут сказав.

— Гарно ти вислужився, — в'їдливо сказала Степанида, трохи дивуючись у душі з Петрика: знайшов радість.

— Та не вислужився, дідько б їх узяв! — з прихованим запалом заговорив Петрик. — А ось подумав, мо', скрипку віддадуть.

— Не віддадуть, — сказала вона. — Не для того брали.

— А для чого вона їм? Грати ж не вміють.

— А може, і вміють.

— Аби вміли, вже грали б. Я знаю.

— Ну йди, проси, — сказала вона, думаючи, одначе, про інше.

Вона думала, що поросятко, мабуть, пропаде, просто перемерзне в таку холоднечу, якщо спершу не здохне з голоду у тій норі. І що робити? Хіба попроситись по якійсь нужді із садиби, може, пустили б? Але яку причину придумати, щоб повірили, вона не могла зметикувати й напружено думала, думала.

— Ану піду, — наважився Петрик, продовжуючи, втім, стояти на місці.

І тоді вона згадала про своїх недостріляних курей, що, мабуть, кудись подалися з хутора чи, може, поховалися

в яру. Ходячи вдень біля кухні, вона крадькома все поглядала поза хату, чи не з'явиться котра. Але жодна не з'явилася, отже, десь добре зашилися.

— Попроси там, щоб пустили курей пошукати. Курей, скажи, розігнали вчора.

— А що? Можна. Ну, Господи, помилуй!

У темряві не було видно, але вона знала: Петрик перехрестився й помалу, нерішуче відчинив двері. Потім, трохи згодом, із сіней почувся тихенький стук в інші двері, до хати, і Степанида захвилювалася — чортзна, що зараз буде? Хоч би живим повернувся її Петрик.

Однак, здається, його пустили до хати, і він пропав там надовго. Вона чекала й слухала, але звіти нічого не було чути, окрім деяких ненаських слів, зрозуміти щось із яких було неможливо. І раптом тоненько, співуче загучала одна струна скрипки, друга й третя — зграйно загучали, і вона впізнала Петрикову руку. До чогось іншого він був не дуже зугарний, а от грати умів, як мало хто інший. «Невже віддадуть?» — з якоюсь сумною радістю подумала Степанида. Петрик, однак, не повертався, а замість нього з хати хвилююче-співучо полинула музика давньої улюбленої нею «Купалинки». Степанида слухала-слухала, душачи в собі щось жалісливе, що владно брало у свій бран, і вона не стрималася. З очей виплило одна за одною кілька сльозин, вона хутенько витерла їх з лиця ріжечком шорсткої хустки й знову причаїлася, слухаючи. Петрик грав гарно, чисто і навіть старанно, як колись грав молодим на вечірках у Висілках, Замошші, Гудзах у парі з цимбалістом Лавриком. Коли скінчив, чутно було, там знову заговорили, притихли, і з хати залунала нова мелодія пісні про Волгу, яку співали перед війною. Чути було, йому навіть підспівували — не по-нашому, недоречно-фальшиво, тією чужою мовою. Степанида слухала, і її перше мимовільне замилювання музикою стало поступатись місцем прикрості і навіть злості — навіщо він там їм грає? Знайшов кого втішати музикою! Не міг відмовитись чи що? Сказав би: не вмю, не моя скрипка — синова. А то зрадив: похвалив офіцер за нужник, то ладен, либонь, грати йому, коли він там сидітиме. Ну хай лишень повернеться! Якщо не заробить від них врешті-решт ще одного гарного копняка.

Одначе минав час, а з копняком там чогось не поспішали: мабуть, гра його справді сподобалась. Петрик грав довго, після пісень узявся за танці й переграв їм і козачка, і лявонику, і страждання. Степаниді навіть здалося,

що там зо два рази поплескали йому, і хтось сказав: «браво» чи що. «Ти поглянь! — дивувалася Степанида. — Ото вподобали! Ну стривай же, я тобі покажу, як догоджати цьому вороняччю!»

Може, тільки за якусь годину стукнули двері — одні, другі.

Петрик справді повернувся до комірчини і з порогу тихо, але вдоволено повідомив:

— Ну, я ж казав...

— Віддали? — холодно спитала вона.

— Осьо, віддали, а ти казала. — Він тицьнув їй щось у темряві, й вона не відразу намацала тоненький ріжок скрипки.

— А про курей спитав?

— А, про курей... Забувся. Знаєш, забувся... Там, бач, із ними не дуже поговориш.

Коротко розмахнувшись, вона жбурнула скрипку в темний куток біля жорен, та трохи стукнулася об щось нетверде й відскочила, тихенько загувши струнами. Петрик ужახнувся.

— Ти що, ти що?.. Ти що, т е є?

— Я не тее. Це ти, бачу, хутко тее,— стиха, але сердито мовила вона. — Прилаштувався, грає. Кому ти граєш — подумав? Може, вони вже твоїх дітей повбивали. Де твоя дочка? Де син? Скільки місяців — ані вісточки, а він їм грає!

— Ну, то що ж зробиш? Що? Так сказали. То й грав. Зате віддали.

— Віддали! Тепер шовечора їм гратимеш?

Петрик не встиг відповісти, як знадвору десь близько біля хати бабахнув дуже лункий посеред ночі постріл, і відразу по той бік сіней загомоніло багато голосів, — стривожено, голосно, по-німецькому. В хаті різко брязнули двері, всі вискочили звідтіль на темне подвір'я, і знову пролунали тривожні крики, і знову двічі підряд гахнули постріли. Степанида сиділа, мов нежива, не розуміючи, що там діється, куди і в кого там стріляють, як раптом над хатою і подвір'ям спажнуло сліпуче, мов електрика, світло вгорі: у віконце вдарив яскравий вогненний пук, що хутко перебіг через долівку, по діжках із Петриком, котрий залякло тримав у руках червону скрипку, і раптом згас на стіні під чорною балкою стелі.

— Ракета, — сказав Петрик упалим голосом. — Що ж це робиться? Сплять...

Вона також не знала, що це робиться. Вона бачила нічого, тільки налякано прислухалася до невідомої колотнечі навколо садиби. Здається, та колотнеча перейшла з хату, до яру, стало чути, як бігли туди, гупаючи чобітьми звідти ж таки гухнуло ще кілька пострілів. А коли невдовзі спалахнула ще одна ракета, її далеке світло тьмяним непевним відблиском шаснуло по гіллі лип, будці машини під ними. «Кого вони там побачили? — думала Степанида. — Невже кабанчика? Мо', виліз, прибіг? Тепер неодмінно застрелять».

Вона вже не могла сидіти й слухати — стала на коліна до віконця й вдивлялась у пільму. Далі надумала вийти, але зразу ж повернулася до віконця, подумавши, що тепер виходити небезпечно: ще застрелять поночі. І вона знову слухала: недалеко тривожну метушню коло яру чи на городі, по той бік садиби, ще кілька пострілів і голосних вигуків-команд по-німецькому.

— Боже мій! Що це? — непорозуміло бідкався Петрик.

— Тихо ти! Слухай!..

Ну звісно, що їм ще залишалося, як не сидіти й слухати. Десь у цій нескінченній напрузі, коли там трохи затихло, вона почула коротку неголосну розмову біля ганку — мабуть, хтось заговорив із вартовим, і вона зрозуміла тільки одне знайоме слово «бандітен». Але звідкіль і які тут бандити? Невже напали на них, що німці так навіжено кинулися за ними до яру? Але чому тоді не чути пострілів звідти?

— Що буде, що буде? — ледь чутно охкав Петрик, і вона тихо озвалася до нього:

— Що буде, те й буде.

— Коли б хоч не спалили! Ці ракети знаєш як палять?!

— Можуть і спалити,— просто погодилася Степанида.— Вони все можуть.

Їй здалося, що хтось пробіг затиллям попід стіною комірчини на подвір'я чи до палатки, там знову загомоніли, але цього разу стримано, і той знову побіг десь у город. Пострілів, однак, не було чути, хоч ракети ще кілька разів посвітили, і їхній тихий далекий відблиск трохи порідив пільму у дворі та в комірчині. Вона побачила біле, мов полотно, Петрикове обличчя, в руках сердешний музика стискав непотрібну тепер скрипку, мабуть, не знаючи, куди її подіти.

— Ідуть!!!

Петрик аж напруживсь у п'їтмі, вона майже фізично відчула це, а тоді вже й до її слуху долинув поки що далекуватий шум, збуджені голоси німців. Вони наближались — група, а може, і всі вони верталися на садибу. Так, мабуть, верталися, бо голоси стали виразніші, їх часом перебивав один голосніший, відай, фельдфебелів, подумала Степанида і знову прислухалась: ні, то був чийсь інший голос, який щось доводив решті, пояснюючи чи, може, виправдовуючись.

Незабаром на стежці за комірчиною і на дривітні загупали, зачалапали кроки, по подвір'ю ураз метнулося кілька променів од ліхтариків, якими німці собі підсвічували. І справді, вони ввалилися на подвір'я, здається, всією громадою, зупинившись перед ґанком. Хтось забіг до хати («Ліхт, ліхт!»), і у вікні яскраво засяяла електрична лампочка — увімкнули світло.

Степанида стояла біля віконця, напевне вже знаючи, що зараз виявиться щось недобре, дуже неприємне для неї, але того, що виявилось, вона не передбачила. Крізь старе замурзане скло віконця у трохи підсвітленій імлі подвір'я було видно небагато — хіба те, що висвітлювалося електрикою з хати. Але вона побачила, як вони там поклали на траву щось важке, що удвох приволокли з дривітні, й самі поставали, заступивши його від комірчини і жваво перемовляючись. Деякі сміялись, інші збуджено щось вигукували. Поза їхніми спинами й пілотками видно було всередині високий кашкет офіцера в лискучому плащі. Ліхтарик з його руки клав світлу пляму вниз у коло ніг.

— Когось убили, — сказала вона Петрикові, що стояв поруч, зазираючи у віконце. Але, мабуть, не встиг він щось побачити, як у сінях стукнуло, кволий промінчик з ліхтарика метнувся по комірчині, засліпив їх під віконцем.

— Фатер, ком! Смотрель айн бандіт! Опознаваль айн бандіт, — поправив себе фельдфебель.

На ходу перехрестившись, Петрик рушив до дверей, а Степанида зосталась у п'їтмі і вже не поглядала у віконце. Вона немов зовсім закам'яніла посеред тісної комірчини, вже знаючи, що сталося страшно, і ніби присуду чекала потвердження власного здогаду.

Коли досить швидко повернувся Петрик, вона не спитала в нього х т о там. Вона була б удячна Петрикові, коли б той не сказав нічого, просто помовчав би до ранку. Але Петрик був не такий, щоб довго мовчати. Тільки-но причинив двері, пошепки повідомив:

— Янку вбили.

Вона мовчала, відчуваючи тільки, немовби провалилася кудись у безодню темряву, а він, мабуть, зрозумів це мовчання як невисловлене німе запитання.

— Ну, того пастушка. Із Висілків.

Щоб раптом не впасти, вона руками намацала край сінничка і опустила на нього.

Свідомість її й справді неначе провалилася кудись із цієї комірчини та з цієї страшної ночі, вона перестала відчувати себе у цьому тлумному світлі, що все звужувався довкола неї й меншав, аби невдовзі постати смертельною пасткою. Вона знала — її кінець наближався швидко і невблаганно, і тільки думала: за віщо? Що вона зробила не так, супроти Бога й сумління, чому така кара впала на неї, на людей?

Чому й за віщо, раз у раз питала вона у себе самої, не знаходячи, проте, відповіді, і думки її вертали назад, у глиб пережитого. За стіною на подвір'ї потроху тихшало, перестали гупати грубі солдатські чоботи, іноді стиха чути було німецькі фрази, але вона не слухала тих осоружних чужих голосів — трохи заспокоївшись душею, вона вже побачила інший час і чула в ньому інші голоси людей, що були з нею ціле її життя. Може, тільки вони й могли її тепер розрадити, якщо в цьому світі ще зоставалося місце для якоїсь розради.

12

На хуторі того дня не полуднали: Степанида чекала зі школи Федька й Феню, Петрика зранку не було вдома — удосвіта повіз із чоловіками самообкладання на станцію, мав приїхати хіба що пізньої ночі. Якраз добряче приожеледилось — днів зо три до того була відлига, надворі все пливло, з неба мрячило, а вранці ударив мороз, — поле, дорога, дерева взялися голошоком; одна конара на липі не витримала крижаного тягаря, обламалася і звисла вкритим кригою гіллям до снігу. Крізь трохи відтале вікно Степанида помітила за тією конарою чоловіка в полі, який то моторно біг дорогою з Висілків, то зупинявся, разів кілька розгонисто ковзав, мабуть, по слизькій колії, матляючи в повітрі довгими рукавами свитки. Коли чоловік перебіг гостинець і рушив до хутора, Степанида впізнала

в ньому висілківського хлопця Потапка. Потапко був переросток, до школи взимку не ходив — не мав чого взути — й цілими днями сидів на лаві в хаті, половину якої займала сільрада, — завжди роззявивши рота, слухав, що говорили чоловіки. Коли випадала потреба когось покликати, тоді сільрадівський голова, одноокий Лявон, посилав Потапка. Хлопець не так щоб охоче, але йшов чи біг, куди посилали, а повернувшись, знову сідав при порозі на лаву з пильною увагою до всього, що говорили старші.

Трохи повидивлявшись у вікно, Степанида відклала у кут кужілку з вовною, поправила хустку. Було вже зрозуміло, що Потапко біжить на хутір не так собі, що в нього є потреба. Останнім часом у Висілках мало не щовечора збиралися сходи, починаючи з Водохреща, сільські активісти та приїжджі уповноважені з району і навіть з округи старалися якимось загітувати мужиків у колгосп. Але все марно. Позавчора просиділи цілу ніч, сперечалися та сварилися, розійшлися, коли добре завидніло, а записалося лише шість господарств.

Поглядаючи на Потапка, Степанида подумала, що, мабуть, і зараз той біжить загадувати, щоб ішли на сход. Значить, лікнепу сьогодні не буде. Вона трохи пошкодувала за тим, бо сьогодні, як ніколи досі, вдало списала сторінку у зошиті, й слова, може, вперше за зиму, вийшли досить зграбні, майже скрізь рівненькі, мабуть, у школі похвалили б. Минулого разу дорікнули за недбалість — було темнувато, писала, як полягали діти, і в гасничці закінчувався гас, а Петрик усе бурчав із запічка, що невчасно на грамоту налягла, треба спати лягати. Тепер же, залишившись сама у хаті, вона сіла за прибраний стіл і поволі вивела рядків із вісім: «Ми будуємо машини, ми будуємо колгоспи». Та, певно, сьогодні занять не буде.

Тим часом у сінях брязнули двері і, не обтупуючи взуття, до хати упхавсь Потапко — рославий біловидий підліток, підперезаний мотузочком по латаній свитці. Не привітавшись, спершу шморгнув зо двічі почервонілим застудженим носом і прогундосив:

— Тітко, там Лявон гука.

— А що, сход?

— Ні, не сход. Комбід буде.

— Оце зараз?

— Ну.

— Зберуся, прийду, — сказала Степанида, внутрішньо трохи збентежена: це було щось нове. З осені комбід не збирали, казали, що вибиратимуть новий. Але ось, мабуть, і старий знадобився.

Потап знову шморгнув носом, поправив перекручену на голові клаповуху шапку і виліз у двері. Перш ніж зачинити їх, грюкнув об поріг обцасами чобіт, і Степанида впізнала: то були Лявонові чоботи. Сам Лявон тепер, певно, подалі заліз за стіл у сільраді і підкорчує ноги під лаву, щоб хтось із захожих не бачив голову босим. Але й на хуторі із взуттям не краще, просто біда з ним: ні собі, ні дітям — ні купити, ні полагодити. Були одні латані валянки, а сьогодні вранці Петрик узув їх в дорогу, і вона тепер мусить взувати личаки-чуні. Ну, та за себе вона не дуже переживала, бо ж не до церкви йшла, а коли засідає комітет бідноти, то чого там соромитись. Аби ногам тепло.

Вона швидко зібралася, одягла трохи новішу шерстяну спідницю, зав'язала під низ свіженьку, білу в цяточки хустинку, жвавіше заборсала на ногах чуні. Не дуже дбала про вдяганку — була немолода, і хоч здоров'ям Бог не скривдив, але ж — як сорок літ стане, жінка в'яне. Зняла з цвяха біля порогу найкращі свої шати — кожушок, оздоблений спереду вишивкою, хоч і не новий, та гарний і теплий кожушок, годящий на яку завгодно оказію. Хату вона не замикала, незабаром мали повернутись зі школи діти, може, вона ще й стріне їх дорогою. Школа була недалеко, у тих-таки Висілках, куди вела вузьенька санна доріжка від хутора. Степанида йшла й поглядала вперед, чи не з'являться її двоє діток: Фенечка ходила до третього класу, а Федько — до другого. Але дітей не було видно, а дорога була страх ковзька, просто скло. Щоб не гримнутись, Степанида раз у раз поглядала під ноги, ступала обережно і думала з тривогою: що воно буде там, на комбіді?

А, відай, кликали не так собі, мабуть, щось буде.

Учора вночі, перед світом, у непроглядному тютюновому чаді сільрадівської хати, почалося щось таке, що, чує її душа, добром-миром не скінчиться, щось та має статися. Почалося все з напруженої настороженості і мужиків, і уповноваженого, і голови сільради Лявона, поки обирали президію, голосували, затверджували порядок денний — все той самий ще від Різдва, — в хаті накопичувалось, витало, зріло щось тривожне, важливе і навіть загрозливе.

Коли заговорив уповноважений з району Космачов, усі похнюпили голови, поховали очі, слухали й мовчали, не дивлячись один на одного. Космачов говорив

гарно, натискав на факти, на приклади, розповідав, як за-
можно почали жити колгоспівці в Будниках, що під Лепе-
лем: другий рік великі урожаї, будують клуб, на полі пра-
цює два трактори, придбали молотарку, жниварки. Годі
їм, висілківцям, триматися за свої вузькі шнурки-наділи,
гибти в бідності та злиднях, коли своя, Радянська влада
дає можливості, йде назустріч біднякам та й свідомим се-
реднякам. Уся країна дружно стає на рейки колективі-
зації, то чи гоже їм відставати? Космачов говорив роз-
важливо, натискав на свідомість середняка, який повинен
виступати в союзі з бідняком, а не з куркулями та підкур-
кульниками. Слова він підбирав розумні, хороші слова і
сам видавався розумним, розважливим дядечком. Він і був
розважливим і розумним: перед тим як стати до роботи
в районі, кілька років викладав історію в школі і, казали,
був дуже освіченим учителем. Йому вірили. Та самої ли-
шень віри висілківцям виявилось мало, потрібен був при-
клад. А прикладу, на який можна було б подивитися, по-
близу якраз і не було.

Біля Космачова, важко налігши грудьми на стіл, сидів
Лявон Багатько з вузеньким чорним мотузком навкіс че-
рез лоб. Лявон був свій, висілківський мужик, багатодіт-
ний і малоземельний та, як і вона з Петриком, наділений,
як бідняк, двома десятинами яхимівщинської землі. Око
Лявонів вибили на польській війні десь під Віслою, коли
він схопився на шаблях із двома польськими уланами, і
йому добре дісталось, ледве оклигав у шпиталі й повер-
нувся додому калікою, шкутильгав і не мав двох пальців
на правій руці. Говорити Лявон не вмів ані гич, слова
його були неначе валуни в полі, і він брав здебільша мов-
чанням, упертою незворушністю характеру. Після виступу
Космачова сяк-так, з великим недобором рук, проголосу-
вали за організацію колгоспу, та, коли справа дійшла до
запису, все зупинилось. Лявон тоді незграбно, в кожусі,
підвівся за столом над геть-то закуреною лампою й ска-
зав, піднявши руку:

— Коли так, я перший. Нехай! І закликаю взяти при-
клад Багатько Степаниду.

Це вже було щось нове. Раніше Лявон теж записувався
першим, але брати приклад не закликав, за ним записува-
лися Степанида, Антось Недосека, демобілізований черво-
ноармієць, безземельний Василь Гончарик, і на тому на-
ставала перерва. Більш ніхто не записувався, сиділи мовч-
ки, курили. Знову виступали уповноважені, матірно ла-
вся Лявон за несвідомість, і знову даремно.

Тепер Степанида встала з лави під стіною і сказала, що згодна вступити до колгоспу.

— А кого закликаєш узяти приклад? — напружено вступив у неї одне око Лявон.

Степанида трохи сторопіла. Поки стояла, однак, біля лави над угнутими спинами мужиків і оглядала їхні закустрані, сиві, лисуваті потилиці, зсутулені роками, працею і цим несподіваним клопотом плечі в кожушках, чумарках, ціленьких і латаних свитках, зрозуміла: закликати треба такого, щоб він неодмінно записався і теж закликав когось підходящого для прикладу іншим. Спочатку вона хотіла назвати Корнила, який сидів зараз чоловіка за три від неї, той якраз і глянув на неї якимось боком із-за кудлатого коміра кожуха, але в тому його погляді вона не відчула підтримки — скорше переляк, недоброзичливість, і вона знітилась.

— Ну, закликаю Ладимира Багатька, — сказала вона згодом, навіть не обдумавши, добре це буде чи ні.

Ладимир був чоловік розважливий, не найбідніший на селі, але й не багатий, землі мав, може, на якусь десятину більше за Петрика чи Лявона, з його молодшою дочкою Анютою Степанида цієї зими ходила до лікнепу і сиділа у школі за одним столом.

Високий, худорлявий, в чумарці, Ладимир натужно підвівся з ослона, тремтячою рукою покрутив вуса. З великою, однак, неохотою, ніби хворий, вищідив із себе щось таке, що товариші з президії зрозуміли як згоду вступити. Потім він з такою ж ледве подоланою надсадою думав, кого закликати до прикладу, і назвав Антося Недосеку. Ще молодий, жвавий і моторний Антось відразу погодився й закликав сусіда через вулицю Івана Гужова, якого всі на селі звали просто Гужем.

«Трохи пішло», — подумала Степанида і аж зраділа, що Лявон отак вдало придумав зрушити колгоспну справу. Це ж так просто: один за одним, ланцюжком, за прикладом активіста, сусіда, родича. Так, либонь, веселіше й надійніше, не те що вистромитись одному з болісною думкою: а раптом інші не захочуть, не підтримають, а ти зостанешся диваком чи невдахою, бо навряд щоб ти виграв, коли робиш не так, як люди. Бо ж справа ця хоч і вигідна, як глянути здалеку, хоч і державна, мудримися людьми вигадана, але нова, досі не бачена, ніким не випробувана, хтозна, як усе ще обернеться. Може, десь і добре обернулося, але ж там, мабуть, і земля краща, не така, як тут: то пісок, то глина, а то й болото. Та й люди, певно, зугарніші, не те що тут, хоч кого візьми, то як не

гультяй, то немічний, а то занадто жадібний чи сварливий, не хазяйновитий чи дуже вже недотепний. Вони й до одноосібництва не аж-аж зугарні, а як у колгоспі буде? За себе Степанида не дуже боялася, вона — як усі, а що йшла добровільно і першою, то радше тому, що була біднячкою, пізнала безвихідь на двох десятинах, де тільки надірвешся на тій глині коло яру. Досить того, що вона надривалася, наймитуючи в пана Яхимовського, шість літ робила, не шкодуючи здоров'я. А що заробила? Ще добре — дали його хату та дві десятини. А інакше — як би вона вижила? З Петриком, таким, як і вона, наймитом, та двома нажитими дітьми?

Тепер Степанида ожила душею: нарешті зрушилось, пішло, буде колгосп, чого там чіплятись за ті бідняцькі злидні, чи не пора забути ту старосвітчину та довіритись новому? Тим паче, що розумні люди радять. Вона поважала розумних людей, а надто тих, що з міста, грамотні, думала: вже ж вони за погане не агітуватимуть. Добре, що й Петрик не дуже перечив, хоч на сходи ходити перестав, послав її та бурчав щоранку, збираючись на тік чи до худоби. Але що тямив той Петрик, котрий провчився колись дві зими в школі та тільки й умів, що розписатись, та й то впріє, поки виведе на папері своє нехитре прізвище.

Однак, мабуть, вона зраділа передчасно, хоч давно знає, як це погано — радіти завчасно. Заклик Недосеки старий Гуж не сприйняв, записатись до колгоспу відмовився. Так гарно налагоджений ланцюжок раптом обірвався.

Далі знову виступав Космачов, грюкав кулаком по столі Лявон, закликав до свідомості, сход загомонів ні до ладу ні до прикладу, немов прорвалося щось недобре. Ладимир завів сварку з Корнилом, ледь не побилися. А старий, зарослий сивою щеттю Гуж сидів, мов перед смертю, прямий і мовчазний, міцно стиснувши губи, й дивився десь у куток, де колись висіли образи, а тепер, прибитий цвяхами, ледь виднівся паперовий портрет Карла Маркса. Так нічого більше й не вдалося. Удосвіта один за одним розійшлися.

На подвір'ї сільради Степанида ще з вулиці помітила буланого коника під строкатою попоною, запряженого у гарний зелений візок, і здогадалася, що це приїхав Новик. Від початку зими той їздив у цьому зручному візку, бо ще влітку перебрався до міста й почав працювати в

окружкомі. Дуже круто пішов угору цей Недосечин хлопець, який, ставши начальником, спершу змінив прізвище на Новика, мабуть, колишнє йому заважало. Він і в дитинстві був спритним хлопцем, непогано вчився у школі, а потім — на вчителя у Вітебську, але вчителем працювати не захотів, подався в керівники. «Це не Космачов, — подумала Степанида, повертаючи до сільради, — цей усіх тут бачить наскрізь. І дарма що тутешній, а з людьми тримається строго, по-начальницьки, і взагалі принциповий, діловий і, як кажуть, тяжко партійний. Зрештою, — думала вона, — може, тепер таким і треба бути, бо з нашими людьми інакше не можна. Коли вони щось і визнають, то це владу і строгість».

Сільрада стояла коло самої вулиці посеред села — довга, присадкувата будівля під драницею з рудувато-облізлим полотнищем лозунга у піддашші, на якому білими літерами значилося: «Тісніше змичку міста із селом!» Сіней при хаті не було, відчинивши двері, захожі зразу потрапляли до великого, майже порожнього покою, де колись жив висланий дяк Конон з великою сім'єю, а тепер квартирувала хвора Колондьончиха із сином, на вигляд чи то парубком, чи то підлітком Потапом. Біля порогу Степанида трохи obtупала свої чуні й відчинила двері, звідки на неї повіяло теплом напаленої грубки, а низом з-під ніг посунув холод. Вона поквапом зачинила двері і стала, намагаючись розгледіти, хто в сільраді. То тут, то там сиділо кілька мужчин, попід стелею плавали-кружляли сизі кубла диму. Голосна чоловіча розмова ураз обірвалася.

— От і Багатько, — сказав із-за столу Лявон і замовк.

Вона привіталася й сіла на краєчок лави коло дверей, знала — питати не варто, зараз і так усе з'ясується. Вона тільки стримано глянула на заклопотане, навіть пригнічене обличчя голови, підтягнуту постать Новика, підперезану широким військовим ременем поверх зеленого френча, його зграбні, з блискучими халявами чоботи, в яких він енергійно походжав від вікна до грубки через увесь pokій і, мабуть, говорив щось важливе перед її приходом. Чорний жорсткий чуб його раз по раз спадав на лоба, і Новик, енергійно трусонувши головою, закидав його назад. Під порогом порався біля грубки Потапко, підсуваючи у грубку товсті смоляні поліна, від яких аж гуло в колись побіленій, але вже добре вичовганій селянськими плечима грубці. Збоку з лави за ним пильно стежив молодий Недосека, що тепер господарював у батьковій хаті і,

як і Степанида, був членом комітету бідноти. Облізлий залатаний кожушок на ньому був широко розстебнутий, в хаті було тепло.

Помовчавши, Новик ступив по підлозі три кроки і обернувся до столу.

— Я вже сказав: головна небезпека на даному етапі — це правий ухил. Не можна дозволити, щоб темпи колективізації було словільнено. Тим паче зірвано. А у вас саме так: зрив! Головотяпство! Вісім сходів — і не можете організувати колгосп. М'якотілість і потурання класовому ворогові. Товаришу голово, скількох ви розкуркулили? — Новик раптом жваво крутонувся на обцасах і опинився перед Лявоном. Той непорозуміло підвів своє одностороннє обличчя з синім шрамом на лівій щоці.

— А кого розкуркулювати? Голота.

— Ах, голота? То чому ж тоді твоя голота бойкотує колгоспне будівництво?

— А тому що боїться. Не знає. Як у колгоспі буде, не знає. Не шутейне ж діло...

— Як буде — партія вже сказала. У рішеннях з'їзду Рад написано. Ви що, не пояснювали?

— Ми пояснювали. Свідома частина селян — за. Але свідомих мало.

— Свідомих мало! — погрозово повторив Новик. — Перш за все самим треба бути свідомими. А ось ви самі — ви ж просто заражені душком ухильництва. Я бачу, приватновласницькі тенденції для вас важливіші за рішення партії.

Новик розпалився, це було видно з його нервової ходи, під час якої він часто зупинявся й кидав Лявоні образливі слова звинувачення. Але й Лявона, видно, допекло: понівечене обличчя його все більше сіріло, єдине око з-під пелехуватої білої брови наливалось внутрішнім гнівом, і він не витерпів:

— Ти мені ухильництвом не штрикай! Я не менше за тебе переживаю за колгоспи. Я кров проливав за нове життя. Але як їх зробити? Добре тобі їздити, вимагати! А ось сядь на моє місце, переконай! Щоб погодилися за власним бажанням. Щоб без нагана, як у деяких.

Мабуть, Новик зрозумів, що так вийде не розмова, а сварка, та ще й на людях. Він трохи помовчав і сів біля столу.

— Гаразд. Я вас навчу, — сказав він спокійніше. — Де комбід?

— Ось Багатько Степанида, зараз прийде Гончарик Семена не буде, повіз збіжжя на станцію,— тихішим тоном, але ще вовкувато відповів Лявон.

— Ну що ж, засідання буде повноважним. Сільрада, комбід, представник окружкому — буде повноважним. Треба вирішувати. Ударити по саботажниках. А то розвели головоотяпство!.. Відкривай спільне засідання.

— Ну цей... Спільне засідання вважається відкритим,— пробурмотів Лявон і замовк.

— Питання одне: відсіч саботажникам колгоспного руху,— підказав Новик.— Пропоную розкуркулити Гужова Івана. Як куркульського підголоска і саботажника.

Кісточками пальців Новик пристукнув по вичовганій стільниці, зиркнув на Степаниду, тоді довгим поглядом — на Лявона. Лявон наліг грудьми на стіл і затих.

— А під яку статтю? — спитав він, помовчавши.— У нього землі чотири десятини. Якраз середняк.

— Знаю,— сказав Новик.— Його наділ поруч із нашим. Землі небагато, згоден. Але — саботажник. Ти ж сам казав, що він сход зірвав. Значить, зривач. Упреться — не зрушиш. Я його знаю.

Степанида мовчала — до такого повороту справи вона була не готова. Гуж для неї був як і всі: не багатший за інших, хіба що сильніший до роботи, до того ж мав двох синів, робітників якраз при силі, а три мужики на господарстві — це тобі не три баби. Вергають — ого!

— Але ж інших він не підбурював. Він сам не пішов, до чого ж тут зривач... чи саботажник? — напружено розмірковував за столом Лявон, перекладаючи з місця на місце папірець.

— Як ви не розумієте?! — врізав кулаком по столі Новик.— Ви його не зрушите — за ним не зрушаться інші. На нього в селі оглядаються: авторитет! Ось ми і вдаримо по цьому авторитетові. Тоді іншої заспівають. Боятимуться.

— А хіба ж то правильно? — набравшись відваги, сказала Степанида.— Розкуркулювати, котрі куркулі. А Гуж середняк. Ні, я не згодна.

— Ну й керівництво! Ну й актив! — страдницьки застогнав Новик.— Головоотяпи ви! Він же гірш за куркуля. Він — саботажник! Зриває колективізацію у Висілках. А Висілки зривають темп у районі. Увесь район зривач, ви розумієте, що це таке? Мабуть, за це тепер по голівці не поглядять. І нас, і вас!

— Як хочете, а це несправедливо,— не здавалася Степанида. У горлі їй стиснуло, і вона вже ладна була не здаватись, але Новик раптом стрепенувся і так закричав, ніби вона його образила.

— Яка справедливість, тітко? У вас темнота в голові, відстале уявлення про якусь позакласову справедливість! А ми, більшовики, керуємось тільки класовою справедливістю: ніякої пощади ворогові! Той, хто стане на нашому шляху, наш ворог, і ми йому хребет поламаємо. Інакше нового життя нам не бачити. Нас самих зітруть у порошок. У вас капітулянтські, правоухильницькі погляди, які треба нещадно викорінювати!

Степанида мовчала. Вона вже засумнівалася, подумала, може, й так. Може, цей Новик і має рацію, звісно ж, він розумний, грамотний, не те що вона — ходить до другого класу лікнепу. Та щойно Степанида уявила собі те розкуркулювання, плач, горе, вислання, їй стало млосно. Що робити?

— Що я в селі скажу? — мученицьки крутився за столом Лявон.— Що саботажник? А зрозуміють? Ні, не зрозуміють. Бо я й сам не розумію,— казав він розважливо і все перекладав на столі папірець — то ближче, то далі, то на один бік, то на другий.

В цей час розгонисто-широко розчинилися двері, і в хату вскочив високий парубок у шинелі з яскравими малиновими петлицями на комірові, зняв з голови гостроверхий шолом із широкою зіркою на чолі. Сам почервонів, задихався, либонь, поспішав, а очі світилися жвавістю і задоволенням.

— Запізнюєшся, Гончарику,— похмуро дорікнув Лявон.— Давно треба...

— Тільки прибіг із містечка, мати каже: комбід.

Василь Гончарик привітався за руку з Новиком, потім з Лявоном, обійшов інших — Недосеку, подав руку Потапові, потис студеними пальцями долоню Степаниді.

— Я коло вас, тітко.

— Сідай,— посунулась трохи Степанида. Йй, проте, було не до Гончарика — великий клопіт засів у її голові.

— Про що тут балачка? — спитав Гончарик, далі всміхаючись принадними ямками на порожевілих щоках. Він тільки восени прийшов з армії, відслуживши на Далекому Сході, тепер збирався женитися. На його запитання, втім, ніхто не відповів, усі заклопотано набундючилились, і він, щось відчувши, також зігнав з лиця милу усмішку. Степанида шепнула:

— Гужа розкуркулюють...

— Он як!

— Так, розкуркулюємо,— знову почав Новик.— І нічого розпатякувать. Колгосп під загрозою зриву. А Гуж... Наймана праця була? — запитав раптом Новик і насторожився, чекаючи відповіді.

— Яка там наймана! — сказав, наче відмахнувся, Лявон.

Але в цей час коло грубки заворушився Новиків брат Антось Недосека.

— А той... Як тристінку строїв. Наймав, еге. Із Загряззя діда одного. Ще за гроші сварилися, Гуж його на три рублі надурив.

— О, бачиш! — пожвавішав Новик і аж угнувся перед Лявоном.— Було!

— Та чи мало... Трестінку будував! Воно, коли так...

— Не так, усе правильно. Наймана робоча сила — перша ознака експлуататора. Дарма що мало землі.

— І той... Жать помагали,— порадуваний власною кмітливістю, вів молодший Недосека.— Наймав чи за так — не знаю. Але помагали. Кравцева дочка Маруся жала.

— Тим паче! — ще більше зрадів Новик і задоволено відкинувся за столом.— Все зрозуміло. Гайда, став на голосування.

Степанида захвилювалася, її аж занудило, вона розстебнула кожушок, знов стала застібувати. Розуміла, Новик говорив правильно: цей Гуж уперся, не зрушиш, і на нього оглядаються інші, може, була й наймана сила — на будівництві чи у жнива, але ж... Було дуже шкода цього старого, а надто жіноту — тітку Фросину, слабовиту дочку Настульку, з якою вона того літа пасла череду. Ні, не могла вона переступити через цю жалість навіть для величезних класових інтересів. І не знала, що робити.

— Що ж,— похнюплено сказав за столом Лявон.— Коли так, проголосуємо. Хто, значить, щоб не розкуркулювати, залишити...

— Е, не так! — підхопився Новик.— Неправильно! Хто за те, щоб Гужова Івана розкуркулити, підніміть руки,— оголосив він і високо задер свою руку.

Біля грубки охоче підняв руку його брат. Потап Колондьонок, стоячи на колінах коло топки, озирнувся із роззявленим ротом і, як на якусь цікавинку, дивився на голосування. Степанида, ховаючи очі, спідлоба косила погляд у застілля, щоб бачити, як голосуватиме Лявон. Той,

проте, ще більше зігнувся, улігся на стіл, а руки не підняв.

— То що,— невдоволено сказав Новик і опустил руку на стіл.— Хто проти розкуркулення?

Не підводячи голови від столу, ворухнув у повітрі долонею Лявон, і Степанида тоді теж трохи підняла руку.

— Значить, два на два! — розчаровано сповістив Новик.— От так так! А ти, Гончарику? — раптом утупився він у Василя, і Степанида зрозуміла, що хлопець не голосував ні за, ні проти.

— Я утримався,— просто сказав Василь.

— Як це — утримався? — аж стрепенувся Новик і схопився з лави.— Як це — утримався? Ти — комсомолец, демобілізований червоноармієць? Хочеш працювати в червоній міліції і утримуєшся від гострої класової боротьби? То що ж ти — свідомо граєш на руку класовому ворогові? — розгнівано кричав він, сікаючись до Василя. Той тільки моргав гарними, ніби дівочими, очима.

— А якщо я не розібрався!

— Розбирайся! Справа колективізації під загрозою зриву. Комбід наполовину заражений правим ухилом. Сільрада проявляє опортунізм. Актив — самі головотяпи. А він — не розібрався. Три хвилини тобі на роздуми, і щоб ти визначився: за що? За колгоспну політику чи проти колгоспної політики? Визнач своє політичне обличчя.

Степаниду аж трясло, наче в лихоманці, тілові стало нестерпно гаряче, піт котився по спині, відчула: зараз щось вирішиться. Від Василевого голосу залежатиме доля Гужових, а може, й доля колгоспу.

Справді, Василь думав не довше як три хвилини, щось прикинув, нагнувши додолу голову, і його пальці на колінах у синіх галіфе дрібно тремтіли. Новик стояв навпроти, чекав.

— Ну?

— Нехай. Я — за,— вирішив Гончарик і випростався.

Новик круто обернувся від нього до Лявона.

— Все! Прийнято! Більшістю голосів. Оформити протоколом. Гужов Іван підлягає розкуркуленню.

13

Якби-то людині було дано бодай трішечки зазирнути наперед, побачити призначене їй, але сховане за пластами часу, те, що з усією очевидністю відкриється у напливі

наступних днів. Та де там! Нічого не може людина дізнатись із свого майбутнього і, бува, радіє з того, що незабаром стане причиною горя, чи плаче над тим, що згодом викличе хіба що усмішку.

Степанида того вечора таки не пропустила лікнепу, і хоч не похвалилася гарно написаними рядками (ніколи вже було бігти на хутір по зошит), зате добре прочитала задане, лишень одного разу збилася на слові, котре тепер частіше за інші лунало з людських вуст: *к о л е к т и з а ц і я*. «Колективізація,— поправила Роза Яківна, Їхня вчителька на лікнепі, й повторила: — *К о л е к т и в і з а ц і я*! Запам'ятайте всі, як це вимовляється білоруською мовою».

І, звісно ж, вона запам'ятала, як і всі інші, хто був того вечора у нетопленій школі — здебільша парубки та старші люди, що зібралися на лікнеп, і серед них тільки дві жінки — Степанида Багатько і Ганна Багатько, або, як її звали, Анюта. Ні, не рідня — чужі, просто у Висілках півсела було Багатьків, а ще півсела — Недосеки, Гужови, невелика родина Гончариків. Над північ, коли закінчилися заняття, вони удвох вийшли зі школи й поволі пішли в кінець Висілків.

Анюта цілий вечір була невесела й, читаючи, робила помилки, Степанида навіть двічі підказувала їй: «До праці всі, хто чує силу, під стяг червоний, вільний стяг!» — але та все одно не запам'ятала. Щось із нею коїлось незрозуміле. Правда, Степанида не мала такого звичаю — лізти з розпитами в чужу душу, вистачало свого клопоту. Однак Анюта сама не втрималася.

— А знаєте, тітко, радість у мене. Тільки не радісно.

— Чому ж не радісно, коли радість? — здивувалася Степанида.

Вони йшли вузькою, укоченою саньми дорогою, вгорі над стріхами видивлялась на все своє сяйливе око повня, густо роїлися зорі; добрячий мороз брав за щоки й пальці — Степанида заховала руки в рукави кожушка, склала на животі. Але було дуже слизько, йшли дрібненькою невпевненою ходою. Щоб не впасти, Анюта взяла Степаниду за лікоть.

— То оце ж, домовилися з Василем Гончариком на Восьме березня побратися. Вчора був, з батьками радивсь увечері.

— Ну то й добре,— сказала Степанида.— Василько хлопець хороший. Кажуть, міліціонером робитиме?

— Еге. Він такий розумний, такий ласкавий...

— Любиш його?

— Ой, тітонько, не знаю, як вам і розказати. Дуже люблю його.

— От і добре. Чого ж тут журитися? Радіти треба.

— Та я й раділа б. Але ж вінчатись не хоче.

— Ото лихо — не хоче! Роблять же тепер комсомольські весілля, без попа. У сільраді запишуться, повиступають — і все.

— Та я ж нічого... Але — батько! — зітхнула Анюта.— Батько не хоче так, без попа. Каже, шлюб нещасливий буде. А я ж не хочу, щоб нещасливий. Я-бо стільки щастя зичу собі і йому, щоб ви тільки знали, тітонько...

— Ат, не слухай ти, Анюто. Від попа щастя небагато. Колись, було, всі у церкві вінчалися, та хіба всі щасливо жили? Охо-хо! А тепер — що там батько! Як ви захочете, так і буде.

— Воно то так. Але ж...

Анюта замовкла, удавшись у свою журбу, і Степанида подумала: як невчасно! Ще заміж не вийшла, а вже журба та тривога, вже сохне дівка. Звісно ж, Анюта не з тих наречених, котрим аби обкрутити парубка. Йй треба ще, аби й іншим коло неї було добре, щоб батько не гнівався, а був задоволений, щоб усе обійшлося гарно й по-людськи. Ну та хіба Гончарик погодиться брати шлюб у попа чи, як колись, справляти весілля із сватами та свахами, дружбами і дружками, питтям ще й цілуванням? Мабуть, йому, комсомольцеві, то не личить.

— Тітонько, може б, ви якось прийшли, попросили батька? Він же вас послухається,— зупинилась раптом Анюта: В її тоненькому голосі була така скруха і водночас така надія, що Степанида швиденько погодилась;

— Ну гаразд... Скажу якось.

Край села вони розійшлися. Анюта повернула стежкою до свого подвір'я, а Степанида пішла дорогою далі — з пагорба вниз, через гостинець, до свого хутора. Вона думала, що, підеш до Ладимира чи ні, все одно по-його не буде — буде так, як погодяться молоді. Тепер такий час настає. Це не те що за царизму, коли без батьків дівка чи парубок не сміли нічого, а батьки трималися давніх звичаїв, дідівських законів, порушити які ніхто не наважувався. Тепер же руйнувалось усе, дощенту, на добро чи ні — хтозна. Може, й пошкодують потім, але тепер уже вороття назад немає — тільки вперед і вперед, як у тій пісні.

Навколо лежала притуманена білина поля, небо повнилось миготінням зір, вдалині видно було широкий сніговий простір із гостинцем, що темнавою рискою проліг упоперек її шляху. У далечині того простору під похмурою стіною гаю на Голгофі тьмяніла цятка її Яхимівщини, хутора, що став її долею. І хто б міг подумати? Колись молододівицею вона пішла туди найматись жати до незнайомого господаря, в незнайому садибу, а оце біжить туди, як у свій єдиний притулок. От як життя повернулося. Степанида не чіплялася за старе — в старому в неї навряд чи набралось б півроку людського життя, постійно гнітили робота, раннє сирітство, злидні та безправність. Кілька літ наймичкувала в пана Жулеги та підпанка старого Яхимовського, робила на чужій землі, бо своєї не мала. А що таке чужа земля, того повік-віку не забуде той, хто бодай раз скуштував хліба з ласки чужої руки. Правда, після революції все тут круто змінилося, повернувшись до таких, як вона, іншим, кращим боком: пан Жулега втік до Варшави, скінчив свій земний шлях старий Яхимовський, і вони з Петриком перебралися з комірчини до хати й дістали від нової влади дві десятини хутірської землі. Спершу й непогано зажили, досхочу наїлися свого, а не панського хліба, придбали худобу, коня. Петро, котрий у вбогій батьковій сім'ї був ніби за наймита, так захищував на своєму господарстві, що вона налякалася за його здоров'я. Але своя земля вимагала, і він так ґарував на кожній роботі, так завзято орав, так ревно спушував, угноював кожну латочку ґлею, потім сам-один косив, звозив і знову орав, боронував, сів. Набута зі старого господарства кобила не витримала і впала першої ж весни, це була велика біда, від якої набідилися усмак, заки придбали коня. А тоді звалилось на Петрика лихо. Коли Феня народилася, Степанида занепала на здоров'ї, а він мусив сам-один і жати, й косити, двигав, немов силач, та й надірвався. Якось возив із заплави сіно, його підвода перекинулася край яру, Петрик підставив плече і зламав ключицю. Два місяці пролежав у лікарні, лікарі ледве одхаяли, на полі перестояла й вилягла ярина, восени нажали зо дві копи, тільки насіння й вернулося. Той рік випав голоднуватий, хліба вистачило до Великодня, добре, що картопелька рятувала. Були й інші скупі на хліб роки, коли то вимочувало, то засушувало, а то бракувало насіння, гною, скотини. Петрик, однак, не здавався, робив як проклятий, так завзято, що сільські із Висілків стали з нього посміюватись — ґарував день і ніч, а врожаю було на

сміх курям. Та він ніяк не міг нагосподарюватись досхочу, висох, змарнів, ядушливо дихав, але двигав, вергав, пізніш за всіх лягав і рано підводився. Сам собі господар, який жнець, такий і снопець, скільки зробиш, стільки й заробиш, любив він казати тоді, коли вона вмовляла іноді, щоб заспокоївся, відпочив, поберіг себе. Степанида ж після невдач у цій затятій боротьбі із землею за життя сказала собі: ні, так не забагатієш, тільки здоров'я надірвеш і до часу в глей ляжеш на сільському цвинтарі. Колгосп то й колгосп, сказала вона собі, як би там не було, а гірш, мабуть, не буде. Як усі, так і ми, либонь, не пропадемо і в колгоспі. А Петрик то, певне, поздоровшає, зайвий рік поживе на цьому неласкавому світі.

Здалеку на хуторі під липами заблимав червоний вогник у вікні, вона подумала: значить, Петрик приїхав — і пораділа молодою жіночою радістю — нарешті, вся сім'я зібралася, скінчилися денні клопоти, тепер до завтра душа спокійна. На білому від місячного сяйва подвір'ї стояли сани з рештками сіна, кінь уже був доглянутий, похрумкував у хліві. Може, Петрик роздобув гасу, подумала Степанида, бо в гасничці його лишилося дуже мало — на один, може, вечір. А ще вона наказувала попитатись про чоботи в одного знайомого єврея-шевця на станції. На чоботи, звичайно, було замало грошей, всього десять карбованців, але, може б, якимось домовився на віру чи пообіцяв яке стегно бараняче, зо два фунти масла чи ще щось, якимось заплатили б. А то з одними валянками на двох просто непорадна година, як хто взує, то другому хоч сиди вдома, нікуди не потикайся. А потикатись треба, от як сьогодні, щодня як не се, то те, всі кличуть, зобов'язують, і треба увихатися.

Двері до сіней було не защібно, вона переступила поріг і защібнула їх, зайшла до хати. Відразу зрозуміла: діти вже сплять, у димнуватої притемки хати було тихо й тепло, смерділо гасом і тютюновим димом, кінець столу горіла гасничка, і Петрик при ній перебирав якісь папірці, мабуть, квитанції, звіряв платежі: що сплатили, що прострочили, скількиросло пені і що залишилось.

— Давно приїхав? — тихенько спитала Степанида.

— Та недавно.

— Щось їв?

— Іли тут. Крупник.

Вона стала роздягатися, повісила на цвях козушок, зняла з голови теплу хустку.

— Ну як комуна? — спитав від гаснички Петрик.— Зорганізували вже?

— Гужа постановили розкуркулити,— сказала вона про інше.— Новик приїжджав. Як саботажника і що наймана сила.

Петрик підвів від гаснички немолоде, зморщене й заросле щетиною обличчя і уважно подивився на неї. В його очах відбився спершу тривожний подив, який швидко поступився місцем смуткові.

— Що на світі діється! — важко мовив Петрик.— Наймана сила. Яка ж там наймана сила?

— А така,— сказала вона.— Тристінку помагали ставити. Наймав. Та й на жнивах.

— Нема на вас Бога! — зітхнув Петрик.— Розкуркулити! Наймана сила! У того самого Лявона теж була... наймана сила. Як молотили. Он, Ладимирові хлопці допомагали. Що ж він, одною рукою і ціпом не вдарить. То і його розкуркулити?

— Тут, знаєш, саботаж іще,— сказала Степанида.— Позавчора на сході уперся й зірвав колгосп.

Вона сіла на низький ослінчик і стала розв'язувати волюки на своїх чунях, що вкрилися за дорогу ожеледею. Петрик за столом не міг заспокоїтись.

— Коли вже до таких дібрались, то що ж далі буде? Кого ж ви через рік-два будете розкуркулювати?

— А тоді, може, не буде кого. Всі до колгоспу повступають.

— Може, й повступають. А як же з класовою боротьбою? Класову ж боротьбу не відмінять?

— Може, й відмінять. Як ворогів не стане. Дуже ти розумний,— невдоволено урвала його мову Степанида.

Справді, що він знав, цей темний мужик, який навіть на сході не ходив, рідко коли брав у руки газету, ніколи не розмовляв з начальством. Міг тільки туманно мізкувати про все своїм небагатим мужицьким розумом.

— Чого це в нас усе не так, як у людей,— думно казав Петрик, позираючи на миготливий вогник гаснички.— Оце на станції говорив з одним мужиком звідкись з-під Ули. У них нічого. Тихо. І колгоспів не чути, ніхто не приїздить, не заганяє. Нікого ще не розкуркулили.

— Зажди, доберуться. Може, в пущі живуть. За болотом десь.

— Може, й за болотом. А в нас?..

— А в нас он, у району під носом. Та й з округи не минають: при дорозі ж. Воно й добре, що при дорозі, то теж

на користь,— сказала Степанида й згадала: — Гасу купив?

— Дали. Одну літру. На пай. Надовго стане її, тої літри?

— Та вже скільки стане. А там підвезуть. Дорога ж установилася. А про чоботи не питав?

— Про чоботи? — якось полохливо глянув на неї Петрик, мовби тільки зараз згадавши про чоботи.— Чобіт немає,— сказав він і встав із-за столу — худий, невеличкий, із запалими грудьми, старий. Так, старий, бо таки зовсім постарів у свої п'ятдесят років.

Петрик відкинув підстилку у запічку і щось узяв з ліжка, на якому вони спали.

— Ось замість чобіт.

— Що це?

Вона непорозуміло прийняла з його рук якийсь гарненький чорний футлярчик, ніби легеньку дитячу трунку, і не сразу доп'яла, що це й навіщо.

— Скрипка!

— Ти здурів!

— Може, й здурів.

— Це ж, відай, дорого,— перелякалася Степанида.— Он ходити нема в чому. У Федька черевики каші просять, а він — скрипку! Вона ж такі гроші коштує! Либонь, цілу десятку віддав?

Петрик ніяково потупцював біля неї, узяв футляр і бережким дотиком зашкарублених пальців розняв защіпки. Обережно, мов дитину, вийняв звідти червоно-лискучу скрипочку з чорною декою й гарненько заокругленими вирізами по боках.

— Ти ж хотіла,— винувато нагадав Петрик.

— Коли це я хотіла?! Коли то було? Тоді молода була, дітей не мала. А зараз... Ну, ти здурів! У що тепер взутися, тут боса ходиш, а він — скрипку! Коли ти на ній гратимеш — он зима кінчається. Сіяти час...

— Та вже, либонь, відсіявся,— зажурено сказав Петрик і відчужено одійшов, сів на лаву. Недовга піднесеність настрою остаточно покинула його. На столі поруч із футляром лежала не торкнута смичком скрипка.

— Червонець віддав, ще два винен. На віру дав. Єврей один на станції.

Степанида сплеснула в долоні.

— Боже, три червінці! Ну, ти з глузду з'їхав! Сказився на старість. Ми ж страховку ще не заплатили. Податок тільки за той рік виплатили, а вже новий прислали. Пені на недоплату набігло. Взутися нічого. Гасу немає. Цукру з

осені ані грудочки, Фенечка без солодкого не може. Коли б хоч булку якусь купив, а то скрипку! І за такі гроші! Де ти тепер тих червінців візьмеш? Хто тобі дасть?

— В комуні заробимо.

Степанида сердилась, мало не плакала. Що він говорить, цей недоумкуватий, навіщо йому скрипка? В такий час? Колись навчився трохи цигикати, одного разу на ярмарку в містечку попросив у якогось цигана трохи пограти, вона стояла поруч і похвалила, а він і загорівся: куплю! І ось знайшов час і гроші — купив, тільки не на талан, а скорше на безталання. Нащо їй та скрипка? Чи до скрипки тепер, коли не сьогодні-завтра доведеться завести до колгоспу коня, зсіпати насіння, віддати упряж, сани, колеса, перекрутити все життя на новий, незнаний і неминучий лад. Чи до музики зараз?!

Час так змінився, все іншає на очах. Що залишилось відтоді, як вони були молоді та сильні, а головне — з такими невтоленими мріями і сподіваннями?

14

Дуже нелегко видалася та пам'ятна, тепер уже така далека весна, що додала людям стільки тривоги до їхніх і так чималих життєвих клопотів. Щойно скінчилася довга й тяжка війна, до сіл і хуторів потроху верталися юнаки й молоді чоловіки, піднесені й гордовиті від перемог над білими, німцями, поляками, у гостроверхих будьонівських шоломах, розтоптаних гамашах із обмотками, з торбинками за плечима, але з великою надією розпочати нове, відвойоване в старого життя. Треба було братися до землі, орати і сіяти, щоб було що на рік їсти. Земля чекала й також немов готувалася до своєї одвічної справи — родити хліб. На Благівіщення добре пригріло сонце, за якийсь тиждень зігнало увесь сніг, стало тепло і майже сухо в полі. На вербну неділю Степанида з Петриком збиралися до церкви і ще й посварились трохи вранці — надягатися чи ні. Петрик зрання угрівся на подвір'ї й хотів іти в самій сорочці, але Степанида примусила його накинути чумарку, і вони, трохи невдоволені одне одним, вийшли з комірчини, щоб стежиною через озимину рушити навпростець до містечка. Старий Яхимовський також вичапав із хати надвір і стояв на осонні коло призьби — згорблений, тонкий у своєму вузькому чорному жупані з густим рядом до шиї застібнених гудзиків, спершись на

стародавній з перламутровим оздобленням ціпок, і якимось немов із заздрістю дивився їм услід вицвілими старечими очима. Якраз за тиждень до того він пустив їх на хутір, бо в Петриковій сім'ї на Висілках їм уже стало ніяк, Степанида зразу не поладнала зі свекрухою і нещодавно попросила пана Яхимовського, щоб нарік пустив до комірчини — все одно ж вона вже порядкувала на садибі, а новий наймит Петро допомагатиме їй, бо куди ж їм подітись без хати, без власної землі та господарства. Раніше Петрик з весни ішов на зарібки, наймитував по фільварках, а тепер не знати було, де що заробиш, та й оженився ж. Степанида лагідно так попросилася, і, мабуть, шануючи її чотирирічну відданість хуторові, Яхимовський погодився, сказав: живіть, місця вистачить, комірчина тепла. Тим паце — весна надворі. -

Весна справді швидко котила по всіх усядах, по косограх та на обніжках спритно пробивалася до сонця молода травичка, хлопці й дівчата у Висілках поскидали з ніг личаки і стали ходити босоніж — тепер аж до осені. Після Благовіщення кілька днів і ночей підряд над Голгофою й хутором чути було радісно-тривожне курлюкання журавлів — довжелезні, не дуже зграйні ключі їхні знесилено тяглись у вітряному небі на північ. На заплаві в Овечій Балці вже з'явилося звідкись цибате облізле бусленя, поважно походжало по болоті, видивлялось жаб. Одного сонячного ранку над озимим полем полинула з неба знайома пісня жайвора, і Степанида, доглядаючи на подвір'ї скотину, аж стрепенулась на radoшах — і від тієї пісні, і од раптового відчуття щастя.

Йшла перша весна їхнього спільного з Петриком життя, нехай не на своїй землі, а в чужій хаті, зате в любові, мирі й злагоді. Вона вже ходила з новою людинкою під серцем, іноді слухала її порухи, і думки линули у прийдешнє, туди, де їх буде вже троє. Цей невидний жайворончок заторкнув у ній щось дуже співзвучне в душі, на якусь хвилю вона до решти віддалася йому, вслухаючись у спів і водночас у звучання власних душевних дзвонів. Але ненадовго. Того ж дня під вечір розходився сіверкий холодний вітер, із-за яру насунула обложна синя хмара, сильно постуденіло, а увечері посипав сніг. У природі все раптом перемінилося, спохмурніло, докільля засіріло під снігом, від весни не залишилося й знаку. У комірчині стало по-зимовому холодно, але натопити там не було як, бо кам'яну грубку колись топили по-чорному, дим виходив у віконце під стелею, яке тепер було закрите дошками і

мохом. На ніч Степанида принесла в банячку жару з хати, отак трохи зігрівалися, і вона все думала, а як же ті жайвороночки у полі? Співу їхнього не стало чути на багатому днів, у засніженому лелечому гнізді на старому кленові у Висілках стриміли дзьобаті голови лелечого подружжя, уночі брав добрий морозець, позамерзали калюжі, кілька ночей, не стихаючи, вив поза хатою вітер. З дня на день люди чекали, що потеплішає, та марно, сніг, щоправда, довго не лежав, розтанув, але потім знову посипав навпіл із холодним дощем, усе навколо розкисло, буяв та й буяв гнилий північний вітер. В поле було не вилізти, люди вистромлялися з хати хіба щоб доглянути худобу і знову забивалися в тепліший куточок — чекати.

Отакої години, коли вона якось вийшла до сіней, щоб натовкти свиням картоплі, а Петрик став у комірчині розбирати всіляку упряж, з двору долинули голоси незнайомих людей. Покинувши товкача, вона відхилила двері, до яких уже йшли від хвіртки троє чоловіків. У передньому — вусатому, усмішливому мужикові у військовому картузі — вона не відразу впізнала Ципрукова з волосного комітету, другий був бідно одягнений у свитину висілківський комсомолець Гришко, а третій ніс під пахвою жовту картонну папку з поворозочками і був незнайомий — може, хто з повіту чи навіть вище. Чоловіки привіталися, і Ципруков спитав, чи вдома Адольф Яхимовський.

— Пане Адолю! — гукнула вона, відхиливши двері до хати, щоб господар вийшов назустріч гостям, але ті самі, не чекаючи запрошення, посунули у двері. Вона залишилась, де стояла, — у сінях над казаном з вареною картоплею, але не могла не почути, про що вони там говорили в хаті. Петрик також вистромився з комірчини — затамувавши дихання, вони обоє слухали.

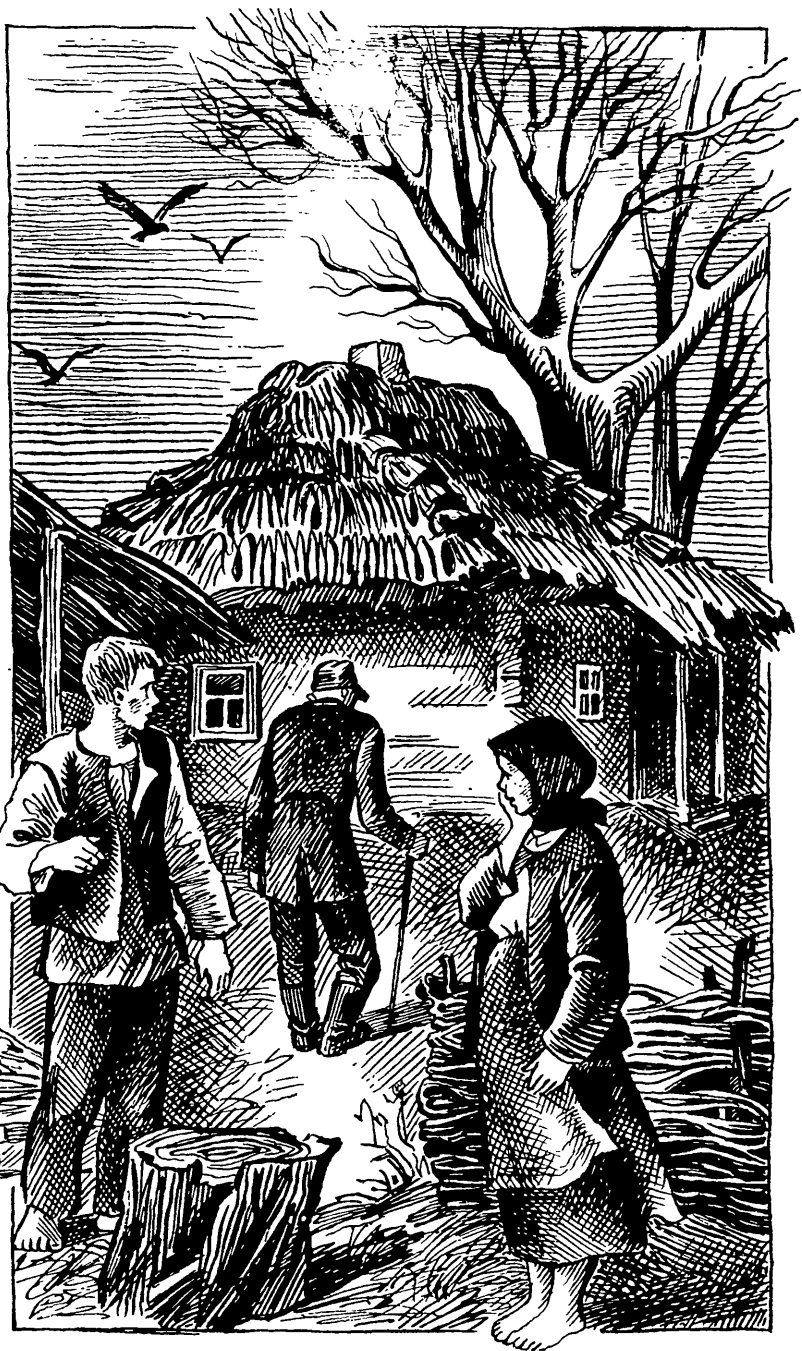
Зрештою, невдовзі все стало зрозумілим — приїжджі описували хутір. Найперше почали із землі, перевіряли за документами хутірські наділи, межі, з'ясовували, скільки й чого засіяно, скільки в оренді. Питалися про наймитів та орендарів і все записували до своєї картонної папки.

Адольф Яхимовський походив з якогось старого шляхетського роду, що колись був багатий, але потроху убожив і, як казав Яхимовський, вужчав клином. Якось, буди у доброму гуморі, пан Адоля показував Степаніді старі пожовклі папери з гербами та обкришеними червоними печатками, де було описано всі володіння Яхимовських-предків — і тут, і в інших місцях. Його дід мав фільварки під Дрисою, у Підсвіллі та ще десь, але цей

хутірець був чи не останнім притулком збіднілого роду, і хоч Адольф упродовж років намагався з усіх своїх старечих сил, аби зберегти якщо не колишне багатство, то хоча б решту давнього гонору, це йому вдавалось погано. Двоє його синів, які народилися на хуторі, батькові допомагали мало, обидва, підрісши, подалися у міське життя, до університету у Вільні і тільки вряди-годи влітку навідувались на хутір, але тижнів на два — не більше. Відколи почалася війна з німцями й Вільня опинилася по той бік фронту, від синів не було жодної вісточки, пан Адольф не любив про те говорити, але Степанида знала: чекав їх з останньою надією, та марно. Не дочекавшись, померла стара Адолиха, господарство й худобина тримались на Степанидиних плечах, а землю Яхимовський здавав у оренду — з половини чи як домовляться, на решту наймав на сезон наймитів. Був він чоловік мовчазний, спокійний і загалом не розбещений життям, не злий — за це найбільше шанувала його Степанида й трималася хутірського хліба. Хоч бувало несолодко, знала: легше не буде. Тепер же, почувши ту розмову в хаті й дещо зрозумівши, вона раптом відчула себе на крутому повороті життя, тільки не могла збагнути: куди той поворот — до ліпшого чи до гіршого? Але що настали інші часи, це було зрозуміло.

Зробивши все, що треба було в хаті, чоловіки повиходили на подвір'я оглядати майно. Пан Адольф з ними не вийшов — зажурений, залишився, як був, біля столу на ослоні, а вона пішла показувати начальству збіжжя у коморі, хлів, двох коней, підсвинків. Захожі рахували та все записували на папірець — і зерно у засіках, і льон у повітці, і скотину, й вона спитала у Ципрукова, для чого вони оце перевіряють. Ципруков розтлумачив, що це експропріація, бо майно експлуататорів переходить тепер у власність народу. Степанида не дуже зрозуміла, що це таке, і запитала, тамуючи маленьку кволу надію: «А земля ж як?» І Ципруков сказав, що землю поділять між безземельними і наймитами та щоб Петрик назавтра раненько прийшов до волвиконкому, де все й вирішиться.

Вона аж затремтіла, мов із переляку, на ту приголомшливу новину і, коли чоловіки пішли з подвір'я, довго не могла наважитися сказати про те Петрові. Вона просто готова була стрибати на radoщах — подумати лишень: вони заволодіють своєю землею. і без грошей, без сварки, без сусідів і прохань — отримують, і все. За правом експропріації.

Коли вона сказала про те Петрикові на дривітні, той випустив із рук поліно й сів повз колоду — просто в болото. Зараз же підхопився, почав очищати штани, а вона застіялася, шаслива й радісна, однак, помітивши, як розгублений вираз Петрикового обличчя раптово змінився на майже переляканий, вона озирнулася. Позаду стояв пан Адольф зі своїм неодмінним цїпком у руках, і по його зморщених, виголених щоках котились дві сльозини.

— Радуетесье? Щенсце вам? Ганьба!

Не встигли вони збагнути, що сталося, як старий повернувся й пішов до ганку. Його зігнуті ревматизмом ноги дрібно тремтіли в колінах.

З тієї миті Степанида не знала, як себе тримати, що думати. Радість її потьмарилась, їй стало ніяково, ніби її впіймали на якомусь злочині й вона знала, що винна. Нехай собі в думках і сподіваннях, усе ж вона зазіхнула на чуже, чого ніколи не робила за всі роки своєї служби в Яхимівщині, де вона з усієї сили попри бідноту й нестатки шанувала свою честь, старалась, щоб ніхто ніколи й ні в чому не міг їй дорікнути. А вона ж могла б і взяти, не питаючи, в її руках було багато чого, вважай, усе господарство, проте, коли щось треба було, вона говорила господареві й не пам'ятала випадку, щоб той відмовив. Він був непоганий, пан Адоля, цінував у ній дбайливу робітницю, а ще більше поважав за чесне ставлення до його господарства. Тепер же всі ці переміни розбурхали її сумління. Як бути? Як жити, якщо не взяти, відмовитись од землі? А якщо взяти, то як дивитися у вічі її господареві, своєму благодійникові?

Ніч, що настала після того дня, була сповнена роздумів, тривог і вагань — вони з Петриком попомучились у комірчині, і нашепталися, і намовчалися, але ніхто з них до ранку так і не придумав нічого, чим можна було б заспокоїти сумління. А вранці треба було йти у Висілки, до волвиконкому. І тоді Петрик, вставши удосвіта, звів з ліжка босі ноги і, ще раз поміркувавши, вирішив:

— Не піду. Ну її...

Степанида вихопилась із-під ковдри.

— Як — не підеш? Що ж тоді?..

— Не піду, і край. Не могу я...

Ні, на це вона не могла погодитися, вранці вона відчула себе певніше, чітко зрозумівши, що їх уже не двоє в родині, а майже троє, у неї два голоси — її й дитячий — супроти одного нерішучого голосу Петра. Доки той збирався до худоби, вона насварилася на нього, навіть трохи

заплакала, та що мала діяти — швиденько зібралася сама й побігла через поле на Висілки.

З величезної хутірської ниви їм нарізали дві десятини за садибою; решта землі відійшла іншим біднякам і безземельним, яких із лишком для однієї експропріації набралось у Висілках. Коли нарізували, Степанида не пішла, таки випхала якось Петра, а сама чекала за тином на подвір'ї, все вдивляючись у купку мужчин на полі, які вештались із сажнем, міряли, рахували. З вікна із-за лутки іноді виглядала змарніла, вся в чорному, постать Яхимовського, і тоді Степанида ховалася за рогом чи йшла на дривітню, аби не бачити його, — було дуже незручно, майже нестерпно від того, як на все оте дивився колишній господар хутора. Тепер він цілими днями майже не виходив із хати й не розмовляв із ними, ображено сидів там сиднем, здається, втративши всілякий інтерес не тільки до господарства, а й до життя взагалі. Вони з Петром також не чіпали його, ні про що не питали і, як і раніше, нічого в нього не брали — обходилися своїм. Господарство на хуторі зменшилось, у стайні zostався лише один кінь, другого забрали у волость, у хліві залишили одну корівку, підсвинків забрали всіх, повезли до містечка в їдальню. Все інше — упряж, сякий-такий інвентар, хатне начиння — було мовби нічیه, Яхимовський втратив до нього будь-яке відношення, але й вони не набули, вони хотіли б обійтись своїм. Та, мабуть, це не дуже вдавалось, іноді треба було щось узяти, то відро, то горохлянки для корови, то розпочати новий бурт картоплі, бо попереднього вже нема. Тоді Степанида відчиняла двері до хати й зверталась до пана Адолі, що в накинутій на кошаві плечі камізельці сидів на застеленому ковдрою ліжку, поставивши худі ноги в шкарпетках на облізлу, колись фарбовану підлогу. Не підводячи до неї голомозої, без єдиної волосинки голови, він коротко кидав:

— Беріть. Тепер же все — ваше.

Вона поверталася й виходила з хати, встигнувши, однак, завважити край столу, мабуть, не зачеплену ним їжу — миску захололої картоплі, глечик молока та два шматки хліба, принесені нею вранці. Старий зовсім перестав їсти — невідомо, чим думав жити. Так можна було хіба що вмерти.

Йї було шкода його, і це шкодування дуже затьмарювало їхню велику радість першого господарювання на власній землі, свідомість того, що кобилка Ласка тепер

цілком їхня, як і чорна спокійна корівка, не дуже, що правда, молочна, однак молода. Попереду було вільне життя з безліччю клопотів, важкою працею, але без принуки, життя, де все погане й добре залежатиме тільки від них двох із Петром і більш ні від кого. Це так радувало, підносило до самих небес від щастя, в передчутті якого вона іноді аж здригалася — навіть не вірилось, що так усе обернулося. То була фортуна, яка могла хіба що наснитись.

Якби тільки поруч у хаті живим докором їм не сидів цілими днями, спустивши ноги з ліжка, висохлий, лисий, розчавлений життям та недолею старий.

Якось вона не витримала і увечері, доглянувши скотину, сказала Петрикові, що треба поговорити з Яхимовським, що так негоже, вони ж із ним стільки жили в добрі та злагоді, а тепер... А ще треба сказати, що їхньої вини тут немає, що так повернула влада, що ті дві десятини їм дали, але вони ж їх не просили. Взяли, що правда, але якби не взяли вони, то віддали б іншим — хіба мало голоти на світі? Треба було якось піддобритись до Яхимовського, аби не гнівався, а жити — нехай живе в хаті, вони переб'ються у комірчині, доки не стягнуться якось на свою хатину. Як стануть на ноги. Вона ж доглядатиме старого, невже ж за його добро та ласку вона не віддячить йому на його ж землі?!

Петрик покректав, почувуючи ніяковість, але вимушений був піти до хати, і вона стала прислухатися з сіней. Та хіба цей Петрик щось зробить як слід? Він почав здалеку, й вони годину говорили про всяку-всячину, згадували колишнє життя за царя, порядки в містечку та різні пригоди в лісі, на полюванні. Тоді, витерши запаскою руки, Степанида також ступила через поріг. Либонь, щось відчувши у тому її приході, пан Адольф підвівся, одягнув у рукави свій чорний жупан і застібнув його на всі гудзики. Вона присіла на лаві біля порогу, а він, крекчучи, вмовстився у старосвітському дубовому фотелі навпроти великого тьмяного люстерка у міжвіконні.

— Даруйте нам, пане Адолю, — сказала Степанида, коли він поправив поли жупана й склав на колінах худі руки.

— Пан Єзус дарує, — сказав Яхимовський і суворо, протяжливо подивився в поріг.

— Ви ж знаєте, ми не самі. Хіба ми просили? Нам дали.

— Але ж ви не відмовились...

— Ну як же відмовитись, пане Адолю? Віддали б ще комусь. Он Гончарикам нічого не перепало.

Здається, вона сказала влучно, Яхимовський якусь хвилину помовчав, мабуть, не знаючи, як їй відповісти. Тільки потім мовив твердо, ніби вирок:

— Цьонгле бил гжех квапитись на чуже. На чужому й дармовому шенсця не бендзе. Мне шкода вас.

Вони примовкли на порозі, а він якось задумливо чи розпачливо кивав голою й жовтою, наче маслак, головою, щось думав чи мовчазно докоряв їм. Ці його слова — не про себе, а про них — якось дуже стривожили Степаниду, й вона враз відчула в них якусь чужу правду й посмутніла.

— Але ж нічого не зробиш,— сказав він згодом.— Я не бажаю вам зла, нехай Єзус, Марія допоможуть вам...

— То спасибі за це,— сказала Степанида майже розчулено.

Це було головне — щоб він не затамував на них образи, не побажав зла, з рештою вони якось упоралися б. У них був кінь, було господарство, в коморі їм залишили насіння, щоб засіяти яриною їхні десятини, може, ще зостанеться і ячменю на крупі чи гороху на суп. Картоплі у господарстві вистачало, було дві бодні сала — з осені тримали для наймитів у гарячу пору, тепер наймитів тут більше не буде. А вже вони б його прогодували, цього старого, як кривого приймака, як діда. Бог із ним! Хіба вони йому хотіли поганого?

Комизиста, з холодами, весна затягнулася майже до Великодня, і тільки згодом нерішуче, запізно почало теплішати. На Юріїв день то й зовсім потеплішало, і, вставши раненько, Степанида з Петриком за стародавнім звичаєм пішли до хліва. Колись у цей день виганяли скотину на пашу, але тепер виганяти не було куди: окрім сірого корбану, на пасовиськах ще неросло нічого. Петрик стояв у дверях, а Степанида недогарком припасеної від Стрітєннєя обхідної свічки натерла корові підгорля — від злого духу та щоб була молочною влітку, а Петрик, запаливши жмутик сухої евангельської травички, старанно обкурив хлів, коров'яче та кобиляче стійла — так було заведено здавна і так завжди робили на хуторі. Коли ще потеплішало під полудень, попоравши, що треба було, коло хати, Степанида дістала з полицки свячену лозу, зав'язала в хустинку шматок прихованої з Великодня паски. Чистіше зодягнувшись, вони пішли удвох на оглядини поля, яке гарно парувало зараз під ласкавим сонцем — чекало хліборобського плуга.

Найперше почали з озимини біля сосняку, де вже яскраво зеленіла продовгувата нивка від самого яру повз хутірський город та будівлі. Петрик ішов попереду й трохи стримано усміхався в коротко підстрижені вусики. Був він тоді не те щоб молодий, але й не старий — що таке сорок років для чоловіка?! А усміхався з тієї ж таки несподіваної радості: йшов на хутір, вважає, приймаком, а зараз став господарем і оглядає клини свого поля. Звичайно, він розумів, що з двох десятин не забагатієш, але, може, якось проживеш зі свого хліба. Трохи боявся, щоб через цю зиму і особливо холодну, затяжну весну не підупала озимина, але, здається, лихо їх обминуло — житні вруна уже оклигали від заморозків і яскравим оксамитом зеленіли з краю в край. Правда, найнижча місцина біля дороги була ще темнуватою, мабуть, примокла з надміру вологи, Петрик зійшов з обніжка, щоб вирвати рослинку, подивитись корінчик. Але шойно він нагнувся до зів'ялого низенького паростка, як помітив у злиплому грудді і ще щось сіреньке, й пальці його мимоволі підняли із землі за розчепірене крильце маленьку сіру пташечку. То був жайвороночок, певно, із тих горопах, що ошукалися першою обіцяною весни й приплатилися життям за свою дочасну пісню.

— Глянь, Степко...

Степанида підбігла до Петрика й розгублено прийняла з його рук мертву пташечку, розплатані крильця якої безсило звисли в повітрі, так само як і голівка з маленьким роззявленим дзьобиком.

— Боже... Петрику! Що ж це?.. Це ж погано...

— Погано?

— Ой, це ж нещастя! Це ж нам на біду, — ладна була заплакати Степанида.

Петрик також знітився, але намагався залишатись бадьорим і не хотів повірити, що така малеча може принести якийсь нещастя.

— Ну яка біда! Змерз просто. Такий холод...

— Боже мій, Боже мій! Нащо ж ти його чіпав? Нащо ж ти його побачив? — бідкалася Степанида сама не своя від цього явного позначу біди.

Якусь мить вони не знали, що робити, і, приголомшені, стояли на межі над маленькою мертвою пташиною з білими, як низенькі житні паростки, підігнутими кігтками. Степанида навіть заплакала, і Петрик не втішав її: мабуть, самому було не ліпше. Жайвороночка закопали під межею в ямці, устроївши над ним вербову лозину. Що

робити з рештою лозинок, не знали, — бажання обтикувати ними озимину якось зникло, їм обом стало недобре і навіть трішечки боязко. Пригнічені, вже без колишньої цікавості, вони обійшли обніжком наділ і поплентали до хутора.

Якби вони знали, що чекає їх на хуторі, то, може, ніколи назад і не вернулися б. Але велика сила — незнання, воно, певно ж, не менше важить для людини, ніж її найважливіші знання та її витончена спроможність зазирати в майбутнє. Відай, незнання так само захищає, оберігає душу, дає людині можливість жити.

На хуторі в комірчині Степанида розв'язала хустинку з паскою, відкраяла шматок і занесла до хати панові Адольфу. Той, як здалося, спав у запічку, бо в хаті його не було видно, і Степанида поклала паску на білу тарілку, узятую з мисника. У хаті було занадто тихо, але вона не звернула на те уваги — взагалі, вона не мала звички затримуватись тут: зробить щось чи візьме — і в сіни, навіть турбувати стару людину? В комірчині вони з'їли решту тієї паски з молоком, і Петрик пішов на подвір'я. Його вже охопив весняний неспокій, треба було ладнати плуг для борозни, під повіткою він не міг знайти орчик, а без орчика як запряжеш? Степанида ж у великому банякові почала колотити пійло корові — Чорнявка любила саме таке, трохи задурене борошном пійло і зовсім не пила води.

Так вона колотила, присівши над баняком, коли в розчинені двері, якось заточуючись, уступив Петрик і здавлено крикнув до неї з тривогою, навіть переляком у голосі:

— Степанидо!

Вона схопилася з долівки, здалося, що Петрикові стало недобре, він і справді побілів на обличчі мов полотно, витягнуті до неї руки його недобре тремтіли.

— Степанидо!!!

Вона кинулася до нього, але він одступився, подався назад на подвір'я, спрямовуючи її увагу в інший бік, до стодоли. Вона кинула оком далі й побачила, що двері стодоли навстіж розчинені, чого не було ніколи, завжди стодола була зачинена на величезну колодку, чорний ключ від якої висів у хаті на цвяхові біля порогу. Відчувши зле, вона притьма кинулась до дверей і ще з подвір'я побачила в сутінках стодоли непевну людську постать. Мовби нахилившись над засіком, Адольф Яхимовський нерухомо стояв на зігнутих у колінах ногах. Не своїм голосом вона крикнула: «Паночку Адолью!» — але той не озвався. Тоді

вона влетіла до стодоли і зрозуміла все. Згори від сволюка звисав туго натягнутий мотузок, жовта, наче голий маслак, голова Яхимовського скрутилася набік разом із шиєю, руки впали уздовж худого обвислого тіла, одне плече якимсь неприродно піднялося вгору, а друге опустилося. Вона схопила його за ці кістляві під сукняним жупаном плечі, і тіло важко повернулося. Він висів так низько, що підігнуті ноги його у святкових хромових чоботях із шурхотом посунулися по долівці. Не в лад зі своїм переляком Степанида подумала, що навіть тут, щоб повіситись, людині бракувало простору, так було низько й незручно.

Через два дні вони з Петриком відвезли не дуже зграбно збиту зі старих дощок труну на католицькій цвинтар у містечку і закопали. Ще через день з містечка приїхав орендар Мацкевич, який повантажив на двокінну підводу величезний дубовий фотель, годинник у довгому футлярі й гарненьке червоного дерева бюрко, казав, що то за борг, якого не сплатив йому Яхимовський. Степанида з Петриком не боронили, сказали: бери! Їм залишалось більше: майже уся садиба, дві десятини землі, молода кобилка, корова. Хіба на ті часи цього було мало?

Напровесні вони перетягли з комірчини своє небагате збіжжя й відтоді стали жити у хаті.

Старий Яхимовський став потроху забуватись. Часом приходив на згадку, але той спогад не приносив радощів, і вони намагалися про нього не думати.

Тим паче що тривога і лиха не бракувало.

Озимина собі росла, клопіт про неї був невеликий, але ж посіяно її лише на двох клаптиках, а головну частку наділу, що була на пагорбі, треба було орати під ярину. Воно б і нічого, якимсь зорали б, та зле, що самий вершечок цієї гори з-позаторік лежав перелогом. Яхимовський його не орав, орендар колись покинув, бо земля там була не доведи Боже — глина, яка кожного посушного року кам'яніла, немов скала. Та легко було Яхимовському тримати якусь десятину перелогом, йому вистачало й кращої землі, а от як було їм? Попожурившись, Петрик запряг молоду кобилку у добрий, ще новий плужок і поїхав знімати переліг.

Він бився там від рання до обіду, Степанида, пораючи інші справи на садибі, чекала його полуднувати й не дочекалася. Відчувши погане, кинула недопоране на подвір'ї і понад ярмом побігла на той злосчасний їхній наділ, на ту клятву виспу.

Ще здалеку, від яру, вона побачила кобилку і Петрика біля неї, ті якраз стояли на самій виспі, але чомусь Петрик покинув плуга й чогось заходився коло кобили, яка похнюпилась у борозні поміж засохлого торішнього чорнобилю і стояла зі спітнілими боками, низько угнувши голову. Степанида підбігла ближче, вискочила з перелогу на кілька вузьких борозенок і мало не йойкнула, поколовши ноги об гостравий глей, що, неначе бита цегла, червонівся упереміш із хамлаками засохлого гною й торішнім чорнобилем. Чи й дивно, що лошичка змордувалася, тут і старий добрячий кінь, либонь, надірвав би жили, потягнувши за собою плуга. Їхня ворона кобилка стала ще чорнішою від поту, що ручаями лився по її випнутих ребрах, боки її дихавично ходили від перевтоми, а голова опускалася все нижче. З тривожним відчаєм у голосі щось гукав до неї Петрик, босий, у плоскінній непідперезаній сорочці, з мокрими від поту плечима — він глянув на Степаниду, смикнув кобилку за недоуздок, і та раптом хитнулася — задні її ноги роз'їхались, і вона сіла в посторонках на мультку ріллю.

— Ой, біда, що ж робити? — розпачливо промовив Петрик і знову взявся смикати й пестити кобилку, гладити її по шиї, але, мабуть, даремно. Невдовзі підігнулись і її передні ноги, і вона лягла в упряжі, втягнувши в хомут голову, гребучи глей ногами. Петрик кинувся її розпрягати, але ніяк не міг розв'язати супоню, тоді Степанида скинула з плуга орчик, звільнивши так посторонки і вже чітко відчуваючи, що в їхнє життя раптово й несподівано увірвалася нова величезна біда.

Так воно й сталося, лошичка більше не встала, як вони не силкувались підняти її — сіном, травою, півбуханцем хліба, принесеним Степанидою із садиби. Голова її на довгій плескатій шиї незабаром також упала на глей, тільки очі ще тривожно ворушилися, ніби благаючи людей про порятунок. Та рятувати, либонь, було вже пізно. Надвечір вона напружилась востаннє, випростала ноги і завмерла назавжди.

Степанида ж немов закам'яніла із горя, вже добре уявляючи, що буде з господарством, яке залишилось без коня, та ще й такої пори, коли він найбільш потрібен. Петрик розгублено постояв, мокрий від поту, нарешті не витримав, сів і, сховавши в рукави обличчя, заплакав. Степанида не заспокоювала його, крадькома витерла сльозину з власної щоки і згадала недавні оглядини поля й того неживого жайвороночка під межею.

— То її прокляли, цю гору. Не мали землі, але й це не земля.

Петрик трохи посидів, охолов тілом і душею. Треба було думати, як жити далі.

Він прийшов з хомутом на хутір, узяв стару лопату й рушив до Овечої Балки, до хвойної виспочки, де брали пісок і закопували здохлятину. Там, на узліссі хвойника, викопав яму, потім привів від Ладимира з Висілків його гарного буланого коника з хомутом і посторонками і відтягнув кобилку до виспочки. Степанида туди не пішла — вона не могла на те дивитися — і все думала, як вибутись із тієї халепи. Де взяти коня, щоб зорати той клятий пагорб? Не кидати ж його знов перелогом, з чого ж тоді жити?

Петрик приплентався пізно, скупю відповів на її запитання, з'їв трохи крупнику й сів на порозі у сінях. Вона спробувала щось сказати, може, викликати його на розмову, та, либонь, йому було не до розмови, й вона не стала надокучати, зайнялась своїми клопотами. А згодом і вона задрімала в запічку, коли ж прокинулась на світанку, Петрика вже не було, кудись пішов, і вона подумала: мабуть, до Висілків, треба ж було позичити в когось коня, щоб дати раду тій виспі. Інші вже відсіялись, а вони не могли й виорати.

Але його не було й на сніданок, тоді вона, стривожившись, глянула через пліт на гору і мало не заплакала, угледівши вдалині самотню посеред поля постать, що якось мірно хиталася з боку на бік, наче щось роблячи на одному місці. Вона хотіла побігти туди, але в печі вже варилася картопелька, не годиться покидати піч без нагляду. Трохи причекавши, наладнала в хустку сякої-такої їди — миску картоплі, шматок сала, хліб, глечик молока — і пішла нагору.

Петрик копав лопатою, довбав, товк, різав той клятий глей, уже порослий молодим пирієм упереміш із сухим торішнім чорнобилем, і вже вигарував гарний клинчик скраю нивки. Та коли вона глянула на його обличчя, то ледве впізнала чоловіка — такий він став страшний, схудлий, зарослий темновою жерлицею, а в його великих очах тлів німий докір за всі життєві злигодні — тільки кому? Плесковаті груди його ще більше запалися, худорляві плечі стали ще гострішими, мокра від поту плоскінна сорочка матлялася од вітру, немов на кілку.

— Петрику, що ж ти робиш? — сказала вона й стала на краю нивки.

— Що бачиш,— ядушливо відказав він, не припиняючи роботи.

— Хіба отак скопаєш?

— А що ж робити?

— Може б, коня хтось дав? Треба до людей піти.

— Ходив уже. Хто дасть? На оце каміняччя?

Вона не наполягала більше, знала, загалом Петрик казав правду: у таку пору в кого коня допросишся, кожному він самому потрібен. Ну, хто дасть свого береженого в чужі руки та ще й на таку земельку? То що ж, копати лопатами? Однак, мабуть, іншого не випадало.

Вона, пригадує, трохи навіть заплакала тоді, уявивши собі селянську долю без коника. Петрик покинув роботу, знеможено сперся на лопату.

— Що ж робити? Жити ж треба. Яюсь...

Чотири дні від рання до смеркання вони, побравши лопати, долали той ґлей і таки яюсь подужали його. Щоправда, обоє знеслились, ледве на ногах стояли, та яюсь таки сколупали, хоч і міленько, подекуди тільки подряпали зверху лопатами. Працювали цілими днями мовчки, тільки іноді переводячи дух із лопатами в руках. Потім Петрик півдня розбивав киянкою груддя, а яюсь уранці завдав собі на плечі півторби ячменю, взяв плетену із соломи сівачку. Посіяв швидко, заборонувати, правда, на півдня позичив коня в Лявона, наділ якого був поруч, трохи нижче, земля там також була не доведи Господи, але трохи м'якша на супіску. Впорались якраз у суботу, тихим погідним надвечір'ям, і Степанида думала трохи відпочити, розігнути задубілі, в мозолях, долоні. Але Петрик, трішечки посидівши на призьбі, узяв сокиру й подався кудись попід яром. Вона запитала, по що, думала, по яєсь поліно в піч, бо дров було мало, але він не відповів і зник за плотом.

Повернувся він на подвір'я, коли вона почала доїти корову, і одразу, не повечерявши, повалився у запічку. Коли, упоравшись із вечірніми клопатами по господарству, вона зайшла до хати, він знесилено хропів, і вона не стала нічого питати, також лягла.

Назавтра повторилося те саме — він зник на світанні, і вона вже не знала куди. Та чи мало в мужика справ по весні, надто ж за такої біди, без коня. Може, пішов у Вісілки, думала вона, знову по коня, бо, треба було ще вивезти гною під картоплю, зорати город, посадити картоплю — роботи на землі об весні завжди до ката. Степанида прив'язала коло яру корову й, коли поверталася до

садиби, ненароком поглянула на гору й знову вжахнулася від побаченого.

Якраз сходило сонце, яке, щоправда, тут-таки, під лісом, уповзало в низьку хмару, і збоку від нього на світлуватому краечку вранішнього неба вона побачила здалеку людську постать, що, нагнувшись, наче борюлася з чимось, якимось стовпом чи деревом — чимось високим і, мабуть, важким. Вона вже зрозуміла, що це Петрик. Але що він надумав?

Зійшовши зі стежки, Степанида кинулась навпрошки на гору, колючи ноги у дрібному глеєві засіяної ниви, підбігла до своєї смужки. Звідси вже було видно, як на самій виспі у кінці їхнього наділу похилисто гойдався свіжий, з неокореної лісовини збитий величезний хрест, який, упираючись ногами в землю, з усієї сили піднімав над собою Петрик. Коли вона підбігла ближче, він уже вирівняв хрест угорі й крикнув: «Тримай! Степанида обіруч обхопила сирий і шерехатий ствол дубка, потримала його рівно в глибокій ямі, яку хапливо почав засипати Петрик. Хрест був височенний і страшенно важкий, варто їй було ненароком трішки нахилити його, як вона злякалася, що не втримає, однак втримала, й Петрик потроху закідав яму глеєм.

— Допоможи, Боже, не відступися від рабів твоїх,— пробубонів він, хрестячи спітніле, змордоване за ці дні обличчя. Вона також перехрестилася, подумавши: а мо' й справді допоможе, відведе біду від цієї проклятої Богом і людьми землі?

Хрест простояв весну і літо — на самій виспі над лісом і яром, оддалік від дороги. Кожен, хто їхав чи йшов гостинцем, поглядав на цей знак людської біди, але мало хто знав, яка то біда була. Тоді ж хтось із висілковців назвав цей пагорб Голгофою, та так і пішло: Голгофа, чи гора Голгофа, а ще Петрикова Голгофа. Так звали й опісля, як містечкові комсомольці Женька Копилов, Меєрсон і молодший Хвасько восени повалили хрест. Якимось зайшли на хутір, попросили пилку, Петрик дав, а Степанида ще й почастивала їх квасом — якраз настоявся, добрий був квас,— хлопці пожартували, напилися та й пішли. Вона думала, що ті мали інтерес у лісі чи в яру, а вони повернули межею до виспи й за якихось десять хвилин спіяли хрест. А тоді, принісши пилку, ще й прочитали нотацію про шкodu релігійних забобонів. Петрик спохмурнів, нагнув голову й не сперечався, а Степанида тоді посварилася з ними. Навесні, коли вони з Петриком ґарували на тій

Голгофі, тоді ніхто не бачив, щоб допомогти, а тепер, коли виріс якийсь ячмінь, їм, бач, хрест очі коле. Але що їм ота сварка, вони пореготали собі з такої темноти та й пішли.

А назва пагорба залишилась і, відай, залишиться ще надовго, точно визначаючи суть цього малопритатного для хліборобства клаптика землі, освяченого слізьми, трудом, багатолітніми селянськими муками.

15

Мабуть, зима повертала на весну — минули завії, вдень потеплішало, надворі гарно розтавало, а вночі брався добрячий морозець, аж потріскувало по кутках. Ранок починався широкою, розлитою на півнеба загравою, із-за лісу в морозній поволоці викочувалось червоне колесо сонця, набиралося сили, яснішало, й небавом довжезні тіні від дерев, пагорбів, стовпів витягувались через усе поле з осілим після відлиг, хрумким снігом. Морозна далечінь марила сівуватою просинню лісу, розмитою пістрявістю перелісків, кушів, очерету, мочарів, а поруч усе яскраво сяяло, біліло до болю в очах. Було по-святковому тихо й хороше.

Степанида, проте, мало милувалася красою погожого ранку, може, навіть не помічала його — вона припізналась біля печі, не впоралася зі скотиною, сказала Петрикові, що доробити — напоїти овечок, замішати курям, — а сама побігла через поле до Висілків.

М'яко бігла крижаною доріжкою в старих латаних валянках і думала, що повернеться тепер хіба що смерком — якраз припекло з колгоспом, який таки zorganizували тиждень тому. Сиділи до ранку, а таки домоглися — більш як половина Висілків погодилася вступити. Мабуть, Новик правду казав: розкуркулиш одного — інші задумуються. Задумались, поміркували й погодились. Тепер три дні підряд комісія з усупільнення ходила по дворах, описувала насіння, інвентар, коней, зброю. Звичайно, Степанида прибігала раненько до сільради, а звідти вони вчотирьох ішли по селі, нікого не минаючи, у кожен двір — крізь жіночий плач, злякано-заклопотані погляди старих, напружено-примовклу увагу дітей — усе брали на облік. Бу:ю важко, але треба було.

Вона думала того дня, що не застане голову в сільраді, що, мабуть, доведеться наздоганяти комісію десь на селі,

й дуже здивувалась, коли, відчинивши двері довгої, мов обора, дякової хати, побачила всіх на місці. Мовчазно сидів за столом Лявон, а навпроти — присадкуватий мужик у чорному кожушку, його сусід Корнило, якого також обрали до комісії з усупільнення; відвернувшись до вікна, стояв у своїй довгій військовій шинелі Василько Гончарик. Було дуже накурено й холодно, і панував якийсь переляк чи клопіт, який одразу відчула Степанида. Вона стримано привіталася:

— День добрий.

— Дідька він добрий,— сказав Лявон, повівши на неї одним оком.— Поганий день.

Степанида не зрозуміла.

— А що? Погода гарна.

— Аж занадто. Ось-ось завесниться. Але... На прочитай оце.

Він подав їй невеличкий, добре вже пожужмлений аркушик районної газети «Червоний хлібороб». Ще нічого не розуміючи, вона з натугою почала читати розкидані по сторінці заголовки: «Вище прапор індустріалізації», «На нові рейки!», «План вивезення ділової деревини під загрозою зриву». На другому боці був невеликий малюнок: червоноармієць, широко розставивши ноги, простромлює багнетом пузатого буржуя з вищиреними зубами.

— Не туди дивишся,— сказав Корнило.— Ось, у кутку.

Справді, в самому куточку газети не дуже великими літерами значився заголовок: «У Слобідських Висілках потурають класовому ворогові — куркулеві». Степанида уп'ялася очима в дрібненькі літери замітки і, ледь ворущачи губами, почала читати. В замітці писалося, що тоді, як скрізь по країні йде гостра боротьба з куркулем як з класовим ворогом, у Висілках цю боротьбу ігнорують і розкуркулили тільки одного ворога, який мав найману силу,— Івана Гужова. А найману силу мали ще й такі господарі: Багатько Корнило, що два літа наймав Колондьонк Фросину жати збіжжя, Прохориха, яка три роки підряд наймає орати, жати і сіяти, Багатько Ладимир, що наймав молотників. Усе це можуть підтвердити свідки. «Ніякої пощади класовому ворогові!» — таким закликком закінчувалася та замітка. Підпис під нею був загадковий — просто: Сількор.

Степанида одразу зрозуміла, чого похнюпились оці мужчини, надто Корнило, та й голова Лявон. Їй теж стало страшнувато, вона навіть хотіла ще раз перечитати, щоб упевнитись, що все зрозуміла правильно, але Корнило забрав у неї газету.

— Ну, бачила? Це я класовий ворог?

— А я потураю! — уїдливо сказав Лявон.

Степанида присіла на лаву, вона нічого не могла збагнути, хоч написано в газеті було правдою, але ж... До чого вона вела, та правда замітки, про те страшно було подумати.

— І хто б ото був, сволота? — двома пальцями скаліченої руки стукнув по столі Лявон.

— А я вам кажу хто! Його робота! — знервовано сказав Корнило і підвівся від столу. Біля вікна обернувся Гончарик, ставний у своїй червоноармійській формі, поверх котрої висіла при поясі важка кобура з наганом — промовиста відзнака його нової міліцейської служби.

— Поїду до району. Я знайду хто.

— Нічого й шукати, — стояв на своєму Корнило. — Колондьонок це, кажу вам. Можу закластись на що завгодно.

— Може, й Колондьонок, — сказав Лявон. — Він же у нас грамотій. Але не це головне.

— А що ж головне? — розпалювався Корнило. — Наклеп написали — хіба ж це дрібниці?

— В тім то й річ, що не наклеп. Що правда! Бо наймали? Наймали. Значить, наймана сила.

Всі в хаті замовкли, поглядаючи хто куди, — що таке наймана сила і які вона тепер має наслідки, було всім відомо. Степанида теж мовчала, хоч і розуміла, що тепер треба щось робити, комусь скаржитись, чи що. Правда, в глибині душі вона ще не могла повірити в погане, бо ті вказані в замітці люди хоч і наймали на підмогу по господарству, але які ж вони куркулі? Та й не саботажники, бо разом з усіма вступили до колгоспу, а Прохориха просто стара одиначка, що доживала віку в струхлявілій хаті. Чи ж під силу їй самій обробити й засіяти чотири десятини землі? Ото й наймала когось обробити поле з половини чи з третини. То який же вона класовий ворог?

— Але де Потап? — спитав Гончарик.

— Втекло, щеня. Знає, поганець, що тепер йому краще геть з-перед очей, — не вгавав Корнило. Лявон жадібно зятагнувся останніми зятажками з недопалка і з серцем жбурнув його на підлогу.

— А я ж йому притулок дав! До сільради впустив... Ну поганець! Постривай тепер у мене!

— А що ти йому зробиш? — спитав Корнило. — Адже ж не виженеш:

— За переслідування сількора кримінальна відповідальність, — нагадав Гончарик.

— За нього відповідальність! А він ніякої відповідальності! Намолов — і хода. А тут суши мізки. Бійся! Думай, що буде. А цим, мабуть, не закінчиться.

— Авжеж, не закінчиться.

— Треба їхати в містечко,— сказав Лявон і підвів змордоване обличчя до Гончарика.— Ідьмо удвох.

— А як ж перепис? — спитала Степанида.— Ще ж той край села залишився. Чи, мо', іншим разом?

— Ні,— сказав Лявон.— Ви переписуйте. А ми навечір приїдемо.

— Ну добре.

Поволі, в тяжкій зажурі Корнило походив по хаті, щось, мабуть, прикидаючи і так і сяк. Звісно, йому було тепер не з медом — протягли в газеті, і Степанида пожаліла його, Корнило хотів щось сказати, надів на руки латані, з кожуха, рукавиці, знову зняв їх. Але махнув рукою і взявся за клямку. Степанида теж рушила до дверей.

Так, мовчком, Корнило попереду, а Степанида ззаду, вони пішли вулицею на дальший край Висілків, що розкинувся за пагорбом у низинці. Корнило довго мовчав, широко ступаючи по зашерхлому снігові в чорних валянках. Валянки були ще нові, жорсткі і здавались важкими у незграбних, клеєних з товстої автомобільної гуми галошах. Звичайно, він наймав часом якусь поміч, хоч на землю був і небагатий, проте ощадливий, любив майструвати і мав трохи бджіл. Сусіди казали, що був скупий і не любив позичати не лише односельчанам, а й рідні. Від колгоспу не відмовлявся, вступив разом з усіма. Лявон ще збирався поставити його бригадиром, бо Корнило господарювати вмів і був дбайливим. Та ось цей допис у газеті.

— Он кажуть: керівники, керівники,— сказав він, обернувшись до Степаниди, і та підбігцем наздогнала його.— А я тобі скажу: гірш од сусідів нема нікого. Ніхто тобі стільки шкоди не зробить, як твій сусід.

— Ну, звісно,— погодилася Степанида.— Бо все близько, під боком.

— Під боком, усе бачить і захлинається від заздрощів. Особливо як сам невдаха. Такий не тоді зрадіє, коли сам коня купить, а як у сусіда кінь здохне. Еге. Знаю я таких сусідів! Від них шматок хліба треба під свиткою їсти. А то позаздрять. А заздрість — вона боком вилізає. Звичайно, не тому, хто заздрить. Я не куркуль, не багач. Землі не більш, як в інших. Але я роботу люблю. Й порядок. Не те що декотрі: кинув, покинув і гайда. Я коли узявсь, то доведу все до ладу. Землю — я її краще як ту цілушку хліба

догляну, кожен клаптик на колінах виповзаю, кожную грудочку пальцями перетру. Я іржаву дротину не обмину, підберу. А як же інакше в хазяйстві? Та бач, комусь очі коле.

— Невже ж це Потап написав? — засумнівалася Степанида.

— А хто ж? То ж він у нас сількор. Пам'ятаєш, як тоді на Прохориху доніс? Про льон?

Це Степанида добре пам'ятала. Про той вчинок Потапа Колондьонка, може, з рік гомоніли у Висілках, а то й у всьому районі. Навіть сварилися: ті, що молодші, мало не за барки бралися зі старими, котрі ганили хлопця, а молоді хвалили, бо про Колондьонка написала та сама газета, прославила на цілий район. Сталося те позаторік, пізньої осені, коли район опинився в прориві з льоноздачею. Льон не вродив, не виріс, бо з весни засушило, а здавати треба було, мужики геть усі стали недоплатниками. З округи та з району відразу приїхало аж двоє уповноважених і разом з Лявоном стали ходити по дворах, вибивати льон. Але що можна було вибити, коли все поздавали раніше, не залишивши собі ані стеблинки; самопряди та кросна того року стояли без роботи. Щоб якось виплутатись із планом, розвивали навіть мотуззя, кінські пута — все здавали як волокно. В старій Прохорихи, звісно, не знайшлося навіть поганого мотузка, щоб розкрутити, уповноважені ще й пожаліли бідну одиначку, яка все плакала й нарікала на долю, на свою старість та хвороби. Але щойно комісія вийшла з холодної, непаленої хати надвір, Потапко Колондьонк, що все крутився коло начальства, підійшов до старшого уповноваженого, молодого мужчини в чорному бобриковому пальті, і шепнув, що в порожньому хліві у бабці сховано льон. Йому спочатку не повірили, але зазирнули в порожній, з розчиненими дверима хлів, і Потапко, видержись на балку, витягнув із-під стріхи три товсті пасма розкішного кужелю. Це був саботаж, і хоч Прохориха виправдовувалась, що геть обносилася, що це їй для сорочки на смерть, склали протокол і хотіли судити. Та якось обійшлося із судом, мабуть, таки пожаліли бабусю, а про класову пильність Потапа Колондьонка написала районна газета «Червоний хлібороб». От після того випадку Лявон і пустив до сільрадівської хати Колондьонка з матір'ю, котрі жили до цього в лазні. Самого ж Потапа в селі почали звати Сількором — одні з похвалою і заздрістю, інші кепкуючи. Що ж до Потапа, то він, мабуть, зрозумів це по-своєму, і

ще зо двічі в газеті з'являлись короткі замітки про висіклівців: одна — що у селі добре працює лікнеп, а друга про важливість збирання попелу на добриво.

Вони підійшли до перехнябленої, під трухлявою стріхою хати, Корнило поторгав зачинену зсередини хвіртку. Тут живе Багатько Борис, багатодітний бідняк, який, проте, чи не останнім на сході записався до колгоспу й одразу зник із села. Казали, кудись виїхав. Хвіртка ніяк не відчинялася, тоді Корнило так трусонув її, що та ледь не впала разом зі стовпцями і відчинилася. Вони обоє зайшли на засмічене соломою й потертю, поруділе від помиїв подвір'я, через холодні сіни зайшли до хати.

— Добрий день! Чи є хтось тут? — подав голос Корнило.

Не зразу із запічку з'явилася Лизавета, Борисова жінка, з нашвидку закутаною в якусь ряднинку дитиною на руках, що тулилася замурзаним личком до порожньої Лизаветиної цицьки. Почервонілими, мабуть, від сліз очима Лизавета уп'ялася в захожих.

— Лизаветко, ми переписати, що треба в колгосп успільнити, — намагаючись якомога лагідніше, сказала Степанида. Лизаветине обличчя на ті слова спакнуло раптовим гнівом.

— Переписувати? Переписуйте! Он їх переписуйте! Манько, Теклю, Ганнусю — всі сюди! Ось їх беріть, гудуйте в своїй комуні.

Із запічку до матері кинулись дві босоногі дівчинки в заношених капцях, ухопилися за брудну спідницю. Соромлячись, вийшла найстарша Ганнуся і також, спідлоба зиркаючи, стала за матір'ю. У підпіччі перелякано кудкудакали кури, смерділо чимось неприємним, і було дуже незатишно в занедбаній хаті.

— Гаразд, — сказав Корнило. — Ти нам тут шпитакль не показуй. Де Борис?

— А я знаю, де той Борис? Він мені не сказав. А як у колгосп записавсь, то його й переписуйте. А я туди не піду й корови не дам. Корова моя, батько на посаг подарував. Не маєте права одбирати.

— Та замовкни ж ти, Лизавето! — зазлостувала й Степанида. — Корову ми писати не будемо. Тільки коня. Ну й упряж. А ще насіння.

— А нема насіння. І коня нема.

— Як це нема? — наїжився Корнило. — Був же кінь, вороний.

— Був та й нема. Загуб. Отак!

— Сплавивши? Продали?

— А хоч би й продали,— витерла сльози Лизавета.— А що ж, задурно в комуна оддавать? Чи нам його хтось дурно дав? Гроші платили.

— Дурна ти, як драгий чобіт! — помовчавши, розізлився Корнило.— От построй з такими колгосп! Тобі сперш розуму б набратись! Культури якоїсь навчиться! Он у хаті не прибрано, діти замурані. Гультьяйка ти, а ще молода! Тільки дітей плодити, більш ні на що не здалась!

— Та яка вдалася!

— Йди показуй, де що. Щоб ми не швендяли, як злодії.

— А я нічого не покажу. Самі дивіться.

Вона стала кутати в ряднинуку дитину, зовсім байдужа до них, і Корнило, не стримавшись, плюнув на долівку.

— Ну дивись, перепишемо! Тоді щоб не плакала.

Удвох зі Степанидою вони знову вийшли на загиджене подвір'я, Корнило огледівся.

— Де в них тут що? Там комірчина, здається?

Та не встиг він повернути до старої, з викришеними вуглами будівлі, як із вулиці почувся задиханий дитячий голос:

— Дядьку Корниле, татко сказав, щоб ви до сільради йшли.

Обв'язана попід пахви хустиною, по той бік хвіртки стояла менша Лявонова донька Олечка. Глянувши на її почервоніле від бігу обличчя, Степанида зрозуміла: щось сталося.

— Чого йому там закортіло? — насторожився Корнило.

— Ой, там приїхав... Ну, з містечка дядько такий з чорним коміром.

— Космачов?

— Еге. А ще другий з ним. То татко сказав...

Корнило враз спохмурнів на обличчі, трохи щось подумав і в розпуці вилаявся:

— Ідрі твою маму! Так я й знав...

Більше він не сказав нічого — перевальцем припустив пошерхлою дорогою, і Степанида ледве встигала за ним. Віддалік бігла задихана Олечка.

Коло сільради все начебто було, як і раніше, коней не було видно: може, стояли у дворі? Напустивши в хату холоду, вони разом втислись у двері, які Степанида не дуже вправно зачинила іззаду,— й подивилися на стіл. Там уже сиділо двоє: Космачов — у кінці біля вікна і навскіс від нього при стіні — незнайомий плечистий мужчина з твердим неголеним обличчям, у лискучій шкірянці, перетягій

через плече ременем — від нагана, чи що? Мужчина дивився перед собою на зчеплені на столі руки, великими пальцями яких він якось спритно крутив одним навколо одного. Космачов у чумарці з чорним коміром заклопотано подивлявся на поріг; у міжвіконні на лаві, угнувши голову та обпершись ліктями об коліна, нервово димів самосійкою Лявон. Поруч нього сидів Василько Гончарик. Всі зятято мовчали, мабуть, щось пригнічено переживаючи, і ця їхня пригніченість відразу передалася двом заходям, що, тихо привітавшись, сіли на лаву біля порогу.

— Сход, чи що, буде? — тихо спитав Корнило, скорше аби порушити ніякову тишу в хаті.

— Розкуркулення! — недобре буркнув Лявон.

— Як? Уже ж розкуркулили?!

— Розкуркулили, та не всіх! — зірваним голосом знервовано випалив Лявон, встав і одвернувся до вікна.— Казав же, одним не обійдеться.

Космачов за столом повернувся боком, тоді знов зіперся ліктем об стіл, видно було, він також стримував хвилювання, хоч зовні намагався видати себе спокійним, як завжди, розважливим. Але це йому давалося кепсько. Тоді як Лявон ні сіло ні впало злостиво-негарно вилаявся і жбурнув недопалок на підлогу. Незнайомий мужчина, не підводячи голови від столу, спідлоба уп'яв у нього пильний важкий погляд, подивився трохи, перевів очі на Космачова. Той повернув тоді голову до Лявона й, дивлячись у підлогу, сказав із докором:

— У класовій боротьбі головне — піднятись над особистим.

Знов стало трохи ніяково й дуже тихо, здавалось, ніхто навіть не дихав. Степанида зашкарубленими пальцями тихенько теребила рубчик на полі кожушка й почувала себе так, що хоч провалилася з тієї лави.

— То кого ж розкуркулювати? — внутрішньо нап'явшись, спитав у цій тиші Корнило. Лявон по-дикунськи спритно відскочив од вікна.

— А тих, що найману працю використовували! Яких у газеті протягли! Зрозумів? — крикнув він, і було незрозуміло, чого він так визвірився — від злості чи від співчуття.

Корнило стис широкі щелепи, поволі опустил долу обличчя. Посидівши трохи, встав і поволі побрів до дверей. Коли двері за ним зачинилися, Степаниду наче прошило болем від думки: що ж це робиться?

— Що, і його? — спитала вона, звертаючись до всіх. Голос її напружився від нервового збудження, і це всі відчули.

— І його. І Ладимира. І Прокопиху, — кинув Лявон.

— Розкуркулити?

— Таж не преміювати!

Всю її охопив якийсь внутрішній пал, спина ураз спітніла, очі заслав непрозірний туман, якусь хвилину вона не знала, що сказати їм і що подумати самій. А вони всі отут — мужчина за столом, Космачов коло нього, одноокий Лявон і навіть Гончарик — з якоюсь напруженою увагою зацікавили і тільки чекали, що скаже вона. І вона дуже не в лад своїм почуттям зареготала недобрим нервовим реготом, якого аж сама налякалася, бо відчула, що цей її сміх ось-ось скінчиться чимось жахливим.

— Дурні ви! — обірвавши раптом сміх, випалила вона. — Йолопи! Кого розкуркулюєте? Тоді всіх розкуркулюйте! Всіх до одного! І колгоспу не треба буде. І ніяких клопотів. Усіх давайте! І мене також — наймичку пана Яхимовського. І он його — безземельного Гончарика! Усіх! До решти!

Її трясло, ніби в лихоманці, скаламутнілим поглядом вона нікого не бачила в хаті, вона думала, що й вони збагнуть явне безглуздя власного наміру, свою таку очевидну несправедливість. Але вони спокійно собі сиділи, мов ті пеньки, — незворушно і впевнено.

— Тихо, тітко, — справді дуже спокійно сказав Космачов, — У політиці потрібна послідовність.

— Яка послідовність? — схопилася вона з лави, понад усе схвильована цим його спокоєм. — Яка послідовність? А справедливості не треба? Як уже до бідняків дійшло! Це хіба справедливо? Ви розумні люди, невже ви не бачите? Але ж спитайтеся в мужиків... У якогось темного діда спитайтеся, він вам скаже: так же не можна! Не можна, щоб свої — своїх! Чи ви вже подуріли там від науки, не бачите? Це ж усі люди кругом бачать, а ви...

Вона кричала — безладно й плутано, перестрибуючи з образи на злість, більш, однак, звертаючись до того незнайомого чоловіка в чорній шкірянці. Вона хотіла, щоб він, чужий чоловік і, певно, якийсь начальник, зрозумів, що коїться несправедливість, і заступився. Вона вірила у справедливість і дуже хотіла вірити, що правда таки перемаже кривду. Але в хаті всі мовчали, мовчав і цей мужчина, вперто ховаючи очі, — навіть не глянув на неї. Тоді вона закричала ще голосніше:

— Це ж здуріти треба! Лявоне! Ти ж свій, тутешній, як же так можна? Треба йти кудись скаржитись! Треба в Москву їхати, до самого Калініна. Мусить же він заступитись! Не можна ж так! Це ж не по-людськи! Не по-більшовицьки! Це ж перегин!

— Ану тихо, тітко! — вже недобре grimнув Космачов. — Товаришу Гончарик, чого стоїте? Заспокойте громадянку!

Василько повернувся до вікна, й на його лиці відбилися така мука й така розгубленість, що Степанида трохи затихла.

— Ік лисому всіх вас! Робіть, що хочете! Але без мене!

Вона обернулася і кинулася до дверей, розгонисто брязнула ними знадвору. Двері не зачинилися, тоді, подумавши, вона повернулася й причинила їх.

Вона бігла втоптанною дорогою до своєї Яхимівщини, і сльози текли по її студених щоках, а всередині в ній усе голосило, й вона не знала, що діяти. Вона тільки відчувала з незвичайною виразністю, що зараз же треба щось зробити, кудись бігти, до когось звертатись. Але куди бігти й до кого звертатися?

А може, до Новика? Все-таки свій, сільський, а тепер — великий начальник. Він же тоді вів мову про одного Гужа, інших не згадував. Він мусив знати цих людей — які ж вони куркулі? Поскаржитись, щоб скасував цей наказ про розкуркулення. Мало чого газета понаписувала! Нехай глянуть, хто написав до газети, — оте щеня, недолупок кастрований, ні хлопець ні дівка — одне паскудство! І оце його слухатись?!

Степанида прибігла на хутір, зазирнула у хлів, де звичайно порався коло скотини Петрик, але Петрика зараз не було, не було й коло хліба — чи не поїхав він по дрова? Давно збирався й казав: поки не відібрали коня, треба навозити дров. Нехай возить. Вона забігла до хати, у скрині під прискринком у неї була прихована зав'язана в хусточку троячка — берегла до якогось пильного випадку, та, либонь, пильнішого не буде. Подумавши, вхопила ще кошичок, кинула туди новесеньку хустинку, відрізала шматок хліба. Така світота до того Полоцька, коли й доберешся. Але з містечка хтось поїде. Забігти до Лейби, він їздовий, може, відвезе. Не вистачить грошей заплатити — у борг попросить, пізніш, може, яйцями заплатити або ще чим. Лейба — чоловік добрий, міг і почекати до весни чи до літа. Не зчиняв бучі, як інші.

Вечоріло, сонце осіло у хмару на заході, мороз попустився, вночі, либонь, поверне на відлигу. На гіллі лип посідало вороняччя, щось длубалося там, кричало — мабуть, справді буде відлига чи вітер.

Степанида поспішала. Щоб зекономити час, звернула з доріжки на стежку через молодий сосняк — так на півверсти шляху менше. Стежка була не дуже втоптана — кілька пар ніг пройшло снігом, але зараз, коли по відлизі вдарив мороз, сніг тримав добре, тільки в самому соснячку був крихкуватий, і вона провалилася разів зо два. Стало гаряче, трохи попустила біля шиї хустку і, то нагинаючи голову від хвойного гілляччя, то відхиляючись убік сама, продиралася так самою гушавиною до гостинцю й думала: хоч би застати Лейбу вдома, а то, може, десь поїхав, тоді треба буде чи ночувати, чи вертатися на хутір.

Вона вже збиралася збігти із згірочка на вторований гостинець, як у придорожніх сосонках попереду когось побачила. Було, однак, темнувато, вечоріло; хтось, пригнувшись, шуснув від неї убік, а другий, огрядний мужчина в куценькому півкожушку й чорній кошлатій шапці, ступив їй назустріч.

— Куди це ти, Степанидо? — якось дуже спокійно гукнув він, і вона одразу впізнала молодшого Гужевого сина Дмитра. Гужів тиждень тому розкуркулили, забрали збіжжя, але поки що нікуди не вивезли, казали, чекають вагонів. Тепер цей Дмитро заступив їй стежку, й вона зупинилася, не знаючи, що йому відповісти.

— Куди розбіглась, питаю?

— До містечка. А тобі що?

— Чого це до містечка?

— Ну справа є.

— Справа проти ночі?

— Ну то й що?

— А те, що підеш назад. Зрозуміла?

— Це ж чого? Що мені, до містечка не можна?

Гуж підійшов ближче, може, думав, що вона відвернеться од нього, зійде зі стежки, а вона не відвернулася і не зійшла. Вона гнівно дивилася йому у, либонь, не дуже тверезе, ще молоде обличчя з білими бровами. Обличчя, як не дивно, не виказувало нічого: ні особливої злості, ні суворості, ані жодної погрози, тільки очі дивилися дуже пильно й холодно.

— Що там? — кивнув він на кошик і, перш ніж вона встигла відповісти, вихопив кошика з рук. — Хустка, хліб... А це? Гроші? Гроші знадобляться...

Він запахав до кишені чорних бриджів її носовичок із зім'ятою троячкою й раптом озвіріло вилаявся:

— А тепер бігом! На хутір бігом!!! Активістка, їдри твою таку!..

— Що ти робиш? Що робиш? Я закричу, бандюго ти такий! — роз'юшилася й Степанида. Тоді Гуж совгонув чимось під полою кожушка й тицьнув їй у груди дулом. Так, це було коротеньке чорнувате дуло без мушки, воно уткнулося в кожушок навпроти серця, велика Гужева рука туго обхопила обрізану деревинку ложа.

— Твоє щастя, що рідня! А то... Зрозуміла?

Так, мабуть, вона зрозуміла. Тим паче що в соснячку неподалік, трошки похитуючись і похитуючи гілля, причаїлася ще одна тьмяна постать, пильно стежачи за їхньою сутичкою на стежці.

Степанида повернулася й пішла стежкою у глиб соснячка до хутора, жодного разу не оглянувшись і трошки боячись пострілу в спину. Знала, Дмитро здатний на все. Бувало, підлітком збиткувався над меншими, обносив сади, толочив городи по Висілках. Коли в сусіда Корнила завівся песик, котрий не давав Гужеві розбишакувати унічпори, той упіймав його, задушив і повісив у Корнила на одвірку. Цей змалечку не знав жалю. Не те що його добрий і хазяйновитий старший брат чи навіть суворий, але спокійний, побожний батько, котрий доводився Петрикові якоюсь ріднею.

— І щоб нікому ні слова! Зрозуміла? А то під стрішку півничка! Ти мене знаєш! — долинуло вже здалеку.

Знову вона, немов побитий пес, ішла до свого хутора й душилася слізьми розпачу, кривди і безсилля. Нікуди не поткнешся! Її пограбували, як ту дурепу, за версту від домівки, одібрали останній карбованець. І хто? Знов-таки свій чоловік, якого вона ще шмаркачем обіцяла колись нажалити кропивою за те, що кривдив малих на вигоні. Тепер не нажалиш, тепер уже він жалить, та так, що обпікає душу. Їй не шкода було тієї троячки, але до глибини душі ображала ота нахабна погроза, якій вона мусила скоритися, бо знала: він здатний на все. Коли пішов на таке, то йому не важко й садибу підпалити. Або вбити десь у хвойнику.

Але що ж тоді — терпіти?!

Терпіти було не в її характері, мабуть, вона таки на щось наважиться, щось зробить. Передовсім розкаже Петрикові, а завтра побіжить до Гончарика, в сільраду. Є ж, либонь, Радянська влада, знайдеться якась рада на тих розбійників у лісі.

Коли вона допленталась до хутора, вже стемніло, у намерзлому віконці мирно блищав червоний вогник — діти сиділи за столом над уроками. Петрик напував на подвір'ї коня, мабуть, щойно випряженого із саней, що стояли біля дривітні з кількома колодами сушняку — чи не з Овечої Балки? Тепер буде чим уволю напалити піч, мабуть, на зиму вистачить. Але дрова, що іншим разом порадували б її, тепер ледь торкнулись її свідомості — вона подалася до Петрика.

— Петре! Гей, Петре!..

Мабуть, Петрик одразу відчув щось недобре в її голосі — таким голосом вона зверталася до нього не часто. Він кинув на сніг відро і стривожено ступив їй назустріч.

— Що ж це робиться, Петре? — сказала вона і схлипувала. Петрик розгублено стояв навпроти.

— Хто тобі? Що тобі?..

— Вони ж уб'ють нас. І хату сплять... Вони ж озвіріли! В мене й кошачок відібрали...

Петрик якось ураз зів'яв, посмутнів, тільки зітхнув, мовивши:

— То й тебе, значить...

— А що, і тебе?!

— І мене... В сосняку, еге?

— В сосняку.

Петрик озирнувся, підійшов до дривітні, послушав щось, вдвляючись у бік недалекого яру.

— Слухай... Послухай мене. Нікому ні слова! І не стромляй нікуди носа! Сиди вдома. Бо... І мені погрожували: за одне слово сплять.

Степанида опустила на шерехатий ялиновий відземок на санях, вона вже не мала сили стояти. Значить, і Петрик уже побував у їхніх руках, отже, й він їх розкусив і тепер наказує мовчати. Інакше... Справді, страшно подумати, що буде, коли «інакше». Де тоді жити? Куди йти з дітьми?

Петрик напоїв коня, завів і поставив у хлів. Попорався там недовго й знову вийшов надвір. Уже було зовсім темно, із-за рогу комірчини дув пругкий вітер; у небі не було видно жодної зірки. Степанида сиділа на колоді, знеможена, заплакана, й думала: що робити? Найголовніше, щоб усе це ніяк не торкнулось дітей, не обпало їх своїм безжальним крилом. Згодом, звісно, всього буде, але як підростуть — нехай. А тепер треба вберегти якось від зла їхнє дитинство.

— От, жіночко, й дожилися! — підійшов до неї Петрик. — Хто б міг подумати! Оце ж і я: їду, тільки повернув з битого шляху, навпростець хотів, — виходить: давай коня! Який тобі кінь, не бачиш — дрова везу. Давай, і все. І дулом під ніс. І забрав би, та гужі в мене слабенькі, рвані гужі, я й кажу... Подивився, пустив. Каже: рідня ж таки. Щоб ти й дух спустив, родич отакий! Ну, але коли що — сплять. Вони такі. Розлючені. Їм що? Їм втрачати нічого. Як вовки в лісі.

— Браті там, чи що?

— А дідько їх зна! Але не один. Я ж бачив...

— То що ж? Мовчати?

— А що ж іще? Скаржитись? Таж дітей пожалій!

Степанида мовчала. Дітей вона пожаліє, звісно, але хто її пожаліє? З неї поглумились, тепер вона глумитиметься сама із себе, терпітиме, коли не терпиться, мовчатиме, коли душа волає. Хіба ж це по-людськи?

Цілу ту довгу вітряну ніч вона не стулила очей — лежала, мов колода, на помості біля печі, думала. Думи були безкраї, важкі, безпросвітні, з безліччю запитань, на які вона не знаходила відповідей. Щось у світі заплуталось, перемішалось, зло з добром чи одне зло з іншим, ще більшим злом. Чи, може, в ній самій щось змінилося — переінакшилось, надламалося, спопеліло, зітліло? Вона багато чого не розуміла, та добре відчувала одне: так не повинно бути, не по-людськи це, отже, щось треба робити. Не лежати, не чекати, не миритися — завтра ж треба бігти у Висілки, в містечко чи до округи в Полоцьку, дійти до добрих людей. Перед її очима усе стояв Новик, котрий вимагав розкуркулити одного Гужова, про інших він не говорив нічого. Вона не голосувала проти Гужова і згодом дуже шкодувала старих Гужових, але тепер, після вчорашньої сутички в сосняку з їхнім Дмитром, жаль до них у неї пропав. Нехай розкуркулюють, хай вивозять із села цього душогуба, щоб і духу його тут не було! Без нього в селі спокійніше буде.

Але за віщо ж інших?

Про інших вона не могла думати без болю в душі, особливо про Ладимирову Анютку, стару Прохориху та й Корнилу. З Корнилом у неї здавна були особливі стосунки, які колись мало не визначили їхню спільну долю. Щодравда, не визначили...

Вона тоді була дівкою, служила в старого Яхимовського, жила у Висілках, але на роботу щодня бігала в Яхимівщину; вставала раненько, удосвіта, і через битий шлях

чухрала на хутір. Треба було подоїти й вигнати на пашу двох корів, нарихтувати корму свиням та й гусям, яких тут був чималий табун, що пасся біля яру на стерні. Клопотів на хутірській садибі не бракувало, але німічний Яхимовський майже не влазив у господарчі справи, охкав собі у запічку, і вона господарювала, як знала. Крім неї, на хуторі були ще наймити, але ті працювали в полі, до якого вона майже не мала стосунку. Їй вистачало однієї садиби, хати, худоби, яка не давала спочити ні взимку, ані влітку. Не мед був той хутір, але що вона могла без землі, без посагу — бідна приймачка у неласкавій, не вельми щасливій братовій сім'ї?

Одного разу вона трохи запізно встала і прудко бігла зарошеною стежкою через городи з картоплею. Минаючи садибу Корнила, почувла його голос із подвір'я, по якому гедзкалась норовиста Корнилова корова, не даючись до рук. Десь рік тому Корнило завдовів, лишившись із двома дітьми, всю жіночу справу по господарству робив сам не вельми вміло, а іноді незграбно, і жінки на селі сміялися, як він пере білизну чи місить хліб; дехто по-доброму співчував йому. Степанида зупинилась, уже зрозумівши, що корова не дається доїти, Корнило бігав за нею з дійницею, підлещувався й погрожував, але нічого в нього не виходило. Трохи ніяковіючи, Степанида зайшла на подвір'я й приголубила перелякану корову, яка одразу заспокоїлася, Корнило виніс із сіней окраець хліба, посипаний сіллю, і Степанида почала доїти. Молока було не так багато, вона швидко видоїла його і, сміючись, подала господареві дійницю. Але Корнило дійницю не взяв, а якомсь загрозливо насунувся на неї — сильний молодий мужик у розстебнутій на широких грудях сорочці, приземкуватий і рукатий. Степанида аж налякалась трохи, та відразу помітила, що в його потемнілих очах була така безпомічність, майже розгубленість, що вона відвела його руки і засміялася.

— Ти чого, Корнилку?! Спам'ятайся...

Мабуть, це його вихмелило, він одійшов від дівчини й одвернувся до тину, трохи постояв, заступаючи, проте, прохід у ворота, й вона вже трохи сторопіла: що робити? Знову обернувшись до неї, він сказав їй сумовито:

— От коли б мені за жінку тебе...

Вона знову засміялася.

— То шли сватів, чого ж ти...

— А підеш? — знову видивився Корнило.

— Подумаю. Може, й піду. Ще не знаю...

Вона й справді не знала, хоч нічого не мала супроти нього, Корнило був мужик ручий, але ж удівець із двома дітьми. А вона ходила в дівках, із хлопців нікого на прикметі не мала, ніхто до неї не сватався. Що мала робити? З кілька місяців вона чекала, плекала свої дівочі мрії, все уявляла та фантазувала, аж поки зненавиділа себе та й Корнила. А сватів він так і не прислав, на м'ясниці привів із Кухналів перестарка Вандзю, яка й загосподарювала на Корниловій садибі. Степанида трохи поплакала в подушку і заспокоїлась, хоч і не забула того літнього ранку на його подвір'ї.

Може, тепер йому Божа кара за те? Та ні, хіба за таке можна карати? А за що тоді карати Ладимира, стару Прохориху? Та й Гужова... Втім, як подумати, то, може, усе й почалося через цього Гужа? Коли б він тоді не вперся та закликав когось, то не приїжджав би Новик, не зажадав би його розкуркулення. І не розкуркулили б, якби на голосуванні Гончарик не підняв руку і тим не зробив більшості. А не розкуркулили б Гужа — не було б замітки в газеті, а тоді що ж? Тоді й цих не чіпали б?

Але тоді через кого все оте? Через Гужа? Новика? Чи Василеву нестійкість? Невже ж від однієї тільки його руки так багато залежало у Висілках? Але ж, певно, залежало. Просто страшно подумати іноді, як багато залежить, бува, у житті від одніського слова, жесту, навіть чийогось погляду. Особливо в такий час! Яким треба бути розважливим, обережним, справедливим і добрим! Бо твоє зло супроти інших може впасти з іще дужчою силою назад, на тебе самого, і ой як заболить тоді. А раніше, як ти валив його на сусіда, чи боліло тобі? Часом возрадуєшся, що тебе обійшло, обминуло, цілим тягарем звалившись на іншого. А як упаде на тебе самого?

Вранці Степанида встала розбита, до краю замучена своїми думками — треба було збирати до школи дівчурі, а то б не вставала. Нехай би Петрик годував поросятко, овечок, гаразд, що корова ще не телілася, доїти не треба було. При гасничці начистила банячок картоплі, запалила в печі. Діти ще спали: солодко посопував під ранок Федько, Фенечка також затихла, а то цілу ніч неспокійно крутилась у ліжку. Петрик вийшов надвір і, мабуть, загаявся коло скотини. Тепер, як завважила вона, він довше, ніж колись, барився біля коня, знав: ось-ось доведеться їм розлучитися. Шкода було справного молодого коника, якого торік надбали, а тепер віддавати... Вона розуміла Петрика. Тим часом займалося на світ, у **вікнах** засинів

ранок, у хаті було видно від вогню з печі, і вона вже хотіла була дмухнути на гасничку, як у вікно постукали. Спочатку вона подумала, що то Петрик, але ні — стукіт був якийсь надто довгий і різкий, переляканий, чи що. Степанида подумала: коли що, там же десь у хліві господар. Але вона підійшла до вікна й не відразу розгледіла за намерзлою й відталюю шибкою жіночу постать коло призьби.

— Тітонько... — приглухувато долинуло із-за вікна, немов не з цього світу, і вона впізнала Анютку. Степанида поквапом відчинила сінешні двері, Анютка вбігла до хати, впала на лаву й заголосила. Її чорний сачок був розстібнутий, хустка з'їхала на потилицю, русява розплетена коса розсипалась по плечах.

— Ой тітонько, ой, біда ж у нас...

Вона вже здогадалася. Вчора в сільраді стало зрозуміло, яке лихо насувалося на Ладимира, Анютку та її дорослих братів, і зараз хотілося якось втішити дівчину. Але та раптом встала із лави, урвала плач і, витираючи з обличчя сльози, заговорила:

— Ой тітонько, вночі ж Антипа з Андрієм забрали — приїхала міліція й забрали, все перетрусили, шукали ще Гужевого Дмитра, але ж Дмитро хитріший, Дмитро втік, а наших забрали, кудись повели...

— Так, так, так, — машинально казала Степанида, вже здогадуючись про решту. — Вони з Гужем були?

— Ой тітонько, хіба ж я знаю, але ці дні десь пропадали, Дмитро як прийшов за ними — і пропали, дві ночі вдома не було. А сьогодні ж... Ви, може, чули, що вночі на гостинцеві сталося? Ой біда! Кажуть, хтось перейняв Космачова, ну й того, з Полоцька, і стріляли. Отам, у соснячку. Кажуть, Космачова поранили, добре, що кінь виніс. Кінь як чесонув, як пішов з копита, так і виніс аж до містечка. Ну, підняли міліцію, ой, що робилося! Уночі... Наїхали якраз, як брати вернулися. Тільки-но кожухи поскидали — стук-стук, питаються: де були? Ті: вдома. Тоді до мене... А я що скажу, я ж нічого не знаю...

Приголомшена почутим, Степанида впала на ослін, відчуваючи, як усе переплуталось у її почуттях та й у голові. Потроху вона почала розуміти, що сталося щось страшне. Відчула ще невиразний зв'язок тієї страшної події з тим, що коїлось днями і вчора, зі своєю зустріччю в сосняку. Вона мовчала, поглядаючи на Анюту, котра стала поправляти хустку. Сенс незвичайних подій повільно доходив до її свідомості. У запічку повставали

діти, Федько, надівши штанці, сполохано висунувся із-за ряднинки й стояв отак із переляком на сонному личку.

— Ой-ой! Що ж це робиться? — мовила вона розгублено.

Анютка, трохи погамувавши хвилювання, говорила, заламуючи на грудях руки:

— Я ж зараз не знаю, що робити! Батько плаче: каже, нащо ви так на мою старість? А як повели Антипа з Андрієм, то й зовсім битись об землю став, мені зробилося страшно, ну, я й побігла сюди. Що ж тепер робити, тітонько?

Що ж було робити? Аби вона знала! Та, певне, зараз уже нічого не вдієш. Пізно тепер! Після такого вже й зовсім пізно, тепер уже не поткнешся нікуди. Тепер їй стало цілком зрозуміло, що там, у соснячкові, коїлось, як вона бігла до містечка, чого вони зупинили її: їм не троячка знадобилась — вони чекали. А вона заважала. Але ж треба на таке зважитись, дійти до такого! А тепер... Що тепер буде?

16

Через день розкуркулювали Багатька Ладимира.

Ранесенько до Яхимівщини прибіг Потап Колондьонок, якого Степанида тепер не хотіла пускати до хати, і він наче відчував це — постукав у вікно і продзвякав Лявонів наказ прийти на розкуркулювання. Вона сказала йому й собі — а дулю! І не пішла. Нехай розкуркулюють без неї, вона не голосувала за те розкуркулення. Та потім затривожилась, здебільшого за Анютку, — як вона там? Це ж так її повезуть, і вона ніколи вже не побачить дівчини. Аж розхвилювавшись від такої думки, Степанида як була, у старій спідниці та шкарбанах, побігла на Висілки.

Трохи на одшибі від вулиці, на Ладимировому подвір'ї вже юрмились люди, понуро стояли запряжені в сани коні. З хати виносили майно: клунки, кожухи, подушки, мішки, — все якось поквапом, безладно кидали на сани. Трішки збоку, біля плоту, завмерла купка сільського люду, переважно жінок з дітьми, чоловіків було мало, й серед них на подвір'ї вирізнялась висока постать Лявона в латаному кожусі, з чорним паском навкіс по щоці та через лоб. Вигляд у голови був похмурий і злий — наче розкуркулювали його, а не Ладимира. Недалечко на снігу

стояв незнайомий Степаниді озадкуватий чоловік у чорній лискучій шкірянці, що також наглядав за цим лаштуванням у цю нікому не відому, далеку й сумну дорогу. Двері до сіней були відчинені, звідтіль вискочив спітнілий, чорний, циганської подоби Антось Недосека, про щось запитав у Лявона. Слідом з'явився Василь Гончарик — незграбно, задки ступаючи з ганку, волік важкеньку зелену скриньку, яку з другого краю тримав сам Ладимир. Побачивши ту скриньку, Степанида мимоволі йойкнула: то ж був Анютин посаг, з яким дівча ще недавно збиралося заміж — якось узимку показувала Степаниді, що там було надбано. Тепер це надбання сам Гончарик відправляв невідь-куди — на Соловки, до Сибіру — хтозна? Степанида лигнула терпку грудку в горлі, щомога тамуючи сльози. То, зрештою, було нелегко, декотрі жінки вже плакали — стиха хлипаючи носами, втираючи рукавами очі, а мала Борисова Маня все смикала матір за поли кожушка й питала:

— Мамо, а куди це вони? Я теж хочу на сани...

Лизавета гримнула на доньку раз і вдруге, але дитина не вгавала, і тоді стара Маланка, що стояла поруч із щіпком у руках, мовила з якимось поганим натяком:

— Пожди, донечко, підростеш — поїдеш іще...

Василь з Ладимиром прилаштували скриньку на сани, Ладимир став прив'язувати її довгим мотузочком, а Гончарик випростався, і Степанида не впізнала його обличчя — такий стражденний вираз лежав на ньому, зовсім не схожий на той, колишній.

— Прослідкуйте за тим, як складаються, — підкреслюючи інтонацією кожне слово, наказав йому незнайомий у шкірянці, — мабуть, уповноважений з району. — Під вашу особисту відповідальність.

Він стояв у дворі осторонь інших, засунувши руки до кишень шкірянки, й Василько мовчки кивнув, пішов до хати.

«І треба ж! — розгублено думала Степанида. — Сам свою наречену... Хоч, либонь, уже не наречена...»

Вона хотіла побачити Анютку, боялась тієї зустрічі й не могла обійтись без неї, бо знала, що їм більше не побачитись. Проте Анюта все не виходила з хати, певно, ще щось збирала, і Степанида наважилась — рушила через подвір'я до сіней. Щойно вона ступила на ганок, як той, у шкірянці, визвіривсь:

— Ей, куда? Нельзя!

— Що?

— Нельзя, сказал!

«Іди собі в трістя та в болото!» — відповіла вона подумки і, спашнувши внутрішньою злістю, рішуче ступила до сіней.

— Гончарік, вазвраті пастаронніх! — долинуло іззаду.

Гончарик у хаті, однак, не озвався, хоч двері скрізь було розчинено навстіж, і в них стало видно обідрану, немов пограбовану Ладимирову хату: голі стіни, засмічену й затоптану підлогу, безладно розсунуті лави. Посеред порожньої світлиці на голому ослоні, похнюпившись, плакала Анютка, і Гончарик, нерішуче торкаючи її плече, просив захриплим, чужим голосом:

— Ну тихо... Ну тихо... Ну що ж тепер...

Степанида понуро переступила поріг, раптом відчувши, як у ній щось неначе обірвалось, і нова непідвладна їй сила охопила її розбуркані за ті дні почуття.

— Анютко!

Анютка підхопилась на ослоні, а Степанида впала поруч, обняла дівчину й зайшлася коротким, мов зойк, плачем, коли, здається, не витримає, розірветься серце. З довірливою покорою дівчина припала до неї всім своїм тремким тілом, немов до матері, яку колись втратила у дитинстві. Обіймаючи її за плечі, Степанида гладила її вузьку, у плюшевій жакетці спину, сама обливаючись слізьми, не бачачи крізь них нічого довкола. Звідкись до її слуху долинув окрик уповноваженого:

— Таваріщ міліціанер!

Вона не одразу збагнула, що це звертались до Гончарика, який з винуватою розгубленістю на побілілому обличчі торкнув її за плече:

— Тітко...

Так вона й знала: тут не можна плакати, обійматись із дочкою розкуркуленого, яка тепер із подруги, сусідки немов переїнилася на заразно-хвору — на класового ворога. Мабуть, треба було щось сказати їй, та Степанидине серце повнилось невимовним плачем, мовчазною скрухою за безталанною долею цієї нещасної дівчини.

— Тітко Степанидо! — настійливо повторив поруч Гончарик.

До хати зайшов Ладимир, зняв шапку. Не зважаючи на неї, так само як і на міліціонера та й, здавалося, на дочку, пройшов у куток з відсунутим столом і лавою, зняв зі стіни крайній образ, решту, може, назавжди залишаючи в цій вистудженій порожній хаті. Це був образ святого Миколи-чудотворця — старий, з облущеною позолотою,

на почорнілій дощці. Притиснувши образ до грудей, Ладимир укляк з ним на підлозі.

— Мир дому... Землі...

Анютка одірвалася від Степаниди, підхопилася. Степанида сквапно втирала рійком хустинки мокре від сліз лице. Прощання закінчувалось, треба було йти. Та щойно рушила до дверей, як позаду пролунав дикий скрик Анютки:

— За віщо? Васильку, тітонько, за віщо ж це?!

Степанида, проте, не зупинилася, подумала лишень, що на сьогодні з неї, мабуть, вистачить, і вийшла із сіней. У дворі чекали від'їзду навантажені збіжжям сани, трохи обіч юрмились люди. Ні на кого не глянувши, вона пройшла повз них до хвіртки і наосліп побрела сільською вулицею.

Вже далеко одійшовши від Ладимирового подвір'я, завважила, що йде не на Яхимівщину — на інший край села, та повертатись не стала. Якраз попереду побачила дуже знайому місцину, де колись була їхня хата й тепер мерзли на вітрі берези при дорозі та на межі садиби розпустив тонке гілля вишняк. Хати не було, хата давно вже зогнила, рештки її розібрали на дрова, а город перейшов до сусіда, Багатька Дем'яна, котрий дбайливо обгородив його гарним березовим тином. Степанида, однак, не затрималась біля колишньої своєї домівки й попленталась далі — повз знайомі змалечку хатчини, стіни, вуличні дерева, плоти; обійшла товстенний, що аж на вулицю виліз, відземок Маланчиного клена. Спустилась із пагорба і йшла далі, аж доки не побачила новий штахетник коло Овсюкової хати, де тепер була школа й куди вона з осені справно тричі на тиждень бігала на лікнеп; тепер там сиділи за партами її Федько і Феня та ще три десятки дітей, посаджених за чотири ряди парт — на кожен клас окремий ряд. Степанида зупинилась біля штахетника, сперлася на нього грудьми й думала. Діти нехай вчаться, може, їх ліпша доля спіткає, аніж їхніх батьків, може, наука дасть шматок хліба і виведе в життя. А вона все, більш вона на лікнеп не піде. Після від'їзду Анютки вона вже не зможе сидіти за тією партою без неї, не зможе переступити порогу школи. Це ж Анютка умовила її піти до лікнепу, казала, сором бути неписьменним, коли всі в країні вчаться, мале й старе. Сама вона так старалася, так щирувала з наукою, і тепер Степаниді стало зрозуміло чому — Гончарик же був грамотій, перед службою скінчив чотири класи в містечку. Як же вона могла відстати од

нього? Молодшою, підлітком, не мала як вчитися, у шістнадцять років, коли вмерла від сухот мати, стала в хаті за господиню, батько більш не одружувався, а брати-близнюки Антип з Андрієм чогось барилися, придивлялися та вагалися. Тепер уже не поженяться.

Коли в школі нараз вибухнув радісний галас, вона зрозуміла, що почалась перерва, і одірвадалася від штахет. Вона трохи заспокоїлась, зібралася з думками, але, мабуть, далі тут стояти було негоже, й вона поволі попленталась вулицею назад, захотіла побачити Лявона — здавалось, Лявон знає щось таке, чого не знає вона, щось скаже, може, втішить. У сільрадівській половині було, проте, порожньо і стояла стовпом пилюка — це Потап Колондьонук шкрябав по затоптаній, не знати коли митій підлозі тонким драпаком, і вона зупинилася на порозі.

— Лявон хіба не приходив?

— Ні, не приходив.

Не звертаючи на неї жодної уваги, Колондьонук далі вишкрябував підлогу драпаком, горнучи сміття й пісок до порогу, і вона помітила на його завжди посинілих босих ногах ще непогані, хоча й приношені, чоботи. Але ті чоботи були не Лявонові.

— Що, чоботи заробив? — спитала вона з прихованим глумом у голосі.

— Реквізовані,— буркнув Потап, вовкуватю зиркнувши на неї крізь підняту з підлоги пилюку.

— Старайся, паршивцю! — сказала вона і вийшла на вулицю.

Вона йшла уздовж плоту й думала, що он, живе ж людина — ще молода, та вже грамотна, навіть надміру, скінчив три чи чотири класи і все робив начебто правильно, а нічого, окрім образи й ненависті, до себе в селі не викликає. Написав ось до газети, і все, здавалося б, правильно, а чим воно обернулося для людей?

Вона ще не дібрала слів, аби сказати йому все, що думала й почувала, але було зрозуміло, що почувала хіба що огиду до цього мовчазного й підлого переростка. Це не Дмитро. На Дмитра глянеш, і відразу видно, що він тобі може зараз зробити. А що завтра зробить цей мовчак, того не знаєш. Тепер їй пригадалося, що діти на селі ніколи не гралися з ним у свої дитячі ігри, і хоч був він незлий і нікого не кривдив, вони обминали його подалі. Завжди він був сам — чи на селі, чи по дорозі до школи, чи коло череди в полі. Підрісши, став горнутись до гамірних клопотів і справ дорослих, бувало, не пропускав жодного сходу, від ранку до пізньої ночі стирчав у сільраді, слухав,

мовчав. От і вимовчав. «А щоб ти гігнувся, нечиста сила»,— злостиво подумала Степанида.

Вона вже минала останні хати Висілків, уже видно було осиротіле й порожнє Ладимирове подвір'я з розчиненою навстіж хвірткою, як десь за Гончариковою хатою, здалося, до неба здійнявся божевільний жіночий крик. Вона аж здригнулася від того крику й зупинилась посеред вулиці. Саме в той час із-за хати вибігла розхристана Уляна, Василева мати, вона несамовито кричала одне й те саме: «Людоньки! Людоньки!» — й розпачливо біла кулаками в свої плескаті груди. Побачивши Степаниду, кинулася до неї, все лементуючи й кричачи щось, чого Степанида не могла второпати, хоч знала напевне, що сталося щось страшне. Крізь плач і лемент Уляна показувала на хату, в голі вікна з товсто намерзлою кригою на шибках. Про щось здогадавшись, Степанида бігом кинулась туди і вже на подвір'ї почула такий же моторошний крик із хати — це захлинався плачем Яночка, трирічний Василів братик. Крізь відчинені двері Степанида ускочила до сіней, відкинула напіврозчинені двері до хати, думаючи, що треба рятувати з якоїсь біди Янку, але в темнуватій знадвору хатині вона не могла збагнути, де він кричить.

Зате вона побачила інше й на мить остовпіла посеред хати, пройнята жахом.

Біля вікна край порожнього столу облігся грудьми на стіл Василько Гончарик — як був у своїй червоноармійській формі: в шинелі, ременях, тільки без шолома. Русява голова його уткнулася лобом об стіл, рука випросталась навкіс по столі, звисивши на ослін розняті пальці. У затхлому повітрі хатини ще чути було тривожний запах пострілу.

В кутку біля печі німим криком заходився малий Янка.

17

І ось цієї ночі перевівся нечисленний і безталанний рід висілківських Гончариків.

Щуплявеньке, тонке тіло підлітка в задертій на грудях сорочці лежало біля лави під тином. Петрик був приголомшений цим убивством і не міг збагнути, як воно сталося, як той німак опинився тут уночі? Чого він хотів? Петрик неначе втратив мову і навіть перестав побиватись — його опанував жах. Зрештою, як і Степаниду, котра

в мовчазному заціпенінні сиділа на своєму тапчані під віконцем.

Німці давно вгамувалися і, мабуть, спали у своїй палатці, не спав тільки їхній вартовий, який то стояв під стріхою біля приступок, то поволі ходив туди-сюди по підвір'ю. Коли засіріло світло у віконці, як завше, брязнув посуд біля кухні — то брався до своєї справи Карло. Петрик відзначив подумки ці звуки і схаменувся із напівсонного забуття — треба було готуватись до нової біди й нових клопотів, бо що ж іще міг принести з собою новий день? Та щойно він спустив ноги з діжок, шукаючи ними свої зашкарублі капці, як почув далекий уривчастотріскотливий гул з боку битого шляху — так колись лускотіли мотоцикли, які, однак, давно там не їздили. «Значить, міст уже готовий, коли гостинцем мотоцикли гасують», — сумно подумав Петрик. Густий лускіт іноді глухнув, але потім знову голоснішав, і ось мотоцикл загуркотів зовсім близько, тоді ще ближче (либонь, уже в'їздив на подвір'я) і раптом затих. Почулася якась недовга розмова з Карлом, тоді з вартовим біля ганку. Петрик, затамувавши подих, слухав. Мотоцикла тут раніше не було видно, мабуть, цей приїхав звідкись здалеку, з якимось, видно, наказом — може, щось зміниться на садибі? Справді, скидалось на те, що приїхав посланець: спершу почувся тихенький делікатний стук у двері, де спав офіцер, чути було, як ті двері спокволу відчинились і зачинились знов, тиха розмова німців у комірчину майже не долинала. Зате коли з хати хтось вийшов, вартовий на подвір'ї ревнув якусь команду, і біля палатки враз зчинився гармидер — заходили, заговорили, забігали по подвір'ю. Але, здається, без тривоги чи переляку — просто вставали чогось, хіба що трохи раніше.

Петрик прилип до віконця — дуже цікаво було дізнатись, що там ще відбувається. Степанида ж, на вигляд байдужа до всього, сиділа на сінничкові, підперши плечима колоди стіни. Її очі були примружені, але з того, як вона час від часу розплющувала їх, Петрик здогадувався, що вона не спала, — як і він, пильно дослухалася до того, що діялось на подвір'ї.

Цього разу тільки два чи три німці хутенько помилися з котелків біля криниці, решта виходили з палатки вже в шинелях і навіть з гвинтівками в руках, декотрі з ранцями, торбинками і повагом, ніби чогось причікуючи, зупинялись на подвір'ї, гомоніли й закурювали. Скидалось, що

ні на роботу, ні снідати вони не збиралися, і це напровадило Петрика на думку, від якої він аж стрепенувся на радощах.

— Жінко, га, чуєш? Вони виїжджають!

— Почекай, виїдуть тобі.

— Йй-бо, виїжджають! Диви, манаття з палатки виносять. На машину...

То була правда, вони витягали якісь ящики, клунки з палатки й кидали їх через задній борт у машину. Ще за хвилину двоє солдатів вирвали кілька кілків із землі, й тугий горб палатки зів'яв, поморщився і спав додолу.

— Еге-е, таки вимітаються! Ото дяка Богові! — взяли несподівані радощі Петрика, і Степанида, трохи підвівшись, глянула у віконце. Але, мабуть, найперше побачила вона не те, що порадувало Петрика.

— Лежить... Хоч би прикрили чимсь. Ніби ту скотину... Звірі!

Звісно, це вона про Янку. Петрик боявся навіть поглянути туди, під паркан, де білів опалий живіт підлітка, до якого тепер, здається, нікому з них не було жодного діла. Убили й покинули. Але за віщо? Звісно, німак, не штука вбити: глухий, окрику вартового не чує, сам сказати нічого не може. Але за що вбивати? Що він їм зробив поганого?

Він думав, що німці заберуть хлопця з собою — коли вже вбили, то, мабуть, щось мали на думці, не задля жарту ж ото. Однак німці ладнали своє манаття, до вбитого ніхто з них навіть не підходив. Тільки один літній опасистий німець у шинелі, з ранцем за плечима та гвинтівкою на ремені одійшов трохи від кухні і здаля придивився — сумно придивився — і, як здалося Петрикові, зітхнувши, пішов до машини під липами. Карло, не зважаючи на лаштування, робив свою щоденну справу: шурував у топці, підкладав туди дров, у котлі щось закипало, і сира пара густо валувала звідти через тин за вітром. Через ту пару Петрик не зразу помітив підводу, що якось тихо під'їхала до воріт і стала біля машини. З підводи зіскочила знайома довготелеса постать Гужа в рудій шкірянці, з короткуватою гвинтівкою в руках.

Якраз у той час із сіней вийшов офіцер у своєму чорному цератовому плащі, зупинився біля приступок, оглядаючи подвір'я, і Гуж миттю підлетів до нього, незграбно випнувсь, мов на команду «струнко». «Ось зараз дасть!» — злостиво подумав Петрик, згадавши вчорашню сутичку Гужа з фельдфебелем, але, здається, сьогодні у

Їхніх взаєминах щось змінилося. Офіцер крутив сюди-туди головою, з віконця Петрикові не було видно його очей, затулених широким козирком-копитом, але вираз його обличчя, здається, був добродушно-спокійний. Гуж щось пояснював, а той, скупно якаючи, слухав, а тоді підійшов ближче й підняв руку. Петрик знову відчув миттєву радість: «Вріже!» Та ні, не врізав — кілька разів прихильно поляпав поліцаю по плечі — гут, гут! Достоту як учора його за дбайливо обладнаний офіцерський клозет, який, з усього видно, більше їм не знадобиться. «Відай, догодив чимось поліцай, чимось вислужився», — подумав Петрик, і його піднесений настрій став швидко хмарніти — приїзд Гужа не обіцяв добра. А ще після того, як його похвалив офіцер. Чекай тепер нового лиха!

Німці тим часом швиденько повантажили майно, останніми повиносили з хати білі складані ліжка й почали чіпляти за гак машини громіздку Карлову кухню на гумових колесах. Щось із п'ятеро їх, натужившись, котили її до воріт, розвертали, а з топки сипався жар, і скрізь несло димом, вітер крутив по подвір'ю кубла холодної пари. Гуж теж допомагав, а Петрик стояв біля вікна й думав: «Рви пупа, коти, а я не піду і не вийду, коли не виженуть, очі мої не бачили б вас, злиднів. Постріляли курей, корову забили, хлопчину застрелили — за віщо? Хіба то людьському? Як не людей, то Бога побоялися б, Бог же все бачить. Мабуть, він їм ще пригадає їхні злочинства на чужій землі».

Нарешті все було скінчено. Солдати позалізали під брезент на машину, фельдфебель підтюпцем востаннє оббіг подвір'я і теж поліз у кабіну. Про господарів, хвалити Бога, вони не згадали, не попрощались, отже, не потребували. Господарі й поготів. Важко погойдуючись на колодовбинах, величезна машина з кухнею посунула до гостинцю. Петрик уже хотів був перехреститися з полегшею, як тієї ж миті у ворота з-під липи з городу, незручно вивертаючи передок, упхнувся рудий коник з підводою, в якій смикав за віжки поліцай Колондьонок. Гуж, ураз набувши якоїсь нахабної рішучості в руках, уже по-господарськи вказував, як треба заїхати й де стати на подвір'ї. Петрик з досади люто сплюнув у куток.

— Матері твоїй... Не встигли одні, вже інші...

Але тут уже нічого було вдіяти, Петрик відчував: тепер уже не відсидишся в комірчині — треба виходити на подвір'я.

— Ну?! — впер очі Гуж десь коло його ніг, щойно Петрик ступив через поріг. — З бандитами знюхався?

— Я? — невтяжливо спитав Петрик.

— Ти. А хто ж? Може, німецька команда дурно цілу ніч облаву робила?

— Облаву? А мені звідки знати? Я в комірчині сидів. Вони ж бачили.

— Бачили? — підвів погляд Гуж і тицьнув пальцем під тин.— А оцей? Як тут опинився?

— Чи я знаю?

— Не знаєш? — Гуж переступив з ноги на ногу, перехопив у другу руку гвинтівку.— Ану клич жінку!

— Степанидо! — покликав Петрик і відступив убік із приступок.

Степанида незабаром вийшла, тугіше затягнула на ший хустку і стала в дверях, мерзлякувато кутаючись у ватянку.

— Корів ось із цим пасла? — кивнув Гуж у бік тину.

— Ну пасла,— тихо сказала Степанида, ховаючи руки в рукави ватянки.

— Хто ще приходив? Ну до нього на пашу?

— А ніхто не приходив,— стиха відповіла Степанида.

— Чого ж тоді цей німак під кулю поліз?

— А я знаю чого?

— Цей не знає, та не знає! — вибухнув Гуж і хвацько перехопив з руки в руку гвинтівку, погрозово потряс нею в повітрі.— Ви мені дурників не стройте. Я знаю. Наскрізь бачу обох. А найперш тебе, активістку. Вже гвинтівочка твоїх рук не минула! — прошиваючи Степаниду злим поглядом, гаркав Гуж.

Степанида, затамувавши подих, зосереджено поглядала кудись під липи.

— Сказати все можна,— докинув свого Петрик.— Але гріх, не знаючи, на когось звалювати. Ми ось тут у комірчині сиділи. Вважай, під арештом. Коли б щось...

Підвода стояла у дворі, коник, понуро опустивши голову, мабуть, спав, біля воза мовчки стояв туго перетягнутий ременем по шинелі Колондьонок. Закотивши очі, він, здавалось, цілком поринув у себе, але варто було Гужеві вернутись до воза, як поліцай знову насторошився.

— Гаразд,— сказав Гуж.— Потім. Тепер нема коли. Давай того хлопака на воза,— спокійніше сказав він Петрикові й рушив до паркану. Колондьонок кинув віжки на оберемок сіна у возі.

Затамувавши страх у душі, Петрик нерішуче підійшов до розплатаного тіла підлітка у зашкарублій темній сорочці, голова його була закинена потилицею в траву, й на

скроні біля вуха присохла грудка грязюки чи, може, крові; криваві патьоки на голому, вимашеному животі так само підсохли вже. Підійшовши, Петрик остовпів, не знаючи, як узятись за хлопчика, тоді Колондьонок ухопив убитого за голі порепані литки в куцуватих латаних штаних і, наче ту колоду, байдуже поволік до підводи, розгрібаючи ним по землі сміття. Яноччині руки незручно розчепірились, голова на тонкуватій шиї трохи заворушила-ся, ніби в живого.

«Боже, Боже! — жахнувся Петрик, схвильовано ступаючи слідом.— Що діється!..»

— Бери, чого став! — гиркнув здаля Гуж, коли вони зупинились біля підводи. Сам, проте, не підступився до хлопця — крутив із самосаду цигарку.

Удвох із Колондьонок вони підняли трохи важкувате, вже задубіле Янчине тіло, поклали його на підводу. Колондьонок прикрив його сіном, скорше для годиться, все одно було видно, хто на возі. Петрик думав, що тепер вони пойдуть, і вже відійшов трохи вбік, щоб не заважати підводі, як Гуж випалив:

— Ти теж із нами!

— Куди?!

— На роботу. Аякже? Позагоряли, як на курорті, тепер на роботу! Міст доробляти. А що ж? Он містечкові скільки днів горбатіють, а ви тут запаніли під боком у німців!

«Щоб ти так увесь вік панів, слимак проклятий!» — понуро подумав Петрик, знаючи, проте, що йти доведеться. Цього вже не вблагаєш, надто після того, що тут сталося, на цій садибі. Ще добре, що не заарештував назовсім, а тільки на роботу виганяє...

Подумки лаючись, Петрик пішов за підводою, до якої вже на ходу ускочили поліцаї. Колондьонок правив конем, а Гуж сидів іззаду, мало не до землі звисивши довгі ноги, й стежив за Петриком, мабуть, щоб не втік. Але куди втечеш? Тут він прожив півжиття, вигодував дітей, пізнав стільки тривоги, страху та горя, а може, трохи й радощів тоді, коли їм дали землю і він стягнувся на своє господарство. Куди втечеш? Він був чоловік тихий і мусив робити все, що б не звеліли, у них була сила, а що було в нього? Спрацьовані руки, ревматизм у ногах та немолді літа за плечима, що він міг супроти них протиставити? Хіба схитрувати десь трошки, та й то з німцями, а з цими не дуже й схитруєш, цих не одуриш.

Та й з німцями ті хитрощі обернулись лихом, ліпше вже без них. Краще вже по правді, відверто.

Підвода обминула калюжу на повороті з гостинцю й виїхала на кращу дорогу, а Петрик пошкандибав собі стежкою поза канавою. Тут починався вже сосняк, а за ним буде роздоріжжя і той міст. Щоб він пропав, той проклятий міст, скільки через нього напастей на їхню Яхимівщину. Як було добре, коли його розбомбили і два місяці ніхто тут не ходив і не їздив. А тепер... Тепер буде пекло, це вже ясно.

Але до мосту вони не доїхали, навіть до роздоріжжя не доїхали. Збоку від гостинцю в соснякові, де колись висілківські мужики та й містечкові копали для чогось жорству, тепер стояло зо три підводи, і кілька мужиків поволі навантажували їх із ями. Колондьонок звернув на край дороги і спинив коня, Гуж зіскочив з воза. Мужики перестали копати, хтось один, а за ним і решта по черзі нерішуче стягнули з голів шапки й застигли перед поліцаєм.

— Чого так помалу? — суворо спитав Гуж. — Скільки возів відправили?

— Шість, здається, — сказав лисий чоловік, з обличчям, густо зарослим сивою щетиною.

Петрик упізнав у ньому Гната Дубосія із Загряззя. Колись, ще до колгоспів, Дубосій виправляв смушки, і Петрик ходив до нього, коли надумав пошити козушок, той самий, що був у нього на плечах. Тепер, стоячи в непевності на дорозі біля ями, він не знав, як бути: чи як усі зняти шапку, чи стояти, як стояв? Та щоб зайве не виділялись межи людьми, теж тихенько стягнув з голови сукняну кепку.

— Треба дванадцять, душа з вас вон! Чуєте?! — визвіривсь раптом Гуж. — Вкалувати треба, а не огинатися, це вам не совети! Перекурюєте часто?!

— Та ми...

— Ніяких перекурів! Ще за дня щоб сошу засипали. Ти! — кивнув він Колондьонкові. — Злазь і дивись. Щоб ніхто нікуди! Ану до роботи, до роботи!!!

Колондьонок поклав віжки на воза й витягнув з-під сіна свою довгу гвинтівку. На його місце сів Гуж. Наостанку він обвів ненавидним поглядом яму і трьох притихлих мужиків у ній, побачив Петрика на узбіччі.

— Ти, Багатько, — на підмогу! І шнель, шнель, шнель! Понятно?

Підвода з Гужем покотила до річки, дехто з мужиків пробурмотів щось невдоволено, дехто зітхнув. Петрик по сипучому схилі зійшов у яму і взяв лопату з надламанним держакіом, що стирчала збоку у піску. Угорі над ними стояла недовантажена підвода, а біля неї з гвинтівкою під пахвою, як вартовий, стовбичив Колондьонок. Його очі знову закотились під повіки, здавалось, думки його витають десь далеко-далеко.

Навряд щоб швидше, ніж досі, вони стали кидати жорству угору, на підводу. Кидати було незручно, високо, ями ставали вже досить глибокими, близько від дороги жорству вибрали й копали вже далі. Петрик швидко зігрівся, стало гірчити в грудях, він сповільнив темп, а далі й зовсім припинив роботу, зіперся об держак лопати. Але тільки-но він із двічі вільніше дихнув, як над урвищем стрепенувся Колондьонок.

— Копать!

— Та цей... Наморився ж. Віддихнути...

— Копать!!!

— Та цей... Синку...

«Синок», одначе, вже вхопив гвинтівку й заклацав затвором, ладен вистрелити. Петрик трохи налякався, руки самі схопилися за держак лопати, він кинув трохи жорстви на підводу, і Колондьонок опустив гвинтівку прикладом донизу. «Ну й гадюка! — подумав Петрик.— І чого мати малим його не задушила? Це ж гірш за Гужа. З тим хоч полаятись можна, якось виправдатись, а цей відразу хапається за гвинтівку».

Накопавши возів із чотири, Петрик важко випроставсь — навантажена підвода виїжджала на дорогу, здається, більше возів не було, можна було б трошки спочити. Але не встиг він зрадіти, як із-за повороту знову загуркотіли колеса, і невдовзі прибулий вже подавав назадгузь коня, зручніше підставляючи воза. Це був Корнило з Висілків, як звичайно, стриманий, неговіркий, добре зодягнений у ще мало ношену сіру сукняну чумарку. Останнім часом Корнило відпустив чорну кудлату бороду й видавався дід-дідом, хоч був на п'ять літ молодшим за Петрика.

Вони багато років не віталися й не розмовляли, але зараз Корнило, побачивши в ямі Петрика, стримано кинув «добридень», і Петрик якось радісно загомонів:

— Добридень, еге. Теж вигнали, з конем навіть?

— Та оце вже четвертий день стараємося,— сказав у бороду Корнило, також беручи з воза лопату.— Поспішають, міст потрібен.

— Кому потрібен, а нам то хай він згорить ясним полум'ям, цей міст.

Корнило коротко глипнув на Петрика одним оком, ско-са подивився на Колондьонка, що вже нагострив вуха на їхню розмову, і голосно сказав, мабуть, щоб чув поліцай:

— Треба, треба допомогти німецькій власті. Аякже!

Петрик ніяково промовчав, не знаючи, як розуміти ті його слова. Як збоку глянути, то казав він нібито щиро, наче так і думав. Але Петрик думати так не хотів, тому й замовк, знаючи: надто хитромудрий цей Корнило, з ним не поговориш. Що б він не говорив, а все мав на думці щось своє, не сказане. Особливо набравсь того літ із десять тому, як викинули з колгоспу, куди він щойно вступив. Ще добре — не вислали, й Корнило став працювати в містечку, спочатку в промартілі, а тоді років із чотири чергував у пожежній команді і, виявляється, зажив не гірше, ніж вони в колгоспі. А може, й краще.

Вони копали без перепочинку до полудня і після полудня; підводи все гасали на міст і з мосту, до того ж як на долоні. Ті, що на конях, ще бодай відпочивали, як везли туди чи порожняком їхали звідти, а безкінні Петрик із Дубосієм не знали ні хвилини спочинку і вже думали, що впадуть із знемоги. Гнат принаймні більш вдало зодягнувся для цього, в сукняну чумарку, а Петрик у своєму кожушку вже давно спітнів, мов цуцик, і думав: знову не обійдеться без запалення. Колись він уже хворів на запалення легенів — застудився на лісозаготівлях, як возили ліс із пущі і в нього поламалися сани з колоддям, отож довелось впріти та попорвати пупа. Днів через три звалився в гарячці поміж чужих людей на селі, де мешкали заготівельники, думав, не виживе. Може, й справді не вижив би, коли б не одвезли до лікарні. В лікарні, як полегшало, був навіть радий, що захворів і нікуди не треба їхати, лежи собі в теплі, де непогані харчі й людське поводження, не те що в лісі, на морозі, на сухому пайку, з кіньми та в благенькій одежині і вічно мокрих чунях. Останніми роками так було кожної зими, давали рудстояки Донбасові, а тієї йому просто пощастило завдяки хворобі. Правда, потім ще довго заносило від кволості, але був молодший, сяк-так оклигав на весну. Але тоді були лікарі, лікарні, а зараз? Захворієш, хто тебе вилікує? Приїде й застрелить цей недоумкуватий Колондьонок, скаже: завинив перед Германією.

Гнат Дубосій, помалу копаючи, все щось бурмотів сам із собою в ямі поруч, Петрик прислухався: старий ремст-

вував, що пригнали сюди його, стару людину, а молодші zostалися вдома, їх не чіпають. Петрик трохи здивувався з тої балачки, чому в них так.

— Ге, чому? Самогончиком рот залляли цьому злид-неві. Самогончик тепер — сила.

Що самогон сила, Петрик уже знав і мовчки погодився із сусідом. Тільки на все треба вміння, не кожен і втне са-могону вигнати. Знов-таки причандалів — катма.

— Причандали, хай йому холера, перевелися. Де тепер що візьмеш? Змійовик, приміром, — з потаємним наміром забідкався Петрик і притих, чекаючи на відповідь.

— Хе, причандали! Он у нас Тимко Рукатий. Бувало, до війни за гроші чорта тобі змайструє. Тепер не знаю. Що йому тепер гроші!

— Це той, що хата під берестом? Звідти, скраю? Здається, ще гніздо буслове...

— Є й гніздо. Хата гарна в нього. Під дранкою.

Петрик ще хотів щось уточнити, але згори від дороги їхню розмову вже зачув Колондьонок і вереснув:

— Не балакать! Копай!

— Копаємо, копаємо. Щоб тобі оцю лопату в пельку, — тихо відказав Дубосій, а голосніше улесливо загомонів до поліцая: — Синку, це ж мені по нужді аби... Ну в лісочок, га?

— Копай!

— Таж по нужді, синку...

— В ямі.

— Та як же в ямі? Людина ж я. Мені треба...

Але Колондьонок, мов оглухлий, вже закотив очі і, здавалось, нічого довкола не бачив. Тоді старий устроїв у жорству лопату й, сильно наморщивши своє заросле лице, поліз по урвиську з ями на той бік, де починався дрібненький молодий сосняк.

— Назад! — заверещав від дороги Колондьонок, але Дубосій вже вилазив з-під урвиська на рівне, під сосонки, і Петрик, дивлячись на нього знизу, бачив лише його голову в чорній волохатій шапці. Раптом ця шапка смішно підскочила вгору, і тієї ж миті з іншого боку луснув гучний гвинтівчаний постріл — широко розставивши довгі ноги, Колондьонок перезаряджав гвинтівку.

— Назад!

Старий Дубосій задки сповз по урвиську, сунучи за собою жорству, і Петрик аж перелякався: убив?! Та ні, здається, Гнат живий, тільки побілів, мов полотно, і без шапки. Сповзши донизу, Дубосій не зразу і якось знесило-но хитаючись звівся на ноги.

— Копай! Бистро! Шнель! — верещав з дороги поліцай, тримаючи обіруч гвинтівку.

Невидючими, повними сліз очима Гнат обдивився яму, наосліп намацав збоку свою лопату.

— Боже мій, Боже! — тихо шепотіли його губи.— Що ж це? Як же це? Ми ж колись із його батьком товаришували. Разом у війську служили. Батько ж людиною був...

«Ну й змія, ну й гадюка! — думав Петрик, знесилено стромляючи в жорству лопату.— І чому його малим хороба не забрала?.. Скільки гарних людей пропало, а оцей гараздує. Як усе несправедливо на світі Божому...»

Колондьонок не дав їм ні перекурити, ні передихнути бодай на мить, підводи йшли та йшли, і вони копали й кидали, копали й кидали. Вже яма стала глибока, на зріст людини, треба було добряче розмахнутись, аби докинути до воза, а руки вже не слухались. Дубосій копав поруч, без шапки, з голою, наче коліно, нічим не прикритою головою, і в очах у старого було повно сліз, які він крадькома витирав зашкарублюю рукою. Здалеку на дорозі стовбичив Колондьонок, видно, йому було холодно, руки він ховав у кишенях, і вітер лускотів полами шинелі об його чоботи, та поліцай ні на крок не відходив од ями.

Якось вони, проте, дотягли до вечора, знемоглись до решти, а скільки возів накидали, то й рахувать перестали. Як стало смеркатися і під ногами у ямі вже треба було придивлятися, куди стромляти лопату, на дорозі з'явився Гуж. Шкірянка його була розстебнута на грудях, обличчя розпарено-зчервоніле, певно, від самогону, не інакше.

— Генуг, г'ультяї! — відразу оголосив Гуж.— На сьогодні генуг! А завтра буде приказ. Чи сюди, чи на картоплю. По хатах розійдись!

Від тієї команди в Петрика відразу підігнулись ноги, і він сів, де стояв,— на якусь купку жорстви, зовсім охлялий без їди за цілий день. Дубосій став вилізати із ями і ледве видерся під сосонки, де лежала його прострелена шапка. За ним поволі виліз із ями Петрик.

Уже стемніло, розгарячіле тіло швидко холонуло, Петрик здригнувся і щодуху подався гостинцем до хутора. Він думав, що коли так піде й далі, то на життя сподіватись зайве, доведеться сконати, і, може, що швидше, то краще. Але ж, нехай йому холера, страшно здихати, хотілося ще пожити. Бодай для того, аби побачити, як на решті дадуть їм гарного копняка під гепу, як завиють вони від руського чобота. Либонь, завиють-таки. Не може так бути, щоб не завили,— не повинно так бути. Шкода

тільки, що можна не дочекатися, і це було б дуже несправедливо й прикро.

Вже в сутінках він приплентався на темну свою садибу, увалився до сіней і розгубився від того, що забув куди йти: до хати чи в комірчину. Але ось двері з хати самі розчинилися, він упізнав у притемку дружину й переступив поріг. Тут уже все було прибрано і стало як і раніше, до німців, палилося в грубці, яскраво світилися щілини біля дверцят і було тепло. Петрик як стояв у кожушкові, так і опустився на лаву навпроти грубки.

Степанида щось сказала про вечерю, але він уже про їду не думав. Його тіло прагнуло лише одного: впасти й заснути тут, у теплі своєї хати, яка так несподівано сьогодні повернулася до нього. Але він уже знав, що треба подбати про інше — треба подумати про завтрашній день, коли хочеш іще пожити й дочекатися кращого.

— Принеси мені скрипку, — сказав він жінці.

— Скрипку? Для чого? Ти що — гратимеш?

— Відігравсь уже.

Він не сказав більш нічого, й вона пішла зі скіпкою до комірчини й незабаром принесла його скрипку і смичок при ній. Знову нічого не сказавши, Петрик вийшов надвір, стежкою перейшов город, переліз через пліт до яру.

Цією стежиною треба було обминути поле, перейти поза яром — за облогом Овечої Балки під лісом було Загряззя, де в хаті під берестом із лелечим гніздом жив Тимко Рукатий, на всі руки майстер, котрий міг зробити все, що тобі заманеться.

18

Доля чи випадок дали перепочивок, немовби відсунули вбік найстрашніше, і Степанида трохи ожила душею. А були ж хвилини, коли вона прощалася з життям і тільки шкодувала, що була занадто боягузливою і що так мало зробила на шкоду німцям. Та й те, що зробила, було не завжди до ладу, виходило через пень-колоду, по-дурному. По-дурному позбулася Бобовки, через свою необачність розгубила курей. Та й Янка теж, либонь, через неї пропав — була б розумнішою, то втовкмачила б хлопцеві, щоб до хутора й близько не потикавсь. Та якби ж те знаття, що приходить завжди запізно, коли воно вже ні до чого.

Будь-що-будь, а життя тим часом тривало, треба було щось їсти і, може, подбати про завтра, а не тільки про те, що було на подвір'ї. Насувались холоди, вже багато днів підряд хмарилось осіннє небо, дощило, а картопля все лежала на купі край городу. Петрикові ніяк не вдавалося узятись до неї, і Степанида, поміркувавши, дістала лопату. Не вельми складна це справа, хоч і вважається суто чоловічою,— забуртувати зо два вози картоплі. Степанида підрівняла купу, підгребла, щільніше обіклала соломою й почала обкопувати землю.

На садибі її більше нічого не турбувало, потроху зібралось у хлівці шість курок, чотирьох, певно, з'їли німці. А вчора, шойно поліцаї, забравши Петрика, виїхали з подвір'я, вона найперше кинулася до яру, знайшла в борсуковій норі свого зголоднілого кабанчика, котрий так їй зрадив, що кинувся в ноги й забув про голод, коли вона почухала його схудлий бік. Він навіть не озвався, коли вона волокла його з яру, а потім підтюпцем біг стежиною до хутора і, видно, дуже неохоче знову заліз до тісного свого засторонку. А там уже вона досхочу нагодувала його картоплею, не пошкодувала заправи, далі він випив банячок води і втихомирився.

Обкопувати було не дуже й важко, хоч, звісно, Петрик зробив би це моторніше. Але Петрик зранку займався справою, де вона вже була сторонньою. Уставши ще вдосвіта, він бряжчав у комірчині самогонним начинням, потім десь зник, знову з'явився, узяв відра, коромисла, став носити кудись брагу. Вона думала, що він влаштується в комірчині чи бодай у шіпчині, а він пішов десь далі — до яру чи ще кудись, навіть не сказав їй. Тільки коли все там було налаштовано, прийшов попросити зо два сірники. Голос його зовсім охрип, а сам він з лиця видавався таким втомленим і змученим, яким він, либонь, давно вже не був. Вона дала йому два сірники й сказала, щоб не сидів довго — надворі холодно, мокро, недовго застудити груди, яка користь буде тоді від його самогону.

— А, біс його бери! — махнув рукою Петрик.— Все'дно вже...

Степанида закидала землю один бік бурту, лопатою поплескала по землі, підрівнюючи товстенький її пласт на соломі. Протягом усього цього часу, що б вона не робила — чи поралась удома, чи доглядала поросятко,— не могла позбутись думки про Янку. Вона тепер дуже шкодувала, що того дня побачила його край яру — нехай би пас

він десь подалі у паростах, нашо йому була та Яхимівщина? Але, певно, якась зла сила вабила його до цього хутора, до тієї небезпеки, що обернулася для нього загибеллю. Степанида не могла позбутись гіркого відчуття своєї причетності до його смерті, хоч і розуміла: те, що вона зробила з їхньою гвинтівкою, не стосувалось нікого іншого, навіть Петрика, і вона не бачила тут жодного зв'язку з Янкою. Звісно, вона розуміла, що привело хлопця до яру,— він ішов, мабуть, до її поросятка, але навіщо він поліз так близько до хутора? Невже не відчував, чим це може для нього скінчитись?

Бурт ще не було закінчено, коли вона почула голос із подвір'я — хтось гукав її. Але хто такої пори міг тут з'явитися, не треба було довго гадати, звісно, що то були ті самі злидні. Внутрішньо напружившись, готова до найгіршого, Степанида встромила в землю лопату й пішла городом до дривітні.

Так воно й було, вона не помилилася. На тому місці, де недавно диміла кухня, тепер стояла підвода зі знайомим похнюпленим коником у голоблях, а Гуж із Колондьонком уже зазирали у вікна й кликали її. Біля підводи із сором'язливо-стороннім виразом на зграбному чорнявому обличчі стояв з гвинтівкою на плечі Антось Недосека.

— Га, ось вона! — побачивши її, сказав Гуж.— Де Петрик?

— А тут хіба немає? Тоді не знаю,— збрехала вона, зразу збагнувши, що цей приїзд, відай, не по неї — по господаря хутора.

— Відчиняй двері! — наказав Гуж. Але, випередивши її, сам скинув клямку із скобеля й розгонисто луснув дверима.

Поки вона йшла за ними, Гуж встиг зазирнути в комірчину, огледіти метушливим позирком сіни, навіть прийнявся до чогось своїм м'ясистим широким носом і тріснув дверми, заходячи до хати. Там він теж спочатку поглянув у кожне з вікон.

— Де Петрик?

— Кажу ж, не знаю. Я он картоплю обкопую.

— Ге, ти не знаєш? То ми знаємо: самогон жене! Де жене? — спитав раптом Гуж, обернувшись до неї і зразу затуливши від неї все світло з вікон. Вона не стала ані переконувати його, ні божитись, що не знає, де Петрик, тільки тихо мовила:

— Не сказав мені.

Гуж щось подумав і люто скреготнув широкими щелепами:

— Ну, падло, ти в мене діждешся! Я тебе колись повію! З великим моїм задоволенням. З насолодою!!!

— Це ж за віщо? — не підводячи погляду, спокійно поцікавилась вона, так само не сходячи з місця перед ним біля порогу. У неї теж мимоволі стислися щелепи, тільки вона не виказала того й дивилася долу. Чисту після німців підлогу вони безцеремонно затоптали брудними чобітьми. Та нехай, їй не шкода було підлоги, їй просто закортіло полаятись із цим ревним послугачем нового порядку.

— Сама знаєш за віщо. Гей, ви! — гримнув він на своїх поплічників.— Ану потрусіть садибу!

Колондьонок з Недосекою посунули у двері, а Гуж сів коло столу, не відриваючи од Степаниди гнівливо-погрозового погляду.

— Ти ж знаєш, що тебе треба вішати як більшовицьку активістку. А ти ще хвоста піднімаєш! На що ж ти рошитуєш?

— Та ні на що я не рошитую. Я жінка темна.

— Це ти темна жінка? А хто колгоспи організував? Хто молодиць до хати-читальні збирав? Темна жінка? А розкуркулювання?

— Розкуркулювання ти, звісно, не забудеш,— сказала вона і притулилась плечем до вустя печі. Вона вже якось опанувала себе і дивилась поліцаєві у вічі.

— Ні, не забуду! Доки й світа, не забуду. І ще декому пригадаю. Шкода, Лявона нема. Я б йому пригадав! Як він із батька чоботи здирав!

— Краще б за те забулись нині,— помовчавши, сказала Степанида.— І для тебе краще. Спокійніш було б.

— Ні-і, це вже дзуськи! Я не забуду. Не забуду, з чиеї ласки на чужій землі поневірявсь. Я тепер чого сюди прибився? — захлинаючись натужною, ледве стримуваною люттю, говорив Гуж.— Думаєш, німцям служить? Чхав я на німців! Мені поквитатись треба з декотрими. З колгоспниками, матері вашій трясця! Що розкошували тут, як мій батько на Соловках конав.

— Не дуже тут розкошували. Трудилися.

— На закарлючки... трудилися? Так вам і треба! Чого було до колгоспу лізти? Це ж ти за нього агітувала?!

— Добре було агітувати за те, чого не знаєш.

— То якого ж греця, не знаючи броду, полізли? Як голій у вирву. Тепер закарлючок нажерлись, порозумнішали?

він десь подалі у паростах, нашо йому була та Яхимівщина? Але, певно, якась зла сила вабила його до цього хутора, до тієї небезпеки, що обернулася для нього загибеллю. Степанида не могла позбутись гіркого відчуття своєї причетності до його смерті, хоч і розуміла: те, що вона зробила з їхньою гвинтівкою, не стосувалось нікого іншого, навіть Петрика, і вона не бачила тут жодного зв'язку з Янкою. Звісно, вона розуміла, що привело хлопця до яру,— він ішов, мабуть, до її поросятка, але навіщо він поліз так близько до хутора? Невже не відчував, чим це може для нього скінчитись?

Бурт ще не було закінчено, коли вона почула голос із подвір'я — хтось гукав її. Але хто такої пори міг тут з'явитися, не треба було довго гадати, звісно, що то були ті самі злидні. Внутрішньо напружившись, готова до найгіршого, Степанида встромила в землю лопату й пішла городом до дривітні.

Так воно й було, вона не помилилася. На тому місці, де недавно диміла кухня, тепер стояла підвода зі знайомим похнюпленим коником у голоблях, а Гуж із Колондьонком уже зазирали у вікна й кликали її. Біля підводи із сором'язливо-стороннім виразом на зграбному чорнявому обличчі стояв з гвинтівкою на плечі Антось Недосека.

— Га, ось вона! — побачивши її, сказав Гуж.— Де Петрик?

— А тут хіба немає? Тоді не знаю,— збрехала вона, зразу збагнувши, що цей приїзд, відай, не по неї — по господаря хутора.

— Відчиняй двері! — наказав Гуж. Але, випередивши її, сам скинув клямку із скобеля й розгонисто луснув дверима.

Поки вона йшла за ними, Гуж встиг зазирнути в комірчину, огледіти метушливим позирком сіни, навіть прийнявся до чогось своїм м'ясистим широким носом і тріснув дверми, заходячи до хати. Там він теж спочатку поглянув у кожне з вікон.

— Де Петрик?

— Кажу ж, не знаю. Я он картоплю обкопую.

— Ге, ти не знаєш? То ми знаємо: самогон жене! Де жене? — спитав раптом Гуж, обернувшись до неї і зразу затуливши від неї все світло з вікон. Вона не стала ані переконувати його, ні божитись, що не знає, де Петрик, тільки тихо мовила:

— Не сказав мені.

Гуж щось подумав і люто скреготнув широкими щелепами:

— Ну, падло, ти в мене діждешся! Я тебе колись повію! З великим моїм задоволенням. З насолодою!!!

— Це ж за віщо? — не підводячи погляду, спокійно поцікавилась вона, так само не сходячи з місця перед ним біля порогу. У неї теж мимоволі стислися щелепи, тільки вона не виказала того й дивилася долу. Чисту після німців підлогу вони безцеремонно затоптали брудними чобітьми. Та нехай, їй не шкода було підлоги, їй просто закортіло полаятись із цим ревним послужачем нового порядку.

— Сама знаєш за віщо. Гей, ви! — гримнув він на своїх поплічників.— Ану потрусіть садибу!

Колондьонк з Недосекою посунули у двері, а Гуж сів коло столу, не відриваючи од Степаниди гнівливо-погрозового погляду.

— Ти ж знаєш, що тебе треба вішати як більшовицьку активістку. А ти ще хвоста піднімаєш! На що ж ти рошитуєш?

— Та ні на що я не рошитую. Я жінка темна.

— Це ти темна жінка? А хто колгоспи організував? Хто молодиць до хати-читальні збирав? Темна жінка? А розкуркулювання?

— Розкуркулювання ти, звісно, не забудеш,— сказала вона і притулилась плечем до вустя печі. Вона вже якось опанувала себе і дивилась поліцаєві у вічі.

— Ні, не забуду! Доки й світа, не забуду. І ще декому пригадаю. Шкода, Лявона нема. Я б йому пригадав! Як він із батька чоботи здирав!

— Краще б за те забулись нині,— помовчавши, сказала Степанида.— І для тебе краще. Спокійніш було б.

— Ні-і, це вже дзуськи! Я не забуду. Не забуду, з чієї ласки на чужій землі поневірявсь. Я тепер чого сюди прибився? — захлинаючись натужною, ледве стримуваною люттю, говорив Гуж.— Думаєш, німцям служить? Чхав я на німців! Мені поквитатись треба з декотрими. З колгоспниками, матері вашій трясця! Що розкошували тут, як мій батько на Соловках конав.

— Не дуже тут розкошували. Трудилися.

— На закарлючки... трудилися? Так вам і треба! Чого було до колгоспу лізти? Це ж ти за нього агітувала?!

— Добре було агітувати за те, чого не знаєш.

— То якого ж греця, не знаючи броду, полізли? Як голій у вирву. Тепер закарлючок нажерлись, порозумнішали?

— Розумні й раніш були. Та як жити мали? Набідувалися малоземельними. Що можна було на двох десятинах із дітьми?

— А на шістдесяти сотках краще стало? Двох десятин їм мало було? От зараз німці дадуть землі, скільки захочеш. До тридцяти га. Котрі, конешно, заслужать. Перед германською властю заслужать.

— Тобі, вже звісно, дадуть. Заслужив.

— Мені? А на дідька вона мені? Я її з малих літ зненавидів. Плювать мені на землю.

— А за що ж стараєшся?

— Ох, бачу, й розумна! Все тобі знати треба! А хоча б за те, що владу дали. Задля влади! Я всю жисть був підлеглим, малим чоловічком. Усього боявся. А тепер у мене власть! Повна. Я ж тепер для вас вище за сільсовет. Вище за райком. За совнарком навіть. Я ж можу кого завгодно стрельнути. Мені все довіряють. А можу й нагородити. Ось тобі що треба? Корову треба, німці схрумали? Буде корова! Завтра приведу. Поросятко? Бігте. Коня нема? Завтра з Висілків пару прижену. Відберу й прижену. А ти думала?!

— Нам відібраних не треба.

— А я й не дам тобі. Ти ж враг! Враг Германії. Думаєш, я не знаю, чиїх рук не минула тая гвинтівочка? Дарма дурні німці на німака списали! Я погодивсь, думаю: хай! А сам беру на ум. Я ще тут пошурую. В одному місці. Знаєш, у якому!

Він майже кричав це, витріщившись на неї жорстоким і пильним поглядом, і вона знітилась, уперше за цю зустріч, думаючи: щоб тебе розірвало, лакузо німецька! Але справді було непевно на душі, здавалося, він щось знав, ніби сам підгледів чи, може, хтось доніс. Хоч розумом вона переконувала себе, що нічого певного він знати не міг. Лякав? Випробовував? Можливо, хоч і від того було не краще.

— А ось Петрик розумніший від тебе,— помовчавши і трохи заспокоївшись, сказав Гуж і схопивсь із-за столу.— До самогону взявся. Правильно! Тільки щоб не думав од мене ховатись. Голову відкручу й скажу, що уродивсь без голови. Виміняв змійовика на скрипку і думає приховати... Не вийде: в мене 'агентура!

У сінях загупали кроки, відчинилися двері, через поріг перелізли довготелесий Колондьонок і менший, плечистий Недосека.

— Ну що?

— Ніде нічо! — верескнув Колондьонок.

Недосека спершу скорчив велику заклопотаність на обличчі й, статежно поводячи рукою, став пояснювати:

— Обшарили осьо, вважай, скрізь. І в клуні, і в шіпчині, і по всіх хлівцях. Нема. І де він подівсь, хтозна.

— Паршиво шарили! — сповістив Гуж.— Ну гаразд. Нема коли, а то б...

Він ще раз поквапом зазирнув у кожне вікно й перехопив гвинтівку.

— Недосеко, пильнуй! Сідай і дожидайсь. Прийде, нікуди не дінеться. Йї,— кивнув на Степаниду,— щоб за поріг нікуди. Прийде Петрик — горілку до мене. Пойняв?

— Пойняв, геж,— не дуже рішуче запевнив поліцай.

— Ось так! Поїхали, Колондьонку! А ти запам'ятай, що я казав,— замість «бувайте» кинув він Степаниді.— Поки не пізно.

Вона стояла біля печі й дивилася у вікно, як вони там розвертались із підводою, як сідали вже на ходу й виїжджали з воріт. Тільки потім вона відірвалася од вікна й глянула на сутулувато-покірну постать Недосеки, що терпляче стояв біля порогу.

— Сідай, чого ж стояти.

— Еге. Цей... сяду. А то ноги ж, вони свої, не казьонні.

Недосека скромно опустився на ослін, зітхнув, обіруч сперся на ствол гвинтівки з надколотим прикладом.

— По горілку їхали, чи як? — спитала Степанида.

Недосека вдав вираз широкого непорозуміння на загальном симпатичному, з рівними брівками обличчі.

— А хто ж його зна! Він усе. Чи по горілку, чи ще за чим. Нам не каже.

— Невже так ніколи й не каже?

— Ні-е,— глипнув круглими очима Недосека.— Правда, як жидів викурював, то казав. Інструктаж давав за все: і щоб патрони були, і де стояти кожному. Кому в оточення, значить, а кому їхнім манаттям займатись.

— А їх же куди?

— А їх погнали. Зондеркоманда погнала до кар'єру. А там...

— Усіх? — похоловши всередині, зіщулилась Степанида.

— Мало що не всіх. Небагато залишилось.

«Ну ось, ці вже діждалися!» — майже із жахом подумала Степанида. Якось наприкінці літа була в містечку, тоді там одвели три вулиці біля річки, зігнали туди всіх євреїв. Одні казали: ой, ненадовго це, однак повбивають, треба

втікати. Інші міркували так, що не повинні б знищувати, що й німці люди та й у Бога вірять, от і на пряжках у них написано. Це було дуже схоже на правду, оте мудрування, і до нього охоче прислухалися. Звісно, коли людині чогось хочеться, вона завжди знайде тому виправдання, переконає спершу себе, а тоді й інших. Або ж навпаки. Ну й досиділись ото до кар'єру.

— Скільки людей нізачо загинуло, а якусь холеру нічого не бере. І кулі на неї не знайдеться. Я про дружка твого, про Колондьянка. І колись був злидень, і тепер такий самий,— сказала Степанида.

— Злидень, еге,— просто потвердив Недосека.— Спершу Гуж хотів його порішити. Прийшов уночі до хати, мене стерегти поставив. А поговорили — й приліпилися. Гуж на другий день уже й гвинтівку йому доручив. Он як робиться.

— Швидко робиться. Ще й червоноармійської форми не зносив. Як був у своїх...

— Я так думаю: а куди ж йому більш? Його ж тут усі ще відтоді ненавидять. Куди ж дінеться? Тільки до поліції.

— Тільки до поліції, еге,— погодилася Степанида.— Пряма стежечка. А тебе ж яка стежечка привела? Чи, може, сподобалось? — посмілішавши, спитала Степанида.

— Де там! — простодушню признався Недосека.— Не дай Боже нікому.

Він гірко зітхнув і товстим прикладом тихенько посовгав по дощці підлоги.

— Думала, до вподоби, коли так щируете?

— Пощируєш! Учора на мості ото німець один на нього накричав, ну, на Гужа, то цей мене застрелити грозивсь. Мужика одного із Загряззя не встеріг. Утік на підводі.

— Ще застрелить,— сказала вона.— Коли у вас такі порядки. Або інші застрелять.

— Та правда,— тихо погодився Недосека.— Ну, а що вдієш? Пропаший я,— признався він і попросив Степаниду: — Може б, поїсти дали чогось, тітко? Не їв сьогодні.

Степанида трохи здивувалася: поліцай, а просить — таке тепер не часто побачиш. Гуж, звісно, просити не став би, а цей справді наче ягня. У печі в неї стояв банячок з капустою, яку вона тримала для Петрика, але зараз, подумавши, зняла затулу і взяла з кутка рогача.

— Чого ж уранці не поснідав?

— Та не було як. Уночі Гуж на завдання підняв. Бомбу шукали. Але дідька тепер її найдеш.

— Яку бомбу?

— Та ось після бомбощки коло мосту лежала. Не вибухнула. Хтось підібрав. Знадобилась, видно.

— Ну підібрав, то й що?

— Еге! А як підкладе під міст? Та гагахне? Тоді кому одвічат? Поліції, конешно. Бо не догледіли.

Вона налила миску капусняку, поклала на стіл шматок млинця. Недосека притулив до печі гвинтівку, що, очевидно, заважала йому, і з насолодою став сьорбати за-смачену капусту. Потроху нагрівся, розстібнув на грудях сіру сукняну чумарку, а кепки не зняв; обличчя його якимось по-домашньому ожило й прояснішало. Степанида крадькома позирала на нього й думала: як він скидається, однак, на свого найстаршого брата Новика, надто тепер, коли наздогнав його літами. Правда, той був худіший, ніби всохлий та кістлявий, але риси обличчя такі ж виразні, темні очі й темне щетинисте підборіддя, дарма, голився чи ні. Де він тепер, той Недосека-Новик?

— Брата твого згадала, Новика,— сказала Степанида, зустрівши запитливий погляд Недосеки.

— Новик? А що Новик? Йому добре тепер, а мені? То ж через нього я ось... Із цим тягаюсь,— ворухнув він ліктем з пов'язкою на рукаві.— Через нього все.

— Хто ж тебе примусив?

— Гуж, хто? Що ж мусив робити? Чи краще в землю лягти? З таким братом... Колись-то були почот і уваженіє, а зараз? Тільки й рятунку, що в поліції.

— Боюся, не порятуєшся.

— Може, й порятуєшся. Але хтозна? Аби ж людина знала свою долю, таж не знає.

— Може, й краще, що не знає,— сказала Степанида.— А то такого натворили б...

Вона стояла коло печі, раз у раз поглядаючи у вікна, чи не йде Петрик, і їй стало шкода цього недоріку-поліція. Справді, в таку справу вліз, із якої навряд чи й вилізеш.

— А ти вже й вішав когось? — спитала вона.

— Ні-е. Ще ні. Не доведи Боже вішати: страшно!

— А як скажуть?

— Скажуть, то що ж. Мусиш.

— І своїх?

— Чому своїх? Ні-е. Котрі комуністи. Ну там бандити.

— А що тобі твій брат сказав би? Якби прийшов зараз? Ти про те думав?

— Думав. Доброго не сказав би.

— Ну, а якби його впіймали й тобі наказали повісити? Повісив би... брата?

— От ви чудна, тітко! Дисципліни не знаєте. Приказали б — повісив би. А то самого повісили б.

— Та в тебе ж діти є.

— Ото ж бо й воно, що є. Аби не було дітей, я б — ого! Утік би кудись у ліс. А то шестеро дітей — далеко не втечеш.

— Ну от, ти для дітей так стараєшся. А як вони виростуть, порозумнішають, думаєш, вони тобі подякують?

— Хто й зна? Як котре,— трохи навіть сторопів Недосека й поклав ложку.

— Вони ж тебе все життя проклинатимуть.

— Як проклинатимуть? — непорозуміло зиркнув на неї Недосека.— Я ж для них оце... Через них мучусь, роблю все оце.

— Антосю! — несподівано для себе сказала вона майже співчутливо, зворушена цією його нетямущістю.— Краще б ти вмер для них.

— Я?!

— Ти, Антосю! Ти ж губиш усе життя їхнє. І себе теж.

— Ні, я не согласний,— надувся Недосека.— Себе то, може, й гублю, а їх ні-є. Що вони жерли б тепер, аби не я? Я їм борошна два мішки притяг. Чобіт три пари. Пальтечка. Я ж не так, як декотрі: аби напиться. Я за них дбаю. Все-таки шестеро, не жарти. Найстаршому тільки п'ятнадцятий... Вам, тітко, легко казати, а мені... Та ще й брат. Аби хоч не брат.

Степанида більш не говорила нічого, тільки слухала його плутане виправдання й думала, який же він дурний, а може, й підлий. Її співчуття до нього швидко витіснила злість, і вона думала, що таких не навчиш, нічого їм не зрозуміти, бо далі свого корита їм не судилося бачити. Такі від природи сліпі до найменшого проблиску людяності, дбають тільки про себе і виправдовуються іноді дітьми. Боже, що то буде ще з тих їхніх дітей, що вони переймуть від таких ось батечків? Краще б його вже застрелили швидше, менше було б шкоди і більше користі своїм же. Та й дітям його, котрих він так старанно забезпечує борошном і чобітками...

19

Петрик гнав горілку.

Він обрав для цього найбільш підходящий закуток, який можна було знайти в яру,— розлогий мілкуватий

ярочок за борсуковою норкою, густо порослий молодим ялиничком, в якому було затишно і надійно. На невеличкій галявині поміж ялин наладнав нехитре самогонне причандалля: казан з брагою, дїжку, налиту холодною, зі струмка, водою; довго корпався, заки прилаштував на місце мідну трубку-змійовик, і нарешті розклав багаттячко. Від ошадливо підпаленого одним сірником лубу легко зайнялися сухі тріски, а з ними і березові полінья, оберемок яких він не полінувався принести з хутора; жадібні язики полум'я почали жваво лизати старий закурений казан. Від сухих дров диму було небагато, і Петрик уперше за ранок задоволено подивився угору, у хмарне вітряне небо над хвойним верховіттям, думаючи, що здалеку його не повинен хтось помітити, хіба наскочить зненацька. Дрова хутко розгорілися, Петрик, стоячи на колінах перед казаном, підсовував головешки, щоб більше гріло знизу. Він і сам грівся, бо хоч і було затишно, однак від землі здіймалась лісова вільга, од якої мерзли плечі й руки. А коло вогню було добре. Та й треба було стежити, аби вчасно пригасити вогонь, інакше пригорить брага й зіпсує весь перегін. Петрик, звісно, не вперше в житті брався до такої справи, мав уже якийсь досвід. Але досвід цей припадав на вже колишні, доколгоспні роки. Останнім же часом перед війною самогон гнали рідко, хіба з якоїсь пильної нагоди, бо не було з чого гнати, та й пити небагато було охочих. Але, мабуть, казан грівся на вогнищі в яру повільно — не те що у клуні чи в комірчині, де, звісно ж, було зручніше. Але там хіба тепер виженеш?

Вкотре вже за останні тижні Петрик пошкодував, що в такому невдалому місці поставили колись хутір — так близько від шляху. Мирної пори то воно, може, й нічого, може, й приємніше навіть поблизу битого шляху, недалеко від села і навіть містечка. Щоправда, останніми перед війною роками та приємність урвалася: виселяли хутори, та так наполегливо, що у Висілках одразу простяглася ціла вулиця з хутірських будівель, минулого літа якраз настала черга його Яхимівщини. Вже розібрали і одвезли тік, після сінокоосу мали збурити увесь хутір. Та от війна не дала, й тепер можна тільки позаздрити тим, хто опинився у сільському гурті, а не залишився, як він, на відшибі. Хоча й зараз є хутори й села, де, як і колись, живуть мов у Бога за пазухою. От хоча б Загряззя, дарма що не дуже далеко від містечка, та сховалось за болотом і живе спокійно, навіть Гуж з'являється там хіба що раз на тиждень, а німців то й взагалі ще не бачили там. А в його

Яхимівщині?.. Німці кілька днів постояли, а сплюндрували, вважай, усе господарство. Але дідько з ним, з господарством, от гірша біда — німенького вбили, цього сумирного пастушка, та й він із жінкою ледве позбулись того насланя. Але то німці, звісно, фашисти, а як жити з отим Гужем, який знає тебе бозна-відколи, бачить тебе наскрізь та ще й має якийсь зуб за минуле? Тільки дарма він чіпляється, Степанида тут ні до чого, вона якраз була проти того розкуркулювання. Та от чіпляється, їздить, виганяє на роботу. І ще, мабуть, чіплятиметься, доки зовсім не заганяє цей мстивий недолюдок, кусючий, мов той пес на прив'язі. Тепер біс його бери, не шкода того хліба й праці — може, самогоном вдасться залити його ненаїдні очі.

Боже, Боже, думав Петрик, дивлячись на мерехтливу метушню вогняних язиків у багатті, що на світі робиться! Яка страшна війна, як невдало почалася, що воно далі буде? Страшний час! Хоч і до війни не бракувало всілякого на селі... Петрик погано тямив у всій складній механіці боротьби у масштабах країни, але щодо свого села, то тут він знав більше, ніж будь-хто з уповноважених. Уповноваженим, бувало, подобалось, коли на сходах брав слово Антось Недосека, либонь, думали: який свідомий! Але Петрик знав, що це він виступає так через те, що днями подав заяву про допомогу як багатодітному й малоземельному. От і старається! А коли Борис Багатько проголосував за колгосп, то зовсім не тому, що був йому радий, а щоб дозолити Гужову, з котрим давно полаявся і котрий, як пес палиці, боявся колгоспу. Та й його Степанида, хоча й агітувала за колгосп по цілім селі, якщо розібратись, більше для себе старалася, ну, й за нього, звісно, бо вже стало ясно, що з двох десятин не проживеш, а здоров'я позбудешся напевно. Але ж як воно обернулося: Борис втік у Ленінград до родичів; Гужа розкуркулили й вислали, а тепер за це треба відбуватись, і першому — Петрові Багатькові, жінка якого колись утрапила до того комбїду і посиділа на сході в президії. Коли б тепер оті її посиденьки та не вилізли боком!

Петрик підсунув далі під казан дві головешки й підклав збоку березове полінце, подумав, що, мабуть, уже небавом закапає. Мідна літрова конівка давно вже чекала під кінчиком змійовика, але там було ще сухо, ще жодна крапля не витекла з трубки. Петрик знову глянув угору: в ялиннику край яру метушливо-тривожно крутилася со-рока, щось настирливо цокочучи, і Петрик подумав: чи не

крадеться хтось ярмом до нього? А може, сорока цокоче на нього самого? Все ж для певності, аби заспокоїти себе, він встав і вдивився крізь чагарник — поблизу начебто нічого не було видно. Але сорока не змовкала, то підлітала ближче, то обходила гушавину збоку і все наполегливіше тріскотіла своєю безугавну тривогу. Тоді він, нагнувшись, продерся крізь ялинник і побачив біля струмка Рудька, знайомого песика пастушка Янки. Осиротівши без господаря, Рудько, мабуть, блукав полем і набрів на вогнище, і тепер, побачивши Петрика, жваво заметляв хвостом, не зводячи радісно-жвавого погляду з людини.

— Ну що? Чого сидиш? Ходи сюди,— тихенько покликав він Рудька, і песик справді охоче прошмигнув попід ялиночками до багаття. Проте близько не підходив, сів оддалік і, напереміну зиркаючи то на господаря, то на вогнище, чогось чекав.

— Що, їсти хочеш? Але ж нема нічого. Випити буде, а поїсти нічого,— ніби з людиною, охоче заговорив з ним Петрик. Однак, прибившись до знайомого, Рудько, здається, ладен був тим задовольнитись і, поклавши голову на лапи, втомлено поглядав на вогонь.

Але ось, здається, наближалася та найприємніша мить, коли перші краплі з трубочки, урочисто бумкнувши по дну, упали в мідну конівку. Петрик зараз же вигріб з-під казана недогорілі головешки, тепер буде досить вугілля й слабого вогню, полум'я вже не потрібне. Тим часом краплі з трубки западали частіше, ніби навіть задзюрчало тоненьким, мов ниточка, струмінчиком, посеред димного смороду в ярочку приємно запахло спиртним. Тепер треба було дуже ощадливо поводитись із вогнем, підтримувати його на одному рівні: щоб не вистиг казан, але і щоб не перегрівся, не підгоріла гуща,— що й казати, майстерності треба було не меншої, аніж для гри на скрипці. Петрик аж захвилювався і то присував головешки ближче до казана, то відсував їх зашкарубленими пальцями і все зазірав до конівки: чи багато нацяпало? Нарешті там набралось до половини, він узяв конівку і обережно перелив чистеньку, мов сльоза, горілку в стару, з-під лимонаду, пляшку. То був первак, найміцніша порція з усієї вигонки. Йому стало шкода віддавати її в захланну Гужеву пельку, може, сам колись випив би з якоїсь okazji чи притримав для доброго чоловіка. Отак поміркувавши трохи, Петрик закоркував зібганим папірцем пляшку і відійшов до свербіусового куща на краечку галявини. Там він

вигріб у землі чималу ямку і, прилаштувавши туди пляшку, старанно загорнув її прілим листям. Нехай лежить до кращої пори.

Рудько не одривав погляду від його порання біля самогонного причандалля і прохально-зацікавленими очима супроводжував кожен його рух із конівкою: терпляче чекав, мабуть, що господар, нарешті, почастиє його чимсь. Та почастувати його Петрик не мав чим, він і сам згоднів, заки перегнав казан браги — вийшло ще три пляшки, далі вже сочилась руда юшка, на споді, мабуть, лишилася сама гуща. Треба було закінчувати, і Петрик вигріб з-під казана увесь жар, затоптав його капцями в землю, казан відніс із прогалини у той самий куц свербіусу, де старанно пригорнув листям і зверху кинув ще кілька хвойних лапок. Змійовик, як найкоштовнішу деталь, треба було взяти додому, як і діжку. Три пляшки із ще теплуватим самогоном порозсував по кишенях та за пазуху. Нарешті прикурив наостанку від вуглинка й поволі пішов до стежки.

Поки йшов яром понад струмком, Рудько біг іззаду, але потім на повороті до хутора трохи відстав, і Петрик, обернувшись, тихо покликав його. Рудько навскач догнав старого і більш уже не відставав. Здається, він був скромним і вихованим песиком, який поважав людей і ніколи не ліз кудись без запрошення.

Ще тільки підходячи городом до комірчини, Петрик почув невиразний голос, здається, із хати, але потім голос той затих, і Петрик подумав, що то, відай, причулося — хто тепер, окрім Степаниди, міг бути на садибі? А проте маленька тривога вже запала в його душу, і він зупинився на дривітні, скинув на тріски діжку й, огледівшись довкола, засунув за дрова змійовик і три пляшки з горілкою. Так ліпше, бо хіба мало хто міг забрести до хати, не німці, то поліцаї, що теж не краще. Потім, надавши обличчю байдуже-втомленого виразу, зайшов до сіней.

Отож, так воно й було, він не помилився — з хати долинала розмова: один голос був Степанидин, а другий... Не второпавши одразу, чий то був голос, Петрик несміло відчинив двері до хати.

— Ага, а ми чекаємо. Думали вже — не дочекаємось.

«Ви та щоб не дочекались — вовки в лісі виздихали б», — подумав Петрик, упізнавши поліцая Недосеку, що підвівся назустріч із лави. Він подав Петрикові широку долоню, яку той легенько потис, подумавши: «Щоб ти здох, занюхав-таки. Здогадливі... Не встигнеш щось подумати, як вони вже знають».

— Але як на роботу, то не піду,— сказав Петрик.— Вчора ухекався, що й не здишуся.

— То й не ходи,— охоче погодився поліцай.— Сьогодні можна і не йти, німці поїхали. Ну то як, нагнав? — спитав раптом він і затих, сповнений уваги.

Петрик зрозумів, що він має на думці, і вже хотів відмогтися, щось ізбрехати, але спершу поглянув на Степаниду, котра мовчки стояла при печі. Впіймавши його погляд, вона сказала:

— Дожидається ось. Гуж приходив, усе вже знають.

Петрик укотре подумки вилаявся. Ну що ж! Без Гужа, звісно, тут не обійдеться, хоч, може, й краще, що немає найстаршого поліцай, не треба нічого пояснювати чи виправдовуватись. І все-таки самогон він хотів оддати до рук самому Гужеві, щоб було зрозуміло, кому й від кого, та, може, ще й застерегти за віщо. Попросити, щоб не докучав з роботою, не прислав німців на постій, перестав чіплятись до жінки. Хіба мало в нього справ було до Гужа! Але ж мусиш тепер ні за що ні про що віддавати самогонку Недосеці, який, може, сам усе й вип'є.

Побарившись трохи, Петрик вийшов із хати й на дривітні витяг із-за штаблика дві пляшки горілки. Третю вирішив не віддавати, трохи поберегти. Йдучи до хати, трішки потерпав, що Недосека упреться, скаже: мало, тоді доведеться виправдовуватись, що мало нагнав, бо погане причандалля чи мало заквасив. Та, на його подив, Недосека не сказав ані слова, запхав пляшки до кишень сукняного галіфе, що низько сповзло на коліна.

— З картоплі чи житня? — тільки й поцікавився поліцай.

— Житня. Старався, аякже! Тепер же, знаєш, треба годити всім, особливо власті,— привітно сказав Петрик.

— Власті завжди треба догоджати! Хоч совецькій, хоч німецькій, авжеж,— глибокодумно підсумував Недосека і взявся за клямку.— Ну, то до побачення!

Він пішов (здається, вдоволений тим, що взяв), Петрик підозріло простежив за ним у вікно і втомлено присів на лаву біля столу. Степанида полізла до печі по банячок з рештою капусняку.

— Двома пляшками думаєш сліпи йому залити? — уїдливо спитала вона, спідлоба поглядаючи на заспокоєного Петрика.

— А що, мало?

— Сам знаєш. Коли б знов не приперся.

— А не дам. Що в мене, гуральня?

— Але вже знають, що женеш. Що змійовик за скрипку виміняв. Агентура, каже.

— Он як! Хай її грім виб'є, агентуру ту!

— Ось тільки бомбу не можуть знайти. Там біля мосту бомба лежала, то хтось і поцупив.

— Бомбу! Ну кому вона здалася... Хіба Корнилові? Мабуть, Корнилові,— сказав Петрик, подумавши.— Тому все треба. Що де лежить, усе додому тягне.

Сидячи на тому самому місці, де недавно їв Недосека, Петрик сьорбав капустак. Почував себе геть втомленим, дуже хрипіло в грудях — либонь, від диму, але вперше за багато днів з'явилось душевне задоволення, що зробив справу і тим трохи відкупивсь задля спокою, надовго тільки чи ні — невідомо. Але на сьогодні, то, мабуть, точно відкупивсь, уже сьогодні Гуж дасть йому святий спокій. Доїдаючи засмачений капустак з глиняної миски, він думав, що спершу закурить, а тоді трохи спочине в теплі своєї хати, а там помізкує, що робити далі. Але, як завше, Степанида краще за нього знала, що треба робити спочатку, а що потім.

— Бурт так і не закінчили. Не дали мені сьогодні о т і. Та й хліба нема, молоти треба.

— Картопля підіжде. Не морозить іще.

— Ну а хліб? Їсти ж нічого.

— Завтра,— сказав Петрик. Після їди, в домашньому теплі його вкрай розморил втрома, і він не мав сил братись тепер до якоїсь справи. Бодай і найнагальнішої.

— А як завтра виженуть обох? На міст чи на картоплю? Або ще кудись? — напосідалася Степанида.

— Не виженуть.

— Як це — не виженуть! Що він тобі — визвіл дав? Нап'ється та й знов прийде, чіплятиметься.

Може, й прийде, і чіплятиметься, і погрожуватиме, але Петрик уже так виморивсь цими днями, що тепер не мав жодної снаги щось робити. Поївши, він скрутив цигарку, припалив її від вуглинка із жарівника й подався у запічок.

— Я зараз...

Не скидаючи капців, він приліг у запічку й, не допаливши цигарки, заснув. Здалося, щойно склепив повіки, як на подвір'ї голосно загавкав забутий ним Рудько, щось загувало по землі — Петрик прокинувся зі сну і з важкою головою кинувся до вікна. На тому місці, де недавно стояла кухня, хтось прив'язав до тину жвавого рудого коника, і, коли повернувся, щоб іти до ганку, Петрик упізнав Колондзонка — в шинелі, з гвинтівкою за плечима.

— Щоб ви виздохали! — розпачливо вилаявся Петрик, вже відчуваючи, яка потреба привела цього поліцая в Яхимівщину.

Рудько продовжував гавкати — спочатку на коня, який боязко нащулював вуха, але не сходив із місця, а тоді на-посівся на Колондьонка. І той раптом зупинився, хапаючись за гвинтівку. Петрик, як був без кожушка, вискочив у сіни й закричав на песика:

— Ану цить, Рудьку! Іди геть, щеня таке! Я тобі дам! Не треба в нього стріляти, він не вкусить! — заговорив він до поліцая, котрий вже заганяв патрон у патронник. Рудько, певно, зрозумів, нарешті, що йому загрожує, й забіг за ріг на дривітню. Він ще погавкав звідти, але вже не так люто, і Колондьонок закинув гвинтівку на вузьке, обвисле в шинелі плече.

— По горілку приїхав,— просто сповістив поліцай, не змінюючи пісного виразу на білому похмурому обличчі.

— Та я ж віддав! Недосека ж узяв дві пляшки,— захвилювався Петрик.— Що ж у мене, гуральня?

— Гуж сказав: ще дві пляшки. А то завтра буде репресія.

— Що буде? — не зрозумів Петрик.

— Репресія. Ну той — будемо вішати тебе. Чи, може, стріляти? — засумнівався Колондьонок.— Ні, здається, вішати. Еге, згадав — вішати. Репресія, значить.

— От чудасія! — розвів руками Петрик.— Та де ж я візьму? Я ж віддав. Недосека...

— Тоді бери шапку.

— Нащо?

— Підеш до містечка. Гуж сказав: не дасть горілки — самого за шкірку і сюди. На репресію.

— Отак?..

Ну що ще можна було вдіяти з цими злиднями? Петрик помовчав, подумав і майже з очевидною виразністю зрозумів, що й горілка — не вихід. Ні, не порятує його самого — коли б ще й не згубив, і то швидше, ніж будь-що інше.

Він мовчки ступив на вогку землю подвір'я, не криючись, пішов на дривітню й витягнув із-за вільхового штаб-лика третю свою пляшку.

— Ну от! А казав — нема! Доки вам дуло в пику не тицьнеш, не зрозумієте! — завищав Колондьонок і вихопив з його рук замурзану пляшку.— А ще?

— Немає! Йй-бо, більш немає. От хоч обшукайте. Вигнав, знаєте, мало, закваска невдатна.

— Гаразд,— подумавши, погодився Колондьонок.— Віддам, а тоді хай сам ріша.

Він одв'язав коня і скочив на нього упоперек хребта животом, перекинув на другий бік довгу ногу в чоботі. Коник побіг до битого шляху, а з городу на подвір'я вийшла Степанида, несучи кошика з картоплею.

— Знову по горілку?

— Знову,— сумно потвердив Петрик.

— А що я казала? Тепер почнуть їздити...

— Ні вже, дулю! Нема більш.

— Тобі ж гірше буде, коли нема.

— Та вже гірш не буде,— запально сказав Петрик, не почувуючи, одначе, впевненості у своїх словах. Щоправда, він і зараз не хотів повірити у зле, все думав: а раптом якось перебудеться...

20

Надвечір, коли вже стало смеркати, трохи покректавши і посварившись із жінкою, Петрик мусив нагребти у ночовки висушеного на печі жита й пішов до комірчини. Треба було молоти: на хліб чи на горілку, бо вже стало видно, що без того і без другого на цім світі не проживеш.

Жорна були старосвітські, з тонкими, побитими й стягнутими в обручах каменями, давно не карбованими, мололи не дуже вдатно, тільки й радощів, що крутити їх було не дуже тяжко. І Петрик помалу крутив за руків'я, зрідка підсипаючи теплуватого жита з ночовок, і думав та й думав про всіляку всячину, що, ніби мошва в спеку, лізла йому до голови.

Війна, звісно, нікому не радість, вважай — усім горе, та коли те горе через німця, чужинця якогось, то що ж у тім дивного, це як помір — чума чи холера, на кого тут нарікатимеш? Але коли та чума через своїх, сільських, тутешніх людей, що їх кожен зна до третього коліна, які раптом перестали бути тими, ким були ціле життя, а зробились недолюдками, звіриною, підвладною хіба цим забродам німцям, тоді як таке зрозуміти? Чи вони зненацька перетворились на звірину і виробляють отаке з чужого примусу, затоптавши в собі все людське, чи, може, вони й не були людьми, лишень прикидались ними цілими роками до війни, яка розбудила в них звірюк. Натурою Петрик

був чоловік тихий, такий, як і більшість у Висілках: боязкий, шанобливий до інших, трохи побожний. Такими ж були і всі його предки. Дід, бувало, ніколи не дозволяв собі сказати криве слово не лише на когось із родини, а й на односельчан чи містечкових, вилаяти якусь скотину, як це повелося тепер, коли навіть підлітки й ті усе з матюками до коня чи корови. Боронь Боже, щоб він зробив комусь шкоду чи взяв не своє з двору чи з поля. А тепер?.. Добре, що він не дожив до такого страхіття, не побачив, що діється в світі, на отій війні...

Спочатку, тільки-но прийшли німці, Петрик навідувався до містечка, аби щось придбати, поглянути на новий порядок, а здебільшого, щоб почути, що діється на світі, і дізнатись, як воно далі буде. Пам'ятає, якось біля пожежарні зійшлося в затінку під кленом трохи мужиків — сиділи, курили. Бесіда була невесела — все за те ж. Кілька днів тому до району приїхав якийсь німецький чин в рудому френчі з червоною пов'язкою на рукаві, казали: призначив нове керівництво з місцевих. Мужикам загалом це сподобалось, що керівництво буде не з німців, не якийсь прислане, а таки зі своїх, місцевих. Трохи згодом нове начальство влаштувалося в мурованому будинку колишнього виконкому, і там уже бачили німецького перекладача, колишнього вчителя, сумирного старого парубка Святковського, який шість років жив біля мосту в єврейки Риви. Головним поліцаєм відразу став Гуж, котрий перед тим тільки-но з'явився в містечку. Невдовзі одягнув на рукав пов'язку і Антось Недосека, що вельми здивувало містечкових, бо ніхто з них не міг сказати нічого поганого про цю людину. Третім поліцаєм багато хто обурювався відверто, бо його давно не любили у Висілках, але Потап Колондьонук, мабуть, уже звик до того і не дуже зважав. Тепер він оглядався тільки на німців та на свого безпосереднього начальника старшого поліцейського Гужа. А Гуж? Узвся за старе чи нове, його не збагнеш, десять років його тут не було — проходив школу в далекому Донбасі, на кого там вивчився, можна лише здогадуватись. А тепер тільки й зна, що втішається даною йому чималою владою, разом з німцями винищив містечкових євреїв, пограбував їхнє майно і день крізь день хизується в рудій шкірянці, яку недавно носив відомий усім начальник райземвідділу Юхим Кац.

От тобі й своє начальство.

«Але як же то можна, — думав Петрик, розмірено похитуючись над жорнами у такт ходу руків'я — сюди-туди.

Було зовсім темно, жодної гаснички він не запаливав. Степанида берегла гас, і він не хотів сваритися — змеле й напотемки.— Як же то можна — запитував подумки Петрик,— щоб свої — своїх?» Це ж як споконвіку шанувалися на селі добрі стосунки межи людьми, рідко хто (хіба виродок якийсь) наважувався на одверте зло у взаєминах із сусідом, дозволяв собі судитись чи й просто сваритись із таким же, як сам, селянином. Траплялась де-щия, не без того в житті, але найчастіше через землю — за наділи, сіножаті, скотину. Але ж тепер яка там земля? Кому вона потрібна стала, земля, давно всі сварки через неї відпали, а миру від того не побільшало. Люди розбес-тились. Раніше молоде не могло пройти повз старшого чоловіка, щоб не зняти шапки, а тепер оці молоді знімають голови іншим разом із шапками. І нічого не бояться — ні гніву Божого, ані суду людського. Мовби так заведено з давнього-давня, ніби на їхньому боці не тільки сила, а ще й правда. А може, їм і не потрібна правда, досить тої кровожерної німецької сили? На правду вони ладні начхати, коли вона заважатиме їм у їхньому лиходійстві. Одначе правда таки заважає їм, інакше вони не озиралися б щоразу на німців, не заливали б своє сумління горілкою, не хапалися б за гвинтівку, не погрожували б репресією та німецькою строгістю.

Петрик змовів, може, із гарець жита, поторкав рукою м'яке, теплувате від теплих каменів борошно і подумав, що коли вже взявся, то треба намолоти більше — і на хліб, і на брагу, бо ж треба знов заквашувати. За розміреним глухуватим гулом жорен він не зразу почув голос Степаниди з хати, а як почув, то зрозумів, що кличе вона не вперше, і якийсь наляк був у тому її голосі. Він перестав крутити, і відразу сильний стук у сінях сповнив тривогою садibu — хтось люто грюконув у двері, басовито лаючись:

— Хазяїн, курва тваю мать! Аткривай!..

Петрик зрозумів одразу: це знадвору, кинувсь до сіней, тремтячими руками намацав гак і висмикнув його зі скобеля. Двері, розчахнувшись, мало не збили його з ніг, Петрик відступився, і до сіней увалився хтось величезний, здалося, волохатий; на Петрика війнуло міцним духом горілки, цибулі і ще чимсь — чужим і огидним. Він мовчки стояв за дверима, а вони самі знайшли двері до хати й розчинили їх — у сінні сяйнуло червоним світлом від яскравого полум'я з грубки, яку палила Степанида, і четверо їх із гупанням, хеканням, шурхотом мокрого одягу увалились до хати.

— Хазяїн! — знову ревноу перший голосом, з якого Петрик напружено намагався здогадатися — хто? Та здогадатись ніяк не міг, певно, це були незнайомі.

— Я тут,— сказав він із сіней.

— Свету, хазяїн! Свету дай!

— Та де ж тепер світло? Немає світла. Хіба із грубки...

— Давай із грубки! Лучину зажгі!

Петрик увійшов до хати, що враз стала маленькою й тісною, і притулившись біля самого порогу, вже напевно знаючи, що добром для нього цей нічний прихід не скінчиться. Степанида поспіхом прилаштувала на закапелку довгу скіпку з вогнем на кінчику. Її світло миготливо бігало по чотирьох одороблених, настобурчених постатях, що вайлувано ходили по хаті, оглядали стіни, обмацували щось у застіллі. Петрик знову спробував видивитись когось знайомого, але не впізнав нікого. Той передній, що першим увалився в сіни, коли добре розгорілася скіпка, повернувшись до нього носате, заросле густою щетиною обличчя.

— Хазяїн?

— Таж хазяїн. Звісно...

— Бандити заходять? Гаварі бистра!

— Які бандити? — не зрозумів Петрик.— Від нас недавно ось німці виїхали, мало не тиждень стояли...

Двоє прибульців присіли на лаву, тримаючи між коліньми гвинтівки, двоє лишилися посеред хати.

— Сало є? — запитав носатий, і не встиг Петрик відповісти, як інший, що стояв попереду, крутонувся до нього боком, підставивши поглядіві ліву, з білою пов'язкою, руку. «Ага, значить, поліцаї»,— здогадався Петрик, який спершу навіть не знав, як з ними поводитися, що казати.

— Та що ти до нього із салом! — якимсь приємно відкритим, щирим голосом дорікнув поліцай носатому і спитав з усмішкою: — Горілка є?

— Звідки?! Нема горілки,— видушив із себе Петрик несподівано захриплим голосом. Гості змовницьки презирнулися.

— Ета ти брось зажімацца! Такої номер у нас не прайдьот! — готовий був обуритись носатий.— Стафь бутилку, а патом пасмотрім.

— Таж чесно немає! Що я, брехатиму? — намагаючись якомога щиріше і тому, мабуть, фальшиво сказав Петрик. Прийшли, либонь, уже вловили цю його ненатуральність у голосі і здивувалися ще більше.

— Ти бачив? — після недовгої запинки сказав поліцай до носатого. — Відмовляється!

— Што, жіть надаєла! А ета ти нюхал?

Перш ніж Петрик щось зрозумів, носатий тицьнув йому під ніс холодне дуло вихопленого з-під поли нагана.

— Самагону! Жіва!

— Але ж я не маю, — нерішуче стояв на своєму Петрик, хоч уже знав, що його слова як до стіни горохом, — їм потрібна була горілка.

— Яка вам тут горілка? — раптом розпалилась Степанида, що досі мовчки тулилась у темряві біля грубки. — Де він вам її візьме?

— Гужеві ж десь узяв, — лагідно сказав поліцай з пов'язкою. — А нам шкодує. Негарно так. Не по-чесному.

— Якому Гужеві? Хто це вам сказав?

— Колондьонок сказав, — уточнив поліцай, і Петрик здогадався: мабуть, то були приїжджі поліцаї з Кринок. Звісно, міст відремонтували, тепер будуть їздити і кринківські, й візниківські, і ще багато хто з далеких і ближчих сіл і всі завертатимуть на Яхимівщину — звісно ж, під рукою, при дорозі. І Петрик аж ужахнувся свого задуму: що ж він наробив із тим самогоном?! Хіба можна напоїти цих собак з усієї округи? Хіба вистачить йому на те часу, хліба, двох його спрацьованих рук?

— Колондьонок тут місяць не з'являвся! — сміливо збрехала далі Степанида, і поліцаї презирнулись ні в сих ні в тих.

— Як це — не з'являвся?

— А так. Не було його тут. Може, десь в іншому місці взяв.

— Неправду кажеш, — заусміхався поліцай з пов'язкою. — Колондьонок не бреше.

— Ану абискать! — закричав раптом носатий. — Фсьо абискать! Беріте лучіну і фсьоду: в сенях, в загоне!

— Таж хутір спалите, хіба так можна з вогнем, чи ви подуріли! — залементувала Степанида.

Але двоє, що сиділи на лавах, притьма зірвались на ноги й, похапавши із загнітки скіпки, стали підпалювати їх у грубці. У димному миготливому смороді на мить освітілись їхні почервонілі одутлі обличчя, видно, обидва були на доброму підпитку, і чекати від них якоїсь остороги не випадало. Зі скіпками вони рушили до сіней, чути було — посунули до комірчини, з дверей потягло холодом, і Петрикові плечі в самій камізельці пересмикнулись од дрижаків. Двоє, що залишились у хаті, вільніше розступились перед господарем.

— Ану іді сюда! — вперто наказав носатий. Петрик мовчки ступив на середину хати й став, готовий до гіршого. — Водку дайошь?

— Таж немає, — сказав він просто, уже майже байдужим голосом, розуміючи, що доводити, божитись тут марно. Вони були в такому стані неситої хижості, що його слова навряд чи могли багато важити. Їм потрібна була горілка.

— А еслі найдьом?

— Знайдете, то ваша, — сказав Петрик, відчувши, однак, що, мабуть, сказав невдало: ще подумують, що він десь ховає. Але там, де ховає, вони не знайдуть, хоч би й перевернули всю садибу ще й яр на додачу.

— Знайдемо — одержиш кулю. За брехню, — пообіцяв поліцай.

— А не найдьом — тоже пристрелім, как сабаку, — уточнив носатий. — Так што харашенька падумай.

— Що ж, воля ваша, — сумно сказав Петрик і зрозумів, що виходу в нього не буде. — Тільки горілки нема.

Настала невеличка затримка, поліцаї, мабуть, чекали, що принесуть ті, котрі пішли нишпорити в комірчині. Степанида замінювала скіпку на закапелку, аби було трохи видно в хаті, де кублився дим і сильно тхнуло горілим. Петрик дуже боявся, коли б не підпалили щось у комірчині чи десь на подвір'ї, бо якої ж обережності можна сподіватись від п'яних? З усіх чотирьох лише один поліцай з пов'язкою здався йому трохи менш п'яним чи менш звірюватим, ніж той носатий з наганом, і Петрик сказав до нього:

— Та не шукайте, присяй-бо, немає. Що ж мені, шкода, їй-богу...

— Бандітам приберегаєшь! — ревнув носатий. — А нам фігу? За наші старанья для народа!

— Та що ти йому мораль читаєшь? — знову дуже сердечно сказав поліцай. — Час марнуєшь. Постав його до стінки. Жить захоче — знайде.

І він хороше засміявся, показавши широкий ряд гарних зубів.

«От тобі й добріший та тверезіший!» — розчаровано подумав Петрик. А він ще хотів попроситись у того, щоб не знущались, повірили, що нічого немає. Петрик якось враз перестав уже потерпати за свою садибу, боятися, що оті десь підпалять. Він хотів уже одного: щоб хоч якось видряпатись із того лиха, і думав, що, либонь, не вдасться, не видряпаєшься.

З темряви сіней, допаливши свої скіпки, влізли ті двоє в чорних шапках із гвинтівками.

— Що, немає?

— Та ні чорта нема, темно, начебто нічого такого. А меле, там у жорнах борошно...

— Ах, мелет! — визвіривсь носатий. — Для каво-то на самагоначку мелет! А для нас нет! Ану к стенке! Жіва!

Петрикові потемніло в очах, здається, він аж наче хитнувся від кволості чи страху, відчувши, що зараз усе, мабуть, і скінчиться. Хтось сильно штовхнув його в плечі, потім у бік, він непритомно ступив і опинився у проміжку поміж двома вікнами у двір. Носатий навпроти приготувався зручніш — розставив на підлозі ноги й повільно підняв на нього руку зі смердючим наганом.

— Що ви робите, іроди? За що ви його? — залементувала від печі Степанида, і носатий опустил руку.

— А, жалка стала? Так несі пару фляжек! Ну, бистра!

Але Степанида зарепетувала ще голосніш:

— Де я вам візьму, нема в нас ніякої горілки, щоб ви так своїх жінок не бачили, як ми тої горілки!..

— Заткнісь! — гаркнув носатий, і поліцаї чіпко вхопили Степаниду за руки, із розмаху штовхнули в сіни. Вона тихенько ойкнула і раптом затихла. «Чи не вбили?!» — здригнувся зі страху Петрик, який теж уже попрощався із життям.

— Так, счітаєм да трьох! — попередив носатий, знову спрямовуючи на нього дуло нагана. — Дайошь, нет? Раз... Імей в віду, я б'ю точно, без промаху. Два... Ну, дайошь? Нет?

«Невже застрелить, собака? — думав Петрик, млосно поглядаючи на хитливе дуло нагана, що хилиталось у повітрі за три кроки від нього. — Невже вистачить жорстокості на вбивство? Чи, може, лякає? Та коли б уже швидше щось! Стріляти, то стріляй, чорт з тобою, все одно, либонь, не судилося пережити війну, побачити дітей. Але хоч би побачити, як дадуть копняка цій покиді», — розгублено думав Петрик, і дві сльозини тихо повзли по його давно вже не голених щоках.

— Трі! — гаркнув носатий.

Колюче червоне полум'я вдарило Петрикові в обличчя, вуха заткало тугим корком від пострілу, і він навіть не зразу збагнув, що начебто живий і стоїть, як і стояв, — плечима до міжвіконня. Тільки за півхвилинки крізь густий дзвін у вухах до нього, ніби здалеку, долинули голоси поліцаїв, ті сперечалися.

— Та що з ним панькатись, патрони псувати! Бий в лоб та й пішли!

— Не спеші! Я єво па частям разделаю. Как Бог черепаху. Ну, где водка? Долга малчать будешь?

Петрик вже не відповідав — він майже оглух і отетерів у безнадійній байдужості до садиби, жінки і насамперед до себе самого, бо якихось сил боронитися вже не мав. Вони щось там товклися — один світив скіпками, палячи їх пучками, дим густо валив до хати і крізь одчинені двері струменями спливав у сіни; тіні від цих гостей гачкуватими почварами ходили по стінах і стелі: то палахкотіло, то затихало полум'я скіпок, сліплячи його сльозливі очі і висвітлюючи навпроти присадкувату постать його ката з наганом.

— Где водка? Гаварі! Ах, малчішь?..

Новий постріл гримнув, здається, гучніше за перший, сильно тріснуло щось у вусі, і Петрик, не втримавшись, повалився боком на край ослона. Він сильно вдарився клубом, руками вліз у якийсь бруд на підлозі, дуже боліло вухо, але поліцай не дав йому довго рачкувати по підлозі, стусонув чоботом у груди і за шкірку, мов щеня, знову підняв до стіни. Щоб не впасти, Петрик у цілковитій знеможі притиснувся плечима до шурхотливих газет якраз у тому місці, де вже чорнілися підряд три дірки од куль.

«Боже, за віщо?!»

— Ах ти, хутарская сволачь! Кулацкая вша! Зажімаєшь? Ну, палучай!..

«Тільки б відразу. Щоби не мучитись... Відразу...» — снувала в його голові мимовільна думка-бажання. Петрик ковтнув солону слинку і знову відчув велику байдужість до себе і до життя взагалі. Не встиг він, проте, зібратись і внутрішньо розслабитись перед останнім подихом, як знов гримнуло, вогненно-смердюче спашнуло раз, вдруге, втретє — засліпило, забило глухотою вуха, коліна його підігнулись, і він, обдираючи плечима газети, поволі сповз по стіні на підлогу.

Здається, на якийсь нетривалий час він знепритомнів, так млоїло в грудях і нічим було дихнути, очі його майже нічого не бачили в димному смердючому мороці, і тільки якимсь куточком свідомості він ще відзначив, що живий... Звідкись, немовби здалеку, прибились до його слуху голоси його вбивць:

— Що з ним довго панькатись! Кінчай, і гайда.

— Сам пусть даходит!

— Дай я...

— Пагаді! Єщю прігадіцца,— одіпхнув поліцаю носатий і, ступивши до Петрика, трохи нахилився над ним.— Ти понял, слізняк? Нам водка нужна. Водка, панімаєшь? Не севодня, так завтра. Чтоб бил харошіій запас. Понял? Іначе прідьом — распращаєшься с жізнью.

«Невже не вб'ють? — майже перелякано подумав Петрик, мляво, немов після непритомності, підводячись із підлоги. Зіперся об стіну, став на одне коліно, крізь дим подивився на хату. Скіпки всі догоріли, трохи світилось із грубки, де також уже прогоріли дрова, і останні голівешки кидали багряний відлиск на затоптані дошки підлоги. Усі їхні четверо потворних постатей одна за одною посунули у навстіж відчинені двері, звідки низом по хаті розповзався вологий холод, тіло почала брати дрижя. Петрик натужно сперся на друге коліно, увесь тіпаючись від пережитого страху, холоду й невимовної образи — за що?»

— Стару одлить?

— Чорт її не візьме. Сама очунає...

То були останні їхні слова, сказані вже в сінях, потім під вікнами прогупотіли їхні кроки, вони стали тихшати, і все довкола завмерло.

21

Петрик якось звівся на ноги і, тримаючись обіруч за обідрані стіни, побрів до сіней — десь там була Степанида, жива чи, може, вже мертва. Переступивши поріг, він побачив у потемках босі її ступні — Степанида нерухомо лежала на розсунутій по долівці картопляній купі. На подив Петрикові, Степанида якось встала на ноги й, хитаючись, ніби п'яна, сама дібралася до запічку. На всі його волаання вона мовчала, тільки тихо стогнала іноді, і він усе ходив по хаті — то носив їй води, то вкривав кожушком, то бідкався, гірко і широко, а найпаче кляв тих поліцаїв, німців, війну. Він уже не зацібував сінешніх дверей, тільки причинив — біс із ними, нехай ідуть, убивають, палять — все одно з ними не житимеш. Мабуть, життя взагалі пора закінчувати, нащо отак мучитись, нема ж на те вже ні сил, ані жодної потреби. Все одно вони не дадуть умерти по-людськи, своєю смертю — доконають силоміць; спершу, звісно, познущаються досхочу, допечуть, щоб ти

там повісився за власним бажанням, — бо що ж іще можна вдіяти людині, для якої життя — нескінченна мука?

Тієї ночі він не лягав зовсім, трохи приткнувся на ріжку столу, щось ніби задрімав, поклавши голову на лікті, і на світанку прокинувся майже від страху, що починається новий день — що він принесе? Але вже було ясно — не добро принесе він, а нові страждання і жахи, може, навіть смерть, бо скільки ж вони гратимуться у смерть, колись, мабуть, і виконають свою погрозу. Чорт із нею, з тією смертю, він перестав уже боятись її, убивали б тільки швидше. Шкода, війна, мабуть, тільки починається, багато чого він не побачить, а головне — не дізнається вже про краще. Либонь, таки буде воно колись, те краще. Але що ж... Так далі жити не можна. То не життя.

Здається, Степанида у запічку трохи затихла, перестала стогнати, чи не задрімала навіть, і Петрик вийшов до комірчини, знайшов свій кожушок на діжках біля жорен. Так він і не змолів жита — ні на хліб, ні на горілку, та більш і не молотиме, не заквашуватиме — нехай мелють і женуть самі. З нього вже досить. Коли немає іншого рятунку, що ж, горілка теж не рятунок. Нехай краще вб'ють просто так, ні сіло ні впало, хоча б за те, що він — людина.

Він вийшов із сіней надвір і не зачинив за собою дверей — навіщо? Двері тепер непотрібні, оті все одно відчинять і зайдуть, куди захочуть. Для кого тепер двері?

Пізній осінній ранок надсадно прояснював хмарне небо, затягнуте сірою млою картоплище з оголеним чагарником край яру; все довкола повнилося вітряною охолодою й вогкістю. Залишки рудого листя тривожно лопотіли на зчорнілому липовому гіллі, мокре листя за ніч густо вислало доріжку й стоптаний моріжок подвір'я, налипло на цямринні і мокрій лаві під тином.

Ця ніч під розстрілом щось порушила в Петриковій свідомості, щось неоправно зламала, збила ходу його думок зі звичного трибу, він не знав уже, що робити і куди йти. Кортіло, щоправда, піти кудись подалі од садиби, бо відчував, що тут його знову спіткає та сама навала, знову з'являться оті, з гвинтівками. і принесуть йому зло, коли не саму загибуню.

На дорогу він уже боявся з'являтися, звідтіль тепер ішла до нього вся небезпека, як завжди, хотілося заховатись за ріг, уникнути чужого хижого ока. Він пішов на дрівітню, глянувши із сумом на розчинені навстіж ворота хліва, розкидані по дрівітні кращі його березові полінця і навіть перекинуту й відкочену з її хтознаколишнього

місця колоду, на якій років тридцять рубали отут дрова. З дривітні він побачив знайому стежку через витолочений город до яру й несподівано пішов по ній — він уже знав куди. На ослаблих хитких ногах він зішкандибав через чагарник донизу, не відводячи гілля, що чіплялося за шапку та за плечі, сквапливо пішов стежкою попри струмок, минув борсукову нору, перейшов по камінню на той бік і нарешті виліз нагору, у менший яр, зарослий непролазними хашами молодого ялиннику.

На знайомій галявині було сирі й порожньо, вологе вугілля на вчорашньому вогнищі поміж трьох закурених каменів опало маленькою купочкою. В свербиусовому кущі із засмаглими багряними ягодами він побачив свого чорного казана, трохи прикиданого зіпрілим листям, і подумав: дідько з ним! Хай іржавіє. Він більш до нього не торкнеться, на самогонці поставлено хрест. Озираючись, він присів біля куща і під зламаною гіллякою розгріб листя, за брудну шийку витяг ту саму заквацяну чорною землею пляшку, обережно витер її волохатою полою кожущка. Вони там пили, кепкували чи веселилися, а він навіть не скуштував. Він беріг, старався, як кращої вигнати. А кому? Про кого він, йолоп, дбав? Про себе, звичайно, але чи варто зараз так клопотатись про себе? От стара макітра...

Петрик витягнув паперову пробку з пляшки і обережно ковтнув раз, вдруге. Гарна з біса горілочка, який він, однак, молодець, що не віддав перваку — нехай п'ють оту бурду, той рудий недокур. Мабуть, їм все одно. А оцією, найкращою він сам себе почастує, бо хто ж його ще почастує? І чим ще поласувати, як не куревом та цією ось, із горя вигнаною оковитою? Правда, без чарки, ніби той п'як — просто з горла. Але що ж, такий розпроклятий час, зручний для смерті і зовсім нездалий для людського життя!

Він ще трохи випив, перевів дух і подумав, що це таки свинство — пити не закушуючи, хотів жбурнути пляшку геть у яр, та швидко схаменувся: стало шкода недопитого. Думки стали вже мляво-м'якими, його горе перестало бути таким безнадійно гірким, як щойно оце здавалося, з'явилась приємна впевненість у собі і навіть прибуло сили в тілі. Воно сволота, звісно, думав Петрик про поліцаїв, — але й він не бовдур, не якийсь там турок недо-рікуватий, він теж трохи тямить у житті і навіть у війні, яка він бачив ще тоді, як ті ще під стіл пішки ходили. Він

не дасть їм на собі їздити, як їм заманеться, він ще постоїть за себе. От хоч би й з горілкою: дідька він їм дав оцю найкращу пляшину, навіть під розстрілом вистояв, смерті в очі подивився, а таки не віддав, затявсь, і поїхали, з чим і приїхали. А дулю їм!

Навіть не озирнувшись на свою галявину, він підліз під кольке ялиння і, трохи запорошивши очі, вибрався на стежину й поволі пішов притихлим яром назад. Пляшку з недопитим перваком не кидав, тримав у руці й думав, що ковтне ще трохи й тоді кине в струмок. На струмковому закруті, де водночас повертала й стежка, він зупинився, трохи здивований, мало не зіткнувшись із Рудьком, собака, либонь, так само здивувався з цієї несподіваної зустрічі, але одразу ж зрадів, закрутив хвостом.

— Ну що, що, Рудьку? — заговорив до нього Петрик. Тепер, мабуть, вельми доречно було поговорити з кимсь, але з ким же тут поговориш, окрім хіба випадкового собаки. Рудько, намагаючись щось зрозуміти, вдивлявся в його обличчя своїм страдницьки нетямливим поглядом і скиглив потиху, ніби чогось просячи.

— Голодний? Звичайно, голодний. Ну, ходім. Тепер, бач, нічого нема, ані крихти. Ось бачиш? — спробував повернути порожню кишеню Петрик. — Нема. А в хаті щось буде. Ходімо, я тебе вдома нагодую.

Він пішов стежкою далі, думаючи, що цього разу конче треба щось дати Рудькові, який чи не від учора чекає його тут, у яру. Але ж учора не дали ті звірюки — ще гаразд, що не пристрелили на подвір'ї. Та й його самого також хотіли застрелити, чого він зазнав — страшно й згадувати.

— От, братику, життя пішло! — поскарживсь Петрик і озирнувся на Рудька, який, біжачи позаду, знову уважно подивився йому в обличчя й болісно наморщив маленькі брівки. — Житуха! Собак убивають, як людей, і людей стріляють, мов собак. Зрівняли рід людський! Припасували, бра', під скотину якусь, еге!

«Їм то що,— думав Петрик,— їм аби свою жорстокість справляти, силою тішитись, кров людську пити. Без крові їм пельки пересохли б. І горілкою не розмочиш. Ні, не розмочиш. Їм після крові горілки подавай, а після горілки знову на кров тягне. От і гасають по тому колу. Ох, звірюки, звірюки!»

Він уже впевнено йшов стежкою, твердо намірившись на хуторі чимось погодувати Рудька, бо геть осиротів собачка, мабуть, побоюється людей і крутиться на одному

місці в яру, де тієї страшної ночі втратив свого Янку. Але Янка вже все, Янка тепер далеко, його душа тепер, мабуть, на небі, безгрішна хлоп'яча душа, вона, звісно, потрапить до раю. А от куди потраплять наші грішні душі?

Первак Петрик не допив, тверезо подумав, що йому, відай, досить, треба полікувати Степаниду. Після всього пережитого жінці саме в час буде ковтнути якусь чарочку житнівки — певно, ж прибуде сил та й бадьорості. Маленька чарочка — це як ліки, і до того ж непогані ліки, самі лікарі не відмовляться. А лікарі знають, як треба пити. Лікарі все знають: і що пити, й чим закушувати. Йому б теж не завадило закусити чимсь, дуже хотілося їсти, особливо зараз, після випивки. Бо ж цілими днями голодний, як той Рудько.

— Нічого, вдома поїмо,— оглянувшись, запевнив Петрик собачку, що, не відстаючи ні на крок, біг слідом.— Авжеж поїмо...

З надсадою, аж спина впріла, він видерся по крутій стежині з яру. Песик, зрозумівши нарешті, куди взяв курс Петрик, трохи обминув і побіг попереду, дуже не відриваючись, однак, від людини. Петрик думав, що треба насамперед насмажити картоплі з салом, коли воно ще є у боденьці. Прийде, начистить картоплі і насмажить, дасть їсти Степаниді і знайде що кинути цьому безпритульному Рудькові. Бо хто ж його погодує тепер? Тут же вбили Янку, от він і кружляє. Уже майже як тутешній собака. З Яхимівщини.

Але чого це Рудько враз зупинився на стежечці й нащулився, а його хвіст перестав матлятися? Петрик хистко, не відразу спинився — вже стало видно його садибу через город, і там, за дривітнею, щось метнулось руде. Ну наче якесь руде рядно на плоті, але ж то, либонь, не рядно? Петрик протер пальцями очі і придивився краще — так воно й сталось, як він боявся, не бажаючи, проте, признатись самому собі. Його випередили. У дворі біля плоту вже ходили, хитаючи головами, рудий та вороний коні, і, хоч нікого біля них не було видно, Петрик зрозумів, що вони вже приїхали.

Петрик ледь не заплакав з образи, горя і страху, що раптом охопив його, затупцяв на стежці, огледівся — він не мав уже сили йти туди, на садибу, бо вельми добре відчував, що там чекає на нього. Але куди було йти? В чисте поле? До Овечої Балки? В болото? Назад до яру? Але в хаті залишалася хвора, прибіта дружина, увесь його статок — вони ж помстяться йому, як захочуть. Хіба від них порятуюешся?

І все-таки ноги його повернули назад, і він аж трохи пригнувся, увібрав голову в плечі і хисткими кроками потрюхикав по стежці до яру.

Тільки він не добіг навіть до перших чагарів, як іззаду долинув погрозово гучний крик:

— Петрику, стій! Стій, таку твою... Назад!

І зараз же туге клацання пострілу луснуло, здалося, над самою його головою. Куля шугнула мимо, в чагарнику край яру тихо впала зрізана нею галузка, і він раптом, прохмелившись, зрозумів, що втікати не можна. Від них не втечеш!

Справді, двоє з них уже бігло через город навпростець від садиби, і він спочатку зупинивсь, а тоді пішов назад. Ті, що стояли за плотом біля обладнаного ним офіцерського клозету, тримали гвинтівки наготові, щоб відразу, тільки-но він побіжить, всадити йому кулю межі ребра. Але він не втікав, він приречено плентався стежкою назустріч пагубі, все в ньому здійсалося, напружувалось, набухало як невимовна образа й протест: за що? Якось мимохіть він відчув у руці пляшку, яку ніс Степаниді, там ще трохи хлюпалось, але тепер уже Степанида не вип'є. Не розмахуючись, він жбурнув пляшку вбік, з хвиливою радістю подумавши, що їм вона тепер не дістанеться — нехай витікає в картоплиння. Він уже рішучіше пішов назустріч поліцаям, котрі за плотом також ішли навперейми йому до стежки,— Гуж у своїй шкірянці попереду, а Колондьонок з піднятою гвинтівкою ззаду. Майже фізично відчувши їхній злий намір, Петрик зупинився.

— Ну що? Що, гадюки? Чого вам треба? — неголосно крикнув він майже крізь сльози, від яких змокрявіли очі. А ще до горла йому підкотилося щось, мультке і задушливе, і він зупинився на стежці за п'ять кроків від плоту.

— Ану ходи ближче! — якимось дуже спокійно, з ледь помітною погрозою сказав Гуж, втупившись у нього твердим, наче цвях, поглядом. Обличчя поліцая було мовби дерев'яне, і Петрик відчув, що цього разу не обійдеться.

— Чого вам? Чого ви чіпляєтесь? Якого біса вам треба од мене? Гади ви, німецькі запродавці...

— Ану спокійно! — загарчав Гуж, підкидаючи гвинтівку.— А то ми...

— Що ви, що? Застрелите? То стріляйте, дідько вас не взяв! — з несподіваною зухвалістю, від якої сам перелякався, закричав Петрик і потряс у повітрі стиснутими в кулаки руками.— Стріляйте!!

— Це ми встигнемо! — спокійніше запевнив Гуж.—
Йди-но сюди!

— А от не піду! Не піду до вас і слухати вас не стану.
Недолюдки ви!!

Гуж спокійно закинув гвинтівку за плече, кивнув Колондьянкові:

— Ану, дай йому!

Колондьянок плигнув через верхню жердку плоту, по розтоптаних борознах ступив до нього і розмахнувся. У Петрика задзвеніло у вусі, хутір похитнувся в очах, і він несподівано опинивсь на милькому і брудному картоплинні.

— Встати!

— Зараз! Зараз! Встану... Ще встану... Але за віщо б'єте? Що я — не людина?

Не встиг він, однак, звестись на ноги, як другий удар у праве вухо повалив його на другий бік у грузьку розтоптану борозну.

— Де горілка?

— А ось — дулю вам! — сказав Петрик, плюючись кров'ю, — здається, йому вибили останні зуби.— Ось, нате! Нате! — зсукав він Гужеві дулю.— Вбивайте! Я вас не боюся! І Гітлера вашого не боюсь! Нате і йому! Дулю усім вам!

Колондьянок знову підскочив до нього і розмахнувся, але Гуж за плотом зупинив його, твердо гукнувши:

— Стоп! Годі поки що. Ми його цей... Показово.

— Репресію, чи що? — тонким голосом спитав Колондьянок.

— Репресію. На мотузкові, — сказав Гуж і теж переліз через пліт.— Ану вставай!

— Не встану. Стріляйте!

— Встанеш, пеньок старий! Самогоночку розтринькав. Роздав, кому не треба. А своїм — хвигу? Ні, я вже тобі дам чосу. За обман. І за оскорбленіє фюрера. За фюрера знаєш що помагається?

— А хоч що! Я і фюрерові плюну в його вусату морду. І тобі теж, запроданцю ти такий!

— Цить!

Гуж коротко ткнув йому чоботом під груди, Петрик ойкнув і скорчивсь боком на картоплинні. Хвилини кілька він не міг ні дихнути, ні щось сказати, дух йому перебило, в очах усе пішло колами. «Кінець! Швидше б, аби без цих мук», — линуло в думках, які все ще були спроможні якось усвідомлювати його незавидну долю, може, останні кілька хвиль перед кінцем.

— Встать!

Але встати він не міг, як не міг і крикнути щось поліца-ям,— він тільки одчайдушно хлипав ротом, наче рибина, викинута з води на берег. Тоді Гуж підійшов до нього й сильно смикнув за плече.

— Встать!

Згодом, однак, він трохи ковтнув повітря, раз і вдруге. Гуж знову смикнув його, удвох із Колондьонком вони звели його на ноги і, захопивши під пахви, поволокли через город до дривітні. Він ледве переставляв ослаблі ноги, шапка його лишилася в картоплинні, сильно мерзла на вітрі голова з ріденьким білим пухом — рештками його чуприни. Та, либонь, йому вже не знадобляться ні шапка, ні якесь здоров'я, ні навіть сама голова, і йому не шкода було себе. Він тільки думав, що має ще сказати отим почварам,— доки був язик, він ще мав проти них якусь зброю. Та, мов назло, потрібні слова не спадали на думку, і він тільки тупо бубонів:

— Пождіть, пождіть, буде вам...

— Це тобі буде! Це ти постривай трошки,— зловтішно пообіцяв Гуж.

Вони більш не били його, привели на подвір'я до прив'язаних біля тину коней. Колондьонк увесь час тримав його попід руку, а Гуж чогось побіг до хати. «Чи не заберуть і Степаниду?» — подумав Петрик. Він думав, що зараз побачить її, і вони підуть разом на останню свою Голгофу, але досить швидко Гуж вискочив із сіней один.

— Так, сідай! — крикнув він Колондьонкові.— Ніколи.

Колондьонк, однак, перш ніж сісти на свого понурого коника, підвів Петрика до воріт під липами й вереснув:

— Марш! Туди! — й махнув у бік битого шляху.

Петрик постояв, холод і вологий вітер трохи дали йому віддихатись, і вперше після запального збудження з'явилася страшна думка: куди? Куди вони його поведуть? Вони там обидва посхоплювались на коней охляп, уже виїжджали з подвір'я, а він стояв на воротях і не міг зрушити з місця. Чого він доброхіть піде за ними на свої муки, нехай вбивають отут, на порозі його оселі, для чого ще наостанку догоджати їм...

— Ну, марш!

— А я не піду. Вбивайте...

— Як це — не піду? — широко здивувався Гуж, гарцюючи навколо нього на коні.— Я тобі такого «не піду» всиплю, що ти побіжиш як підсмалений.

І він уперішив Петрика хворостою по голові — мов окропом обпекло лисину, Петрик хитнувся, але встояв на ногах.

— Не піду, гаспиди кляті! Хоч що робить, не піду!

У ньому знову здійнялася й підхопила його гнівлива хвиля образи і відчаю, вона додала йому сили, і він вирішив не здаватися. Звідси він нікуди не піде, якщо смерть, то нехай убивають тут.

Гуж покрутився з конем по доріжці, мабуть, не знаючи, що робити з цим старим штурпаком, але більше не бив, крикнув Колондьонкові:

— Вернися, глянь там якогось мотузка.

«Зв'яжуть? Повісять? Нехай! Тільки б не йти нікуди. Нехай смерть, але вдома», — гірко подумав Петрик, цілковито готовий до смерті. Степаниди він так і не побачив, може, вони вбили її...

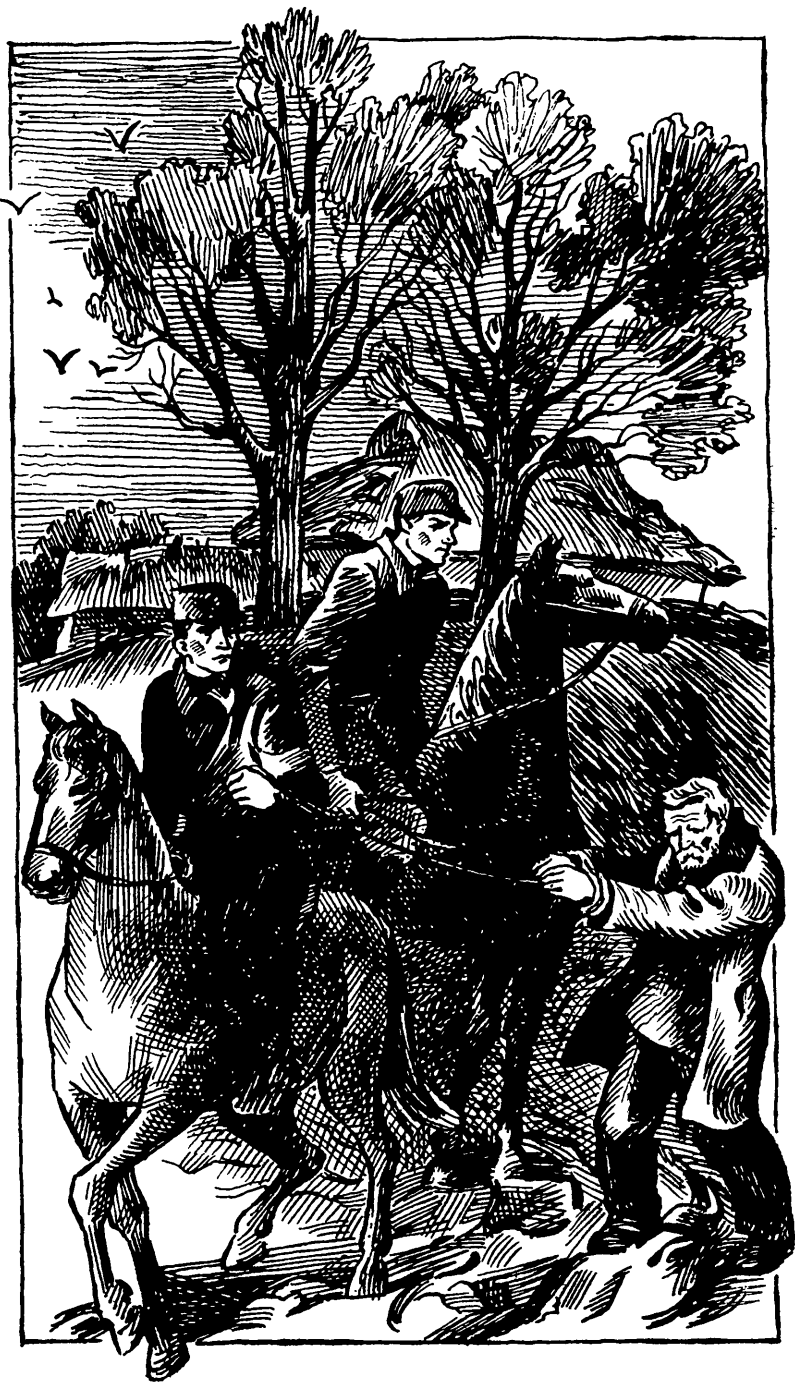
— Не хотів по-хорошому — будеш висіти, — пригрозив Гуж, сидячи перед ним на коні. Довгі ноги його в брудних чоботях низько теліпались під конячим черевом. — За оскорбленіє поліції. І фюрера.

«Нехай! Нехай. Ніж так жити — нехай!» — думав Петрик, уже не відповідаючи йому. Він уже не озирався навіть на свою садибу і на подвір'я, він думав, що ласки в них не попросить, що б вони йому не робили. Тільки б витримати, тільки б недовго терпіти...

— Руки! Руки! — дзвякнув над вухом Колондьонка і, не чекаючи, коли він послухається, сам ухопив одну руку, другу, склав їх на животі й почав скручувати кінцем мотузки. Петрик чув, як той напружується, сопе, нахилившись до нього, і не опирався, тільки поглядав на мотузку й думав: от де знадобилося! То були його віжки. Тоді, за колективізації, старі він оддав з конем до колгоспу, а новіші приховав у комірчині, ними іноді прив'язували корову, щось примочовували на возі, а здебільша вони висіли собі на товстому цвяхові в сінях. Тепер ними в'яжуть його руки. Знадобились.

Нарешті Колондьонк зав'язав тугий вузол на його руках, другий кінець вільно кинув унизу по стоптаній копитами й розбитій автомобільними колесами дорозі, і Петрик аж здивувався: навіщо? Але одразу стало все зрозуміло — з іншим кінцем у руках поліцей виліз на коня.

— Пішов! Бистро! — скомандував Гуж, не від'їжджаючи, проте, од нього. Від'їхав лише Колондьонк, віжки в грязюці розпростались, напнулися й сильно смикнули його за руки. — Бистро, сказав!!!

Гуж знов огрів його дубцем по голові, яку наскрізь пройняв біль. Щоб не впасти, Петрик змушений був побігти на тому мотузкові за Колондьонком, котрий стусав коня ногами попідбіч, а Гуж із дубцем у руках поганяв його ззаду.

— Бистро! Бистро, старий пеньок більшовицький!

Петрик не встигав, спотикався, кидався у боки, капці грузли в болоті, але впасти тепер на дорогу було б ще гірше. І він біг, стрибав, смикався на мотузці, що здирала йому з рук шкіру й тягла, волочила його до битого шляху. Обличчя йому знову змокрило від сліз, які раз у раз студив пругкий вітер, що рвучко дув в обличчя.

— Гаспиди! Гадюки! — захлинаючись вітром, кричав Петрик.— Ну стривайте! Мій Федько прийде! Синок мій прийде... Він вам покаже... Не думайте... Федько прийде!..

22

Петрик зник, пропав з цього світу, як і для нього пропали цей хутір, яр, Степанида, їхні діти Фенечка і Федько — пропав цілий світ. І zostалися, може, спомини, коли ще було кому згадувати, його життєві муки, дрібні та великі клопоти. Декотрі з них і йому хотілося б забути (навіщо було троюдити душу лихим чи негарним, що назбиралося за життя?), інше таки хотів би запам'ятати. Бо були в тому пережитому разом з гіркотою і якісь непізнані солодощі, далекий відгомін життя, а може, й саме життя — хтозна?

...Сніг тоді валив цілий тиждень, від самого Різдва, а за три дні до Ордані почалась завія, якої тут не знали чи не від сотворіння світу. Снігу намело повен двір, скількись день не можна було вилізти з хати. Але ж треба було принести води, роздобути дров, доглянути скотину, і Петрик, перш ніж одчинити двері до хліва, щоразу мусив відкопувати їх, щоб якомсь пролізти всередину. За півгодини, проте, від його прокопувань не зоставалося й сліду — скрізь у дворі громадилась неторкана товща тугого, спресованого вітром снігу.

Того дня, щоправда, згори не сипало — більше мело низом, намело на подвір'ї довгу кучугуру-хребтину — від дрівітні до самих воріт хліва, трохи меншу — біля криниці і під тином. Цямриння опинилось урівні з низом, Петрик ледве дістався туди з відром, але зачерпнути води не

було як: у зрубі чорніла вузенька, наче нора, дірка отвору. Петрик тихенько вилаявся. Настрій у нього був і так поганий: у хаті шойно посварився з жіркою, а все через клопоти про хліб. Хліб Степанида берегла, може, надміру, домішувала в нього картоплю і грис, і той хліб вже ніяк було взяти до рота. Хоч, звісно, в неї була на те причина — жита в засіку лишилось не більш як мішок, а до весни й першої трави було ще не менше чотирьох місяців. Тож як не берегти? Але через ту її бережливість можна було гнґнутись, не доживши до весни, а Петрик хотів ще трошки пожити й сказав сьогодні про це Степаниді.

Притоптавши сніг біля криниці, Петрик причепив до ланцюга відро, але воно одразу засіло в тісній сніговій норі, не діставши води. Тоді він огледівся, щоб підпхнути його чимсь, якоюсь жердкою з плоту, та так і завмер над заметеним зрубом. Засніженим облогом від битого шляху пробиралися три темнаві постаті — поволі йшли проти вітру, угнувши голови і, мабуть, ступаючи слідами того, що йшов попереду. Вітер шалено мів од їхніх ніг снігом, несучи його через усе поле до соснячка, де на гостинці чорніли два легковички і коло них також ворушилися люди. «Га-а, певно, там замело, там завжди замітає взимку, особливо край соснячка, навряд щоб там пройшли ті легковички», — подумав Петрик, зняв рукавицю, висякав носа. Тепер уже не було сумніву, що ті, здорожені з битого шляху, простували сюди, до хутора. Треба було зустрічати гостей.

Витягнувши з криниці легке, зі снігом, відро, Петрик сховався од вітру і трохи почекав, поки люди підійдуть до воріт подвір'я. Передній був уже близько — гарно цибав широким і сильним кроком, на його плечах чорнілася лискуча на морозі шкірянка, під пахвою він тримав такий самий чорний портфель і був показніший за інших поставою і, мабуть, молодшим за того, що йшов слідом. Вже біля воріт Петрик добре розгледів цього другого — то був середній на зріст чоловік у чорному бобриковому пальті й високій, пересипаній снігом каракулевій шапці, на його почервонілому од вітру обличчі видно було невеличкі підстрижені вусики. Третій був у довгій червоноармійській шинелі й шоломі з широкими опущеними вухами, підперезаний ремнем з наганом, що в такт ходи теліпався з правого боку.

— Можна до вас, хазяїне? Трошки погрітись? — спитав передній, у шкірянці, підходячи до воріт.

— А чого ж ні! Така завія, воно звичайно,— сказав Петрик, міркуючи про себе, що це начальство, і, мабуть, немале: може, з області, а то й вище.

Він узявся за верх хвiртки, але відчинити її не зміг, вона лише трохи відхилилася в глибокому снігу, і трое заохжих один за одним якомсь протислися на подвір'я. Потім він привів їх у сiни, де всі дружно загупали намерзлими чобітьми, оббиваючи сніг, і, коли відчинив двері до хати, із-за запони з якоюсь ганчіркою в руках вискочила Степанида і аж ойкнула, побачивши на порозі стількох незнайомих мужчин. Вона одразу ж шуснула назад у запічок. Якраз уже другий день там лежала хвора Феня: напав сильний кашель, була навіть гарячка, і вони не пустили її до школи — в таку завірюху брести до містечка за три кілометри не жарту. Федько був здоровий і ходив, а вона лежала, сподіваючись на одужання. Поки Петрик порався по господарству, Степанида розпалила грубку, але в хаті було холоднувато і пахло димом, дрова розгорялись погано. Звісно, сира вільха, вона тліла й диміла, скуподуючи жару.

Петрик зачинив двері, гості трохи оговтались в хаті; найстарший, з вусиками, щоб струсити, зняв коло печі засніжену шапку, під якою виявилася лиса чи начисто виголена голова, й тихо сів на лаві, поклавши лікоть на рiжок столу. Збоку скромно присів військовий з наганом — цей шолома не зняв. А третій, що був у шкірянці, побачивши слабенький вогонь у грубці, одразу нахилився до неї, присів на низенький ослінчик.

— Е, погано горить, хазяйко! Чи мало трісiк на рiзпал?

Із запічку вийшла Степанида, без хустки, але в своїй смушкiвiй камiзельцi, стримано оглянула гостей.

— Де ж його взяти, розпалу? Сирі ось кладемо.

— Сирими недобре,— сказав незнайомий і штурхнув мокрі оцупки в грубці.— Сирі треба не так накладати. Не кліткою — шатром треба. Я цю науку колись у Сибіру пройшов... Розгориться, нікуди не дінеться.

Упоравшись із вільшаними гудзаками, він причинив дверцята — не зовсім, а так, щоб лишалася щiлінка, озирнувшись на Петрика, котрий скромно стояв при порозі.

— До колгоспу вступили, хазяїне? Чи одноосiбник?

— Вступили, авжеж,— звично озвалася за господаря Степанида.— З першого дня ми...

— Ну і як? Заможний колгосп?

— І де там заможний! Бiднуватий колгосп.

— Удвох живете?

— Удвох. Та діток двоє. Синок до школи пішов, а доця прихворіла ось, кашляє.

Феня й справді закашляла в запічку, в хаті всі замовкли, прислухались. Той, що сидів біля столу, досі навіть не ворухнувся, тільки на Феньчин кашель повів чорною бровою, глянувши на запону з ряднини коло печі. Так само мовчазно-задумливо поглядав на Степаниду.

— Така негодиця, що простудитись не штука,— сказав од грубки той, у шкірянці. Він знову відчинив дверцята і поштрикав вільховим патином у-вогонь, мабуть, пересуваючи дрова по-своєму.

— Атож,— легко підхопила Степанида.— Взуття, знаєте, негодяще. Валяночок немає, у драних гамашинах бігає, ноги простудила, тепер другий день гарячка, кашляє.

— Сільським дітям наука дається нелегко,— задумливо зауважив гість і повернув голене, з міцними щелепами обличчя до столу.— А таки вчаться. От що значить потяг до знань, до світла.

Петрик подумав, що, мабуть, тепер цей старший віком, а може, й посадою щось скаже, але він не сказав нічого, все мовчки сидів при столі, поглядаючи в грубку. На його обличчі лежала печать задумливої нерухомості, втоми та ще ніби якоїсь глибокої заклопотаності. Здавалось, його увага була спрямована кудись далеко, в якісь свої турботи, і в цій хаті його нічого не цікавило.

— Нічого, тітко,— бадьоріше сказав той, від грубки.— Виконаємо п'ятирічку — буде і взуття, і ще багато чого. Буде легше. А поки що треба працювати.

— Та ми ж працюємо. Стараємось. Не покладаючи рук. За панів так не робили.

— Нам рук покладати не можна. Світова буржуазія, вона пильно стежить. Покладемо — одразу й задушуть.

— Що ж ми, не розуміємо? Але ж ось удягнутись нема в що. Колись-то льон був, а зараз весь льон здаси, а собі нічого. Аби хоч краму якого, дітям на свитинки,— почала скаржитись Степанида, либонь, уже зрозумівши, що перед нею — начальство. Петрикові те не сподобалось — ну нащо вона? Люди тільки-но до хати, а вона вже зі своїми клопотами. Не дасть і погрітись. Він поважно стояв коло дверей, думаючи, що заходжі самі щось скажуть — лізти до них із запитаннями було, мабуть, негоже.

Але Степанида тим часом, видно, зовсім посміливішала і вже скаржилась на те, що досі не заплатили людям за

вовну, здану заготовачеві, Смиж уже втретє обіцяє, встановлює строки, а грошей чортма. Петрик аж поморщивсь із незручності — люди чужі, може, з Полоцька чи навіть із Вітебська, звідки їм знати тутешні порядки, якогось там Смика, уповноваженого заготовача. Лисий біля столу і далі сидів непорушно, навіть заплющивши очі од перетому чи, може, зігрівшись у хаті. Та, виявляється, слухав і чув усе, і коли Степанида сказала про гроші, розплющив очі й тихо гукнув тому, що сидів біля грубки:

— Запишіть...

Той розстебнув портфель і в синьому невеличкому зошиті написав кілька слів.

— І це... Під льон дають самі лишаки, де глей, кажуть: виросте, а який там ріст, як засушить, обома руками не вирвеш, і низенький, ріденький, на третій номер, не більш...

«Ну, вже поїхала! — з прикрістю подумав Петрик. — Вже набалакає...»

Гості, однак, слухали нібито навіть з увагою й не перебивали. Лисий, уже розплющивши очі, поглядав на неї наче й не втомлено, просто у вічі, хоча й мовчав. А той, що в шкірянці, лише одного разу перебив, спитавши, як назва колгоспу, і вже сам, без нагадування, щось зазначив у зошиті. Либонь, відчувши їхню прихильність, Степанида виказала багато своїх кривд на порядки в колгоспі, в районі і нарешті згадала про сніданок: «Може б, зварити картопельки, та зі шкварочками?» Лисий біля столу, ніби струснувши із себе нерухомість, рішуче сказав «ні» й повернув голову до мовчазного, в шинелі, військового:

— Подивіться там...

Той швиденько вискочив у двері, а третій, коло грубки, відчинив дверцята, з яких війнуло літеплом — дрова таки розгорілися.

— Ну ось, бачите! По-сibirському веселіш пішло! — бадьоро відзначив гість.

Якраз у ту мить у запічку знову закашляла Феня, Степанида подалася за ряднинку, і лисий біля столу тяжко, натомлено зітхнув. Коли вона незабаром вийшла звідти, заспокоївши дочку, той, що був у шкірянці, устав з ослінчика і, здалося, відгородив півхати своєю широкою спиною.

— Треба ж лікувати дитину. Лікаря привозили?

— Та де ж у таку завію. Може, сама як вичуняє. От зле, що молока немає, корова тільна, а більш не їсть нічого.

— Це погано. Меду треба купити.

— Ет, якби ж було за що,— стримано поскаржилась Степанида.

Невдовзі, сильно гупаючи в сінях, увійшов військовий і щось сказав. Той, що сидів біля столу, одразу підвівся, став застібувати на гаплик комір пальта, але потім розстебнув його і повідстібував усі гудзики на грудях. Петрикові не було видно, що він дістає звідти, другий, у шкірянці, якраз заступив його, та незабаром він здогадався. Степанида невпевнено мовила: «Ні-ні! Що ви, не треба,— але одразу ж стала дякувати рівнішим голосом: — Спасибі ж вам, коли так...»

— На молоко й ліки,— тихо пояснив найстарший.

На його лисій голові вже сиділа висока чорна шапка, він запнув пальто і рушив до дверей. Петрик відступив убік, у самий кочережник, і ладен був крізь землю провалитись від сорому — нащо вона взяла? Як жебрачка якась — від незнайомих, та ще, мабуть, начальства, хоча б і на ліки дитині, але ж чи гарно так?

— Спасибі вам. А як же віддати? Аби хоч знати кому,— трохи збентежено говорила Степанида, йдучи за ними.

— Віддавати не обов'язково,— твердо сказав мужчина в шапці.

— Але ж борг!

— Невеликий борг.

— Знати хоча б, звідки ви?

Той, у пальті, вже виходив до сіней, за ним у двері другий, що був у шкірянці. Військовий, що йшов останнім, пропустивши їх, крадькома озирнувся й тихо гукнув у хату:

— З Мінська. Товариш Черв'яков.

Степанида на мить завмерла із затиснутим у руці червінцем, а Петрика наче приском обсіпало: ну й утяла жінка! У кого на милостиню напросилася! То ж сам керівник республіки! А вона про льон, про гроші... Але гості виходили із сіней, і, хоч було страшенно незручно, він мусив провести їх. Негарно було виправити людей, не довівши бодай до воріт.

Надворі мело й мело, у повітрі висів смог, але на свіжому снігу було видно далеко. На битому шляху під соснячком стояли два легковички, і коло них чорніло кілька постатей — мабуть, дорогу там таки відкопали, можна було їхати.

Біля воріт, відвернувшись од вітру, Черв'яков зупинився.

— Спасибі, хазяїне, що нагріли. Здоров'я вашій доньці,— тихо побажав він.

Петрик розгублено стояв, не знаючи: кланятись, дякувати чи що? Йому аж відняло мову, а він не міг сказати й слова. Тоді Черв'яков спитав щось у свого помічника, і той уточнив:

— Як вас на прізвище?

— Багатько,— сказав Петрик і знітивсь, уперше засомнівшись власного прізвища,— так недоречно прозвучало воно на цьому убогому, закиданому снігом подвір'ї.

— То багатого життя, товаришу Багатьку,— побажав наостанку голова ЦВК, і всі, угнувши голови, стали пробиратися по своїх колишніх слідах до гостинцю.

Петрик сторопів і знову не відповів нічого, тільки поглядав на цих людей і подумки повторював схвильовано: «Яке там багате!.. Яке там багате!..» Давня невгамовна тривога опанувала ним з новою силою — жита в засіку залишалося пудів із чотири, з хлібом, може, якось і дотяг би до кропиви та кваску, та аби картоплі було більше. Картопля, одначе, закінчувалась, торік на картоплю був неврожай, вона вимокла від дощів, зогнила під гудинням. І як дотягнути до нової?

23

Якось, проте, дожили до весни, не сито — здебільша голодно, та дочекались теплих днів і зеленої травички. Степанида з першої кропиви призвичаїлась варити якесь вариво, котре, якщо його добре засмачити салом, можна було і їсти. Гірше було з хлібом. Але голова колгоспу Лявон Багатько примудрився додатково виписати на трудодні три бурти торішньої картоплі, і Петрик привіз до Першотравня підводу пророслих, зів'ялих, як порхавки, клубнів. Нічого, їли, змішували з ячмінним борошном на млинці, хоч ячмінь також берегли на крупи.

Нарешті убралось в силу літо, у травні пройшли рясні дощі з грозами, і озимина навіть на глеєві та пагорбах дружно пішла в ріст. Житнє було якраз по цей бік гостинцю, коло яру і хутора та далі по всій Голгофі. Іноді, коли випадала вільніша хвилина, Петрик кидав оком на

поле й радів: гарне мало бути цього року жито. Як не засушить влітку, не залле на Іллі, достоїть сухим до Спаса. Сінокоси ж уже чекали, вже Лявон зібрав чоловіків на «пробу коси» в Овечій Балці біля річки. З незвички чи від недоїдання Петрик аж задихавсь, замлоїло в грудях, забило дух, але він знав: це спочатку, далі пройде, як при звичаїть, — невже ж він гірший за інших мужчин? Он і Лявон хоч і з двома пальцями на руці, а як затисне поміж них кісся, то маха косою як навіжений. Тут уже діє чоловічий гонор — ніхто не хоче опинитися в слабших, кожен скількимога пнеться за іншими. Того суботнього надвечір'я розбили ділянку, вирішили, які й де підуть бригади, домовилися завтра, в неділю, почати на зорі й косити, доки не припече сонце. Лявон наказав увечері поклепати добре коси та щоб ніхто не спізнювався, під кінець дня мали підбити підсумки, і, яка бригада скосить більше, ту тоді — на червону половину дошки, а ту, що менше, — на чорну. Другій бригаді випав якраз найлегший, від ялинника, берег оболоні, трава там була непогана, але й не дуже висока, були певні шанси перегнати третю бригаду грязівців і потрапити на червоний бік дошки.

На тому й розійшлися пізно увечері з дякового подвір'я, де зо три роки як улаштувалася контора колгоспу. Петрик поспішав у свою Яхимівщину, бо треба було встигнути поклепати косу, мантачка ж у нього була дуже погана — шматочок бруска, ніби змилок, затиснутий у дерев'яну колодочку, — таким доки намантачиш косу, інші обійдуть тебе далеко. Але Лявон пообіцяв: уранці злітає в містечко й привезе півсотні мантачок на всіх, у сільпо вже заплачено гроші, тож буде неодмінно. Кінно це година часу, та й по справі.

Сподіваючись на нову мантачку, Петрик не взяв свого старого «змилка» і, почавши косити, швидко відчув, що коса стала тупішати, а Лявона з мантачками досі не було. Мужики пройшли вже два прокоси, вже над ялинником піднялося сонце, роса, правда, ще трималася густої трави, що гарно клалася в пухлявий звивистий рядок. Петрик усе частіше поглядав на краєчок ялиннику, з якого на оболонь вибігала доріжка, — чи не з'явиться голова з торбою мантачок. Але все даремно. Під сніданок уже, коли з косарів стекло чимало поту й намокли зрібні й кужільні спини, з ялиннику вибіг і став, ніби чогось налякавшись, менший Лявонів син Матійко. Петрик подумав попервах, чи не прислав його голова з мантачками, але в руках у хлопця не було нічого. Коли він підійшов ближче і хтось

із косарів грубувато спитав про батька, хлопчик повалився задки в траву, затулив обличчя руками і зайшовся безгучним плачем.

— Що таке? Що з тобою?

— Тата... вночі... забрали...

Косарі постовпіли, ближчі мовчки постромляли коси в сіножать, дальші ще докошували рядки, але по одному йшли до ялинника — вони вже зрозуміли, що сталося. Лявона Багатька? За що?

Хлопця якось заспокоїли, недружно, упівсили докосили до сніданку, хоч більше сиділи, курили, скупно перемовляючись. Дехто казав: помилка, Лявона ж не візьмуть, бо він же не ворог, не «шкідник», ніколи не йшов супроти, колись постраждав за радянську владу. Звісно, що тут непорозуміння, помилка, кому треба, розберуться і за день-два випустять.

Коли Петрик приплентався з косою додому, Степаниди в хаті ще не було, не прийшла вона й на полудне, і він не знав, куди вона зникла, задля якої потреби. Оказія з Лявоном збентежила й приголомшила всіх, люди не знали, що думати і що чинити. З полудня Петрик на косовицю не пішов — у нього опустились руки, до того ж він дуже переживав за Степаниду, думав: хоч би не забрали і її.

Степанида прибігла надвечір — задихана, спітніла, без хустинки на розкудланій голові, в просяклій потом перкалевій кохті, — виявляється, вона вже збігала в містечко, до райкому, міліції, довідувалась, за що — Лявона? Та даремно. Ніхто їй нічого не сказав, усі вовкувато мовчали, вона посварилася з головою виконкому Капустою, якого просила заступитися, а той сказав — ні. На подвір'ї втомлено впала на призьбу, сумно відповіла на схвильовані Петрикові запитання і після роздумів, трохи заспокоївшись, оголосила:

— Треба збирати підписи.

— Які підписи? — здивувався Петрик.

— За Лявона. Що він наш, більшовик, а не шкідник.

Петрик помовчав, подумав.

— А далі що?

— А далі подати в НКВС. Нехай подивляться.

Того ж вечора у Феньчиному зошиті списала щось із три сторінки й, прихопивши хімічний олівець, побігла у Висілки. Невдовзі мала прийти з паші корова, треба було доїти, а господиня зникла до півночі. Оббігала всі двори у Висілках, повернулася уночі мовчазна й схвильована і, зробивши дещо по господарству, уклалася спати. Петрик

також ліг пізно, хоч назавтра планували розпочати новий обліг за ялинником, то був неблизький світ, вставати треба було ще раніше. Устав, щойно задніло, тільки-но засиніло на сході небо, а Степаниди вже не було, вже побігла. Корову мала вигнати Феня, але Феня так солодко спала, що Петрик відклав тим часом косу, вигнав корову сам. Але ж почував, що то негаразд, то біда для господарства, як його одцуралась господиня.

А й справді відцуралася. Зо три дні Петрик, сливе, й не бачив її на хуторі, хіба що майне десь, вранці чи увечері, а так усе гасає: Трое сіл оббігала і, справді, назбирала чимало підписів — Лявона жаліли, був він чоловік свій, розважливий, не злий і не мстивий, Ніхто не міг повірити, що він ворог чи якийсь «шкідник». Люди не розуміли, за віщо його взяли такої пори, покинули колгосп без керівництва. Щоправда, керував господарством бригадир третьої бригади Явтух із Загряззя, і дивно — чоловік, який начебто непогано ладнав з головою, ніби й ніколи з ним не сварився, підписати клопотання за Лявона відмовився: «А звідки я знаю, «шкідник» він чи ні? Коли органи взяли, то щось знають». Степанида не дуже вмовляла, розгнівалася, обізвала його вовкулакою, як іноді зозла звали Явтуха, і побігла через ліс до району.

Звідти вона повернулася не скоро, вже гнали з паші корів і Петрик щойно приплентався з косовиці, здавалося, без рук і без ніг, втомлений і злий — на життя, жінку, роботу... Мовчки відрізав шматок сала з боденьки, одламав брукату колючого, з половиною, хліба — дуже хотілось їсти, аж жижки трусилися. А тоді побачив на подвір'ї жінку. Понура і знесилена, Степанида поволі кульгала від воріт, сильно припадаючи на одну ногу, і він згадав: зо два дні тому скаржилась, що болить п'ята, відай, проколола десь — звісно, од Великодня боса бігає по полях, по сіножатях, по лісах, а тепер ще й по селах. Степанида повалилась, ледве добрівши до призьби, трохи згодом Петрик підійшов до неї, наминаючи беззубим ротом скоринку.

— Ну що? Що сказали?

— Он! Повернули,— вона кинула на призьбу складений учетверо папірець.

— Овва! Що ж робити?

— Або я знаю?

Вона спробувала встати і тут-таки осіла долу — п'ята боляче наривала, без палиці Степанида вже не могла перейти до хати. Того вечора вона навіть не доїла корови, якось подоїли Петрик з дочкою, потім Петрик нарвав під

тином лопухового листя і об'язав ним розпухлу, гарячу ступню. Степанида стала незвично дразливою, все їй було не до шмиги, вона коротко-злісно гарикала то на нього, то на Феню, але Петрик розумів і не ображався: знав, біда добрішим не робить. Він сам позаганяв курей, нагодував поросля, приніс води з криниці і тільки-но приліг на лаві в сінях, де спав цими днями, як Степанида гукнула із запічку:

— Петрику, ходи сюди.

Перемагаючи страшенну втому, він неохоче встав, через розчинені двері доплівся до неї у спідніх.

— Петрику, треба поїхати до Мінська,— тихо, але твердо сказала вона.

— До Мінська?

— Так. До товариша Черв'якова.

Петрик уже здогадався, у чім річ, і мовчав, як німий: хіба це жарти — до Мінська! І їхати йому, чоловікові, який і в Полоцьку був усього три рази і то два з них — коли був молодшим, ще за царя. Але ж і вона не може, сам бачив, куди їй з такою ногою, а Лявона справді було шкода. Як не допомогти чоловікові? Але й допомогти не знати як.

— Завтра й поїдеш. Два червінці я позичила в Корни-ла. Сама хотіла, та ось...

— Але де я там знайду Черв'якова? Мабуть, непросто: місто.

— А там же є Будинок уряду. Газети ж писали, що збудували Будинок уряду. Значить і Черв'яков там.

— Гм... Але кудюю йти? Що я... Я ж ніколи не був...

— От і побудеш. А що! Спитаєш. Люди покажуть. А що ж, пропадати людині?

Петрик мовчав. Погано, звісно, коли пропадає хороша людина, шкода її. Але й себе шкода також, бо дідько його зна, де той Мінськ, де Будинок уряду, як туди потрапити? Чув колись від людей, що треба їхати на Оршу, там пере-садка, треба купувати квитка,— знав би хоч, скільки це коштує. Мабуть, чимало. Петрик був просто приголомшен-ний тим, що на нього звалила того вечора жінка. Але він знав, що коли вона вже надумалася, то не відступить. До-ведеться їхати.

— І не кажи нікому. Коли що, скажу бригадирові — до лікаря. Хворий, мовляв.

— Але ж...

— Ну що «але ж»? Він же нам як знайомий, Черв'яков. Може, заступиться. Побачиш, нагадай, як зимою, на Ор-дань, грігись заходили. І червінець позичив. От і віддаси.

— Та так. Але ж...

Дуже не хотілося йому вирушати в ту незнану дорогу, на край світу — в Мінськ, до голови уряду. Його просто жах брав, коли він намагався уявити собі майбутню мандрівку.

24

Через день уранці Петрик вилазив по крутих східцях з вагона на людному пероні в Мінську.

Одноєю рукою він міцно тримався за слизький залізний поручень, а другою не менш сильно стискував старанно зв'язану мотузкою полотняну торбинку з ським-таким харчем: запорошеним окрайцем хліба, шматком сала, цибулиною та двома круто звареними яйцями. Ще там було трохи солі в папірці, а на споді лежав старий почорнілий складанчик з наполовину обламаним лезом. Одяг на Петрикові був щонайліпший для такої нагоди: не нові, але чисті бавовняні штани, випрана Степанидою сатинова сорочка, трохи, правда, залатана біля коміра ззаду. Але латки тієї не було видно, бо на плечі він одягнув рудий, з домотканого сукна піджак, у внутрішній, застебненій кишені якого лежало Степанидине клопотання з двадцятьма сімома підписами. Там-таки був і червінець. Другий червінець він розміняв у Лепелі, як купував квиток у вагон; решту треба було берегти, щоб повернутись.

Так він поволі клигав людним пероном посеред незвичного йому людського гамору й біганини, здригаючись від раптових паровозних гудків і зненацького чмихання пари з-під обмазучених вагонних коліс. Голова його була мов у п'яного — в ній аж гуло й крутилося, і він не знав, чи то від безсонної ночі в переповненому людьми вагоні, чи од цієї міської колотнечі. Головне — він не знав, куди податись із вокзалу, і добре, що у вагоні трапився чоловік із Холопеничів, котрий і показав, куди йому йти. І Петрик рушив від вокзалу вузьким тротуаром, беручи ближче до будинків, іноді аж натикаючись на бляшані труби, що стирчали на стінах. Він боявся опинитися край тротуару, бо по брукові раз по раз з грюкотом та брязкотом мчали трамваї, не дай Боже наїде такий — тут тобі й грець. Тому він тисся до кам'яниць з нескінченним чергуванням дверей і вікон, у деяких було виставлено якісь товари, але він не дивився на них. З якихось дверей запахло чимось

смачним, і він аж зупинився, глянув, здається, то була їдальня: за невеличкими столиками сиділо по четверо чоловік і їли щось із білих тарілок. В іншому місці стали траплятись люди назустріч, що несли свіжі буханки хліба, дехто іноді відламавав од них скоринки і крадькома жував на ходу. Далі уздовж низької обдертої будівлі витяглась галаслива говірка черга, початок якої ховався у розчинених дверях з величезними літерами «ХЛІБ» на вивісці. Петрик аж здивувався з такої довгеної черги і тихо обминув її бруківкою. Ще за якусь хвилину, не дійшовши до того місця, де холопеницький чоловік наказував повернути праворуч, він відчув, що припустився помилки, взувши ізсохлі за весну чоботи, які тепер страшенно муляли в пальцях, аж не можна було йти. Знав би, то поїхав би краще босий. Але босих тут не було видно, всі йшли взуті, не те що в селі. Та й Степанида напосілася: взуй чоботи, негарно тепер босим у місті. І ось узув на своє лихо.

Але незабаром він забув про чоботи, може, при звичаївшись, а може, від подиву, який охопив його на розі двох вулиць, коли він побачив оте громаддя — сіру, не знати, на скільки поверхів, будівлю, ціле нагромадження кам'яниць з однаковісінькими вікнами, але різних розмірів і з нерівно поставленими фасадами — то ближче, то далі від вулиці, з величезним майданом-подвір'ям посередині й величезним, наче скатертину, полотнищем прапора угорі. Там-таки, під дахом, був і кам'яний герб Білорусі. Ну звісно, то був найголовніший будинок Мінська, де засідав уряд.

Петрик пішов повільніше: треба було набратися духу, наважитись. Це ж не сільрада і не райвиконком, де ступив три кроки з вулиці — і ти вже у дверях, на порозі. А тут? Спочатку треба було відгадати, де ті двері чи, може, ворота, щоб підійти до них. Але ж там, певно, охорона, чи впустить вона його без документів? Треба буде проситись. Все більше побоюючись і втрачаючи свою й так невелику рішучість, Петрик поволі йшов уздовж будинку-палацу і все придивлявся до дверей — до яких підійти? Він думав, що, може, хтось ітима туди з вулиці, тоді й він подався б слідом, але з вулиці ніхто туди не заходив, усі йшли собі тротуаром. Не знати, скільки часу минуло, але сонце, мабуть, підбилось вище, тільки чи його тут побачиш посеред кам'яниць? Унизу скрізь був густий і прохолодний, ніби в ялиннику, затінок.

Так, нічого не вирішивши й ні на що не наважившись, Петрик минув широке подвір'я-майдан, пройшов ще трохи і побачив збоку дуже гарний, змурований з червоної цегли костьол. Іншим разом він помилювався б цією доладною будівелькою, але не зараз. Заклопотаний, він помацав під прищипилькою Степанидин папірець, хотів був закурити, але захвилювався, повернувся й знову пішов до Будинку уряду.

Цього разу він не дуже роздивлявся на нього й не вибирав приступок — він повернув до тих, що були навпроти під кількома зашкленими дверми. На приступках і коло дверей не було нікого, але, придивившись, Петрик завважив за шклом щось біле, котре спочатку заворушилось, а тоді насторожено завмерло. То був міліціонер. Петрик упізнав його через білу сорочку, перекреслену навкіс чорним паском від револьвера, білий, із зіркою, кашкет на голові. Стало видно, як міліціонер за шклом дуже уважно стежить за Петриком, котрий вже вийшов на середину подвір'я, проте все більше сповільнюючи свою ходу. Великим зусиллям він примушував себе йти, але ноги погано слухались його, вперто норовили повернути убік, туди, де було багато людей і куди не діставав погляд міліціонера. І так сталося, що ноги перемогли, відхилившись од прямого напрямку. Петрик перестав командувати ними і сам з великою полегшею подався геть із подвір'я у бік вулиці, на тротуар.

Тут він скинув із себе напругу, зітхнув, відчув, що увесь мокрий від поту, наче на тому прокосі в Овечій Балці, і скількись часу йшов вулицею, мало що помічаючи довкола. Він проклинав себе за нерішучість, за те, що вліз у цю справу, дорікав за таку дурну натуру і умовляв себе не хвилюватись, не боятись так. Ну що йому той міліціонер? Хіба він прийшов сюди з поганим наміром? Він просто хотів спитати, як знайти товариша Черв'якова чи бодай передати йому ті папери. Що він, з власної волі чи то його інтерес? Адже він робить громадське діло, за дорученням односельчан. Сам він тут майже сторонній. Передасть і піде назад, чого хвилюватись? А проте він не міг погамувати страшного хвилювання, отож міг забрести невідомо куди в цьому місті і згубити Будинок уряду. Петрик зупинився, трохи розслабив праву ногу, яку, мабуть, уже геть чисто намуляв, рукавом піджака витер піт з обличчя. Ні, він таки підійде до міліціонера, щоб тільки спитати, та й усе. Чого боятись?

Петрик знову подибав до того громадища, намагаючись не звертати уваги на чобіт, що й далі натирав пальці. Як на те лихо, до нього підступилася і все більше непокоїла звичайна людська потреба, але зараз було не до неї, і Петрик терпів. На розі будинку він, однак, уповільнив ходу, аби хоч трохи придивитись і не зразу спинитися перед дверми. Нічого, проте, не бачачи, минув квітник, сам не свій од хвилювання, повернув до приступок, боячись навіть глянути туди. А глянувши, знову мало не спіткнувся: коло тих самих дверей на Ганку стояли аж двоє міліціонерів у білому й мовчки видивлялись на нього, начебто тільки його й чекали. Петрик, як той заєць у зимовому полі, описав на асфальті круту ключку і мало не підтюпцем повернувся на вулицю. Заки минав Будинок уряду, намагався удати з себе людину, в якій тьма-тьменна дуже важливих справ і яку тут нічогосінько не цікавить.

Майже нічого докола не помічаючи, він одійшов далеко за червоний костюл і вже не зупинявся. Зупинитись означало для нього повернутись назад, знову до Будинку уряду, а повертатися він уже не мав сили. Та й його потреба вимагала певного місця, якого він навіть не знав, де тут шукати. Він тільки дозволив собі дістати капшука й скрутити цигарку. Курило трохи заспокоїло його, і Петрик уже не вперше, але дуже виразно подумав: нащо він сюди приїхав? Зажила б нога, нехай би Степанида і їхала. Вона козир-баба, вона не запикувалася б перед міліціонером. Брала ж вона червінець, який незрозуміло як віддати, назбирала ж вона тих підписів, з якими не знати, що робити.

Давши собі якусь полегшу, він покурив трохи, відійшов од недавньої страшної ніяковості і так помалу йшов людиною вулицею, роззираючись по її боках. Обабіч громадились то низькі, то високі будівлі з безліччю вікон, балконів, вивісок, в обидва кінці гуркотіли набиті людьми трамваї. Якось угорі над одним з них густо посипалися іскри, і Петрик аж перелякався: загориться! Але не загорівся, й ніхто на вулиці ніби й не завважив того, всі бігли собі, зайняті власними турботами. Тим часом ранок, либонь, перейшов у день, над дахами закурених кам'яниць викотилося спекотне сонце, затінок на тротуарі зовсім звужився, і так припекло, що хоч плач. Петрик терпів, скількимога, хоч йому було вже не душно, а гаряче в сукняній одежині, але він не знімав піджака. Таки боявся за

той папір і гроші. Він кульгаючи йшов людиною вулицею трохи вниз повз трамвайні рейки, що все бігли поруч і сильно блищали під сонцем, пройшов далеко, вперто думаючи: десь таки має бути якийсь перепочивок, кущики, ярочок чи пустка, які підійшли б йому. Але вулиця ніяк не закінчувалась, обабіч нескінченними рядами тяглись будинки — великі, менші, інколи одноповерхові, як у містечку, зате поміж великих цегляних громадищ. І скрізь — вікна й двері, вікна й двері. До декотрих можна було зайти з тротуару, там щось продавалося, але Петрик тільки кидав туди заклопотаний погляд і не заходив. Нога боліла все більше, ступню він ставив тепер боком і лаяв себе, що не змастив чоботи, від дьогтю вони стали б м'якшими і, може, менше муляли б. Але квапивсь до Лепеля, щоб устигнути на поїзд, а тепер мучся. Він став не на жарт хвилюватись, бо збігав час, а того, що шукав, ніде не було видно. Одного разу зазирнув у смердючий під'їзд з обдертими стінами, але у дворі були діти й жінки, одна вішала на мотузок білизну й поглядала за ним цікавим оком.

З ніяковості він мовчки повернув назад і швиденько вийшов на вулицю. Добре, що нічого не спитала, бо що б він їй відповів?

Попереду по той бік вулиці зазеленіли високі дерева, мабуть, якогось скверу, він трохи прискорив крок, але незабаром знову пішов тихіше — там також було повно людей, що сиділи на лавах, читали, поруч гралися діти, решта просто походжали по затінених доріжках. Назустріч вулицею йшла молода жіночка, тримаючи в одній руці повідець із кудлатою собачкою, а в другій — розкриту над головою парасольку, і Петрик здивувався: було ж так сонячно, жодної хмарини на небі. Він постояв трохи, поозирався і зі страдницьким виразом обличчя закульгав туди, де вулиця переламувалась на пагорбі і збоку від скверу за гарно розфарбованим будиночком з красивими вікнами знову височіла сіра озія, дуже схожа на Будинок уряду. З цього ж боку вулиці тягся високий дощаний паркан, за яким було видно чимале подвір'я з величезними каштанами над положистим дахом. Ворота у двір було широко розчинено, хоча нікого там не було видно, тільки чути — лилась-дзюркотіла вода. Петрик несміливо зазирнув у ворота — збоку від каштанів, у густому затінку дерев стирчала металева тумба-колонка, біля якої поралась цибата дівчинка в строкатому сарафанчику. Далі виднівся якийсь

хлівчик, темніли зарості бузку, внизу росли бур'яни, либонь, там могло бути те, що йому зараз треба.

Коли він зайшов, дівчинка враз підхопилась від мідного таза з миловинням, в руках у неї були гарні маленькі одешинки, мабуть, від ляльок, жваві оченята дитини усміхнено видивились на нього.

Петрик підійшов ближче і сказав перше, що спало на думку:

— А можна б напитися?

— Можна,— охоче відповіла дівчинка в строкатому са-рафанчику, з якого виглядали худенькі, засмаглі плечі.

Петрик думав, що вона побіжить до хати по конівку чи якусь квартиру, а вона тут-таки швиденько узяла щось із бруківки, натиснула важіль тумби-колонки — долу прозірчастим струменем полилась вода. Він обережно взяв з її мокрих пальчиків білу холодну квартиру, пити зовсім не хотілося, але таки довелося, і, віддаючи квартиру, він гарячково метнув поглядом по кущах біля якогось хлівчика. Здається, не помилився: то справді була вбиральня.

Дівчинка про щось спитала, але йому вже забракло терпіння. Намагаючись поважніше, та, мабуть, все одно підтюпцем він рвонув стежкою, зарослою обабіч лопухами.

Коли він вертався, дівчинки на подвір'ї вже не було, біля колонки стояв її мідний таз, від якого помаленьку брукованою канавкою текла на схил вода. Петрик трохи зрадив — бо було ж таки ніяково перед цією міською малечею, і він відчув себе майже щасливим, коли опинився нарешті на знайомій вулиці. Але тут ним знову заволодів неспокій: що робити далі? Справа, задля якої він приїхав, була занадто пильною, невже ж він такий недотепа, що поїде додому ні з чим? Що він скаже тоді Степаниді? Що скаже Степанида йому, він добре знав.

З новою звагою Петрик подався тим самим спекотним боком вулиці в протилежному напрямку. Він уже наваживсь твердо: хай там що, а він підійде до міліціонера й запитає. Не заарештують же його, може, за те, і навіть не вилають, хоч вилаяти було б за що. Але він привітно спитає, як побачити товариша Черв'якова, якщо не зараз, то, може, потім, він зачекає. А якщо зовсім не можна побачити, то, може, товариш міліціонер передасть голові уряду селянське клопотання за свого голову колгоспу. Бо ж хороший був голова — і партійний, і хазяйновитий, за що його арештовувати? Це все свої, місцеві начальники, хіба

вони розуміють? А товариш Черв'яков повинен розібратись, він же людина душевна і має владу. Петрик не такий чоловік, щоб замахорити гроші; такого за ним ще не бувало. Та й Степанида теж. До чогось іншого буває повсякому, а щодо копійки, то тут вона дуже справна. Лусне, а віддасть, як позичала.

Як і перш сильно кульгаючи, вкрай спітнілий під товстим сукняним піджаком, з полотняною торбинкою в руці, Петрик проминув червоний костюл і наближався до рогу тієї заповітної і страшної будівлі. З широкого подвір'я навперейми йому, аж налякавши, викотили два легковички, він ледве встиг одскочити вбік, ковзнувши по них поглядом. Але ні, Черв'якова там не було. У передньому сиділи мужчина з жінкою, а в задньому кілька військових — у кашкетах, гімнастерках з рем'янами-портупеями на плечах, — кудись швидко покотили, обминаючи трамваї на вулиці. На майдані-подвір'ї було так само порожньо, ні біля дверей, ні за шклом не видно було ні душі, і Петрик аж збентежився: чи не доведеться йти всередину, углиб цієї будівлі? Звісно, краще було б уранці спитати, тоді хоч було в кого. А тепер? Стояти, стукатись чи самому відчиняти двері?

Дуже повільно, неначе обмацуючи підошвами кожну сходинку, він піднявся на широкий кам'яний ганок і підійшов до ближніх дверей. Спершу глянув крізь скло, аби побачити когось усередині, і аж сторопів з переляку: якийсь загнаний чоловік дивився на нього із-за дверей — заросле сивою щеттю обличчя, зашкарублі, ображено скривлені губи, відкриті з переляку очі; синя сорочка на грудях була вся мокра від поту, піт стікав по обличчю, і каламутна крапля висіла на кінчику недовгого кирпатого носа. Петрик витерся, несміливо взявся за широку ручку дверей, посмикав, але двері навіть не зрушились. Тоді він штовхнув їх од себе, але також даремно. В цей час за шклом щось майнуло, і він почув невиразний голос, ну звичайно, то був міліціонер у знайомій білій сорочці, білому кашкеті, із зіркою над козирком. Він щось гукав, але Петрик недочув і все намагався відчинити двері. Тоді міліціонер за шклом плигнув убік, і за два кроки від Петрика легко одчинились сусідні двері.

— Вам чого, громадянін?

Здається, то був інший міліціонер, не вранішній — молодий, з приемним чорнобривим обличчям, тоненько підперезаний широким, з наганом, рем'ям. На його білих

грудях легенько теліпавсь ланцюжками невеличкий значок, а рука з годинником притримувала відчиненими важкі двері, запрошуючи заходити всередину. Але Петрик уже не хотів заходити, поклавши біля ніг торбинку, він тремтячими пальцями розстебнув вологу від поту кишеню, з якої обережно витягнув добре-таки пожмакані аркуші клопотання.

— Мені аби до товариша Черв'якова. Ось тут написано, то...

З явною зацікавленістю на обличчі міліціонер узяв ті аркуші, якимось дуже спритно пробіг поглядом не вельми гарне Степанидине письмо й рішуче склав його учетверо.

— Пізно ти прийшов, дядьку.

— То, мо', почекаю?

— Сильно довго чекать доведеться.

— Он як,— сумно сказав Петрик, все ще мало що розуміючи. Здалося, міліціонер кепкує з нього чи жартує. А як не жартує, то що ж тоді робить?

— І цей... Ще в мене борг. Знаєте, червінець винен, щоб віддати...

— Який червінець? Кому?

— Ну, товаришеві Черв'якову. Позичав же.

Гарне міліціонерове лице стало болісно-напруженим, наче в чоловіка заболів живіт,— мабуть, він теж хотів і не міг чогось зрозуміти.

— Ха, позичав! На тім світі тепер розплатишся, дядьку. На цьому не вдасться. Помер Черв'яков.

— Отак?!

Міліціонера покликали всередину будинку, а Петрик зостався перед дверми на ганку. Здається, його справа справді скінчилася — враз і назавжди. Він старанно запхав до кишені папірці, узяв з ганку торбинку. На асфальті подвір'я його охопила така гарячинь, що стало млосно, і він раптом забув, куди повернути, щоб іти до вокзалу. Запаморочливий туман заповонив його свідомість, не розвіявсь він і цілу дорогу до станції, і тоді, коли Петрик стояв у черзі по квитки і коли згодом сидів під стіною на лавці, чекаючи поїзда на Оршу. Все, що діялось докола, вкрай осоружилось йому, й дуже хотілося додому. До своєї садиби, пагорба і яру, своїх палук і мочарів, у свій малесенький куточок на цій величезній неласкавій землі...

Степанида майже не спала, тільки задрімувала часом, в голові макітрилось від думок, а надто від обурення та образи: що наробили! А вона їх чомусь не боялася. Вона боялася німців, чужинців, а ці ж були свої, добре знайомі змалечку, і хоч вона розуміла, що вони здатні на все, не могла примусити себе боятись. Навіть Гужа. Йй здавалось, той просто кричить, лякає, погрожує, але поганого їм не зробить. Та й ці, що мало не прибили її, хоча і незнайомі, звідкись зайшли, та таки ж недавно ще свої, тутешні і говорять по-нашому чи по-російськи. Чому ж тоді все так переминилось?

Вона чула, як вони мордували Петрика на подвір'ї, як розпинався там Гуж, спробувала встати, але в голові в неї все запаморочилось, і, щоб не впасти, вона знову повалилась на поміст. Вона дивилася сухими очима в закурену стелю запічку, слухала крики з подвір'я й думала: ні, цього їм простити не можна. Такого не можна простити нікому.

Йй було дуже зле, сильно боліла з правого боку голова, неможливо було доторкнутись без болю, мабуть, усе там напухло. «Може, вони проламали череп?» — тривожно думала вона, але далі її думки перескакували на Петрика. — Куди його повели? Якщо не вб'ють, то, мабуть, посадять у льох під церквою — тепер вони зганяли туди всіх підозрілих чи непокірних, у той сирий загіджений склеп під зруйнованою церквою, де повісили товсту важку браму і де пильнувала варта. Мабуть, там тепер і Петрик. І що він зробив їм, щоб садовити його до того льоху? Такий тихий, слухняний, мовчазний, хіба що не догодив горілкою? А може, його забрали за неї, Степаниду? Як почав заступатися? За неї, звісно, обох могли б забрати. Але спершу узяли б її.

Здається, вона прожила все, що їй було наміряно, і вже пережила свою долю. А ніби й не жила на цьому, Богом влаштованому світі. Все збиралася, довгими роками сподівалась, відкладала на потім, життя було немовби тільки підступом, підготовкою, лаштуванням. Поперевертали одноосібництво, ладнали колективізацію, думали: заживемо потім. Але потім виконували п'ятирічки, змагались із класовим ворогом — все в нестатках, тривогах, колотнечі й неспокої. Багато клопоту було про те, що з'їсти, як розжитись на шматок хліба, дотягнути до свіжої картоплі. Не було в що зодягнути дітей, ніде купити взуття.

Жити було ніколи й думалось: потім, як підростуть діти, вийдуть у люди, відпаде й тяжкий клопіт про них. Але ось вирости діти, тільки б одсапнутись, а тут — війна.

Хай вона западеться, ця війна, як її пережити, як діждатись дітей? І те, й друге, либонь, уже не під силу. Не до снаги. Але що ж тоді їй під силу? Що їй до снаги?

На щастя чи на лихо, вона знала, в чому її вистачить до скону. За своє тяжке життя вона пізнала правду людських стосунків і по крихті здобула свою людську гідність. А той, хто бодай раз відчув у собі людину, скотиною вже не стане. Багато що в житті, а найдужче біда та горе, переконали її в тому, що людей треба шанувати, коли хочеш, щоб і до тебе ставились по-людському. Певно, людина така вже від природи, що відповідає добром на добро й не може відповісти добром на зло. Зло неспроможне породити нічого, окрім зла, на інше воно просто не здатне. Та лихо в тім, що людська доброта перед злом безсила, зло рахується тільки із силою і боїться тільки покари. Тільки неминучість розплати може погамувати його хижу натуру, примусить замислитись. Інакше на землі запанує пекло, про яке сказано в Біблії.

Іноді вона чула, як говорили про німців: культурна нація. Може, в чомусь і культурна, але хіба культурна людина може дозволити собі так відверто чинити по світі розбій, як це роблять німці? Вона не читала їхніх книжок, не тямил в їхній високій політиці. Але вона звикла судити про велике з малого, про світ — із свого села. І вона не помилялася. Вона знала, що добрі люди не роблять підлості ні з власної волі, ні з примусу. Підлість — зброя негідників. Уже тільки те, що німці прийшли на її землю зі зброєю, означало, що правда не на їхньому боці. У кого правда, тому не потрібна зброя. Таж досить глянути, з ким вони у спілці, щоб зрозуміти, хто вони такі. До останньої своєї хвилини вона їм не скориться, бо вона людина, а вони звірі. Нехай навіть сильні.

Від болю Степанида поринула в забуття і, може, навіть заснула, але швидко отямилась від близького собачого гавкоту й зрозуміла, що це розходився Рудько. Гавкав він на подвір'ї, — хто тут де міг лазити коло хати? Трохи налякавшись, вона підвела голову й глянула із запічку на хату, в якій було зовсім темно, ледь-ледь світилося вікно навпроти, і якраз у те вікно хтось тихенько постукав з подвір'я.

Серце в неї закалатало, вона спробувала встати, обіруч тримаючись за грубку, вийшла із запічку, все вдивляю-

чись у вікно. Але там нічого не було видно. Однак тихий стук у нижню шибку знову повторився так само настирливо.

— Хто там? — тремтячим голосом спитала вона й прислухалась.

— Аткрой, мамаша. Сваї.

— Чого вам треба?

— Ну аткрой!

— Не відкрию. Я сама в хаті, хвора, не одчиню.

Мабуть, почувши Степанидин голос, сміливіше загавкав Рудько, підскочив ближче до порогу. Вона хотіла сказати ще, що Петрика немає і горілки також нема й не буде, що негарно поночі грюкати в двері до хворої й старої жінки, але подумала, що так їх не зупиниш. Мабуть, зараз виб'ють вікна чи двері й знову почнеться те, що минулої ночі. Але, на диво їй, вони там не добивались чомусь і не стукали більш, вони тихо погомоніли і, мабуть, пішли, бо Рудько загавкав далі — коло тину чи в самих воротах. Тоді вона трохи постояла, поприслухалася й подумала, що, певно, то була не поліція. Але хто? Відай, не тутешні, бо й говорять по-російському, — хто б то міг бути? А раптом то якісь червоноармійці, може, сказали б щось про Федька? Ой, що ж тоді вона наробила? Треба ж було пустити їх до хати.

Ця невеличка нічна подія зовсім розтривожила Степаниду, вона підійшла до вікна і крізь спітнілі шибки вдивилася в нічну вітряну пільму, дослухалась. Ні, ніде більш не було нікого. Рудько затих, мабуть, в о н и відійшли далеко.

Степанида більше не стулила очей і навіть не спробувала. Вона просиділа біля вікна, прислухаючись до невиразної шепіткої тиші надвір'я. Голова не переставала боліти, але Степанида ніби трохи при звичаїлася до того болю, і, коли у вікнах на світанку почало трохи сіріти, вона встала. Все-таки вона була ще жива, могла побороти знесилля, треба було щось робити. Вона вже відчула, що не може більше сидіти на хуторі, зазнавати страждань від невідомості. Вистачить із неї тієї невідомості, що поглинула Федька, Феню, а тепер і Петрика. Ні, треба кудись іти, щось шукати.

Рудько мовчав на подвір'ї чи, може, кудись утік, а на ранок подало жадібний голос поросятко, вона почула його крізь стіну й подумала: другий день як негодоване. Клопіт про поросятко допоміг їй побороти кволість і вигнав з хати до сіней; там навпомацки вона знайшла старий

банячок, намила картоплі, насипала трохи грису із жорен. З боязкою нерішучістю відчинила двері із сіней на подвір'я, що виявилися незащепленими від учора, й знову згадала нічний стук у вікно — вони навіть не спробували відчинити двері. Ні, то не поліцаї, це хтось із нетутешніх, захожих. Жаль знову пройняв її — чого ж вона не впустила їх? Може, це була єдина нагода щось довідатись про Федька?

Вона поклала поросяті їсти, знайшла в столі шматок млинця для Рудька, присіла на лаву й задумалася: що ж робити далі? Насамперед треба було дізнатися про Петрика, якщо він живий. Але дізнатись можна було тільки в містечку — а тут хто тобі скаже? Отже, треба йти до містечка.

Посидівши трохи на лаві, вона встала й пішла в комірчину. На самому споді боденьки в солі ще лежало два шматки сала, вона дістала один; у її сховку — під тріснутим горнятком за грубкою-кам'яною — було ще зо п'ять яець, на полиці стояла з минулого літа запилена пляшка вишнівки. Все це поскладала до маленького, легенького кошика, з яким до війни ходила на ярмарок до містечка, і вийшла із сіней.

Надворі, як і загалом цими днями, було холодно й вітряно, але дощ не йшов, мабуть, перестав удосвіта. На подвір'ї та на дорозі грязюки по вуха. Голова її ще боліла, зокрема на тім'ї, особливо важко було нагнутись, вона закуталася в теплу хустку, на всі гудзики застебнула ватянку. На ноги вона не мала чого взути й ходила до заморозків боса, а потім узувала капці чи зашкарублі за літо повстяки, що десь валялися в запічку. Тепер на ту грязюку повстяки надіти не можна було, і вона пішла босоніж — дорогою до битого шляху. Хати вона не замикала, десь загубився замок — тільки всунула трісочку у скобель, і все. Красти там не зосталось нічого, а поліцаїв жодні замкї не стримають.

Вона пішла попід край дороги, де болотом, а де по мокрій траві, обійшла жовту калюжу на повороті й вилізла на невисокий насип гостинцю. Вона не була тут відтоді, як Янка-німак побачив за сосняком німців, і тепер відчула, що тут багато дечого змінилося. Перш за все знову, як до війни, гули вгорі натягнуті на стовпах дроти, порвані під час відступу. Значить, уже налагодили телефон, по якому веде розмови німецька влада. По-друге, гостинець геть увесь був позначений свіжими слідами від підвід, автомобільних коліс, конячих і людських ніг. Значить, їздили. Поперед неї в сосняк в'їжджала селянська підвода —

білий коник запопадливо біг у голоблях, а мужик, що сидів на возі з жінкою, помахував раз у раз над головою коротким батіжком. Вона подумала, що трохи припізнілась вийти на гостинець, а то, може, під'їхала б з ними, і озирнулася, щоб подивитися, чи не їде хтось іззаду.

Ззаду ніхто більше не їхав і не йшов, зате попереду із-за повороту в соснякові вискочила машина, за нею ще одна і ще. То були не такі великі машини, як та, що стояла у них на садибі, але так само важкі, громіздкі, чимось ущерть навантажені. Степанида відступила до канави, щоб не заважати їм, навіть зупинилась, упившись поглядом у блискуче скло передньої, щоб побачити там обличчя. Облич, проте, не дуже було видно, але вона відчула, що то були німці — їхні пихаті пози, світлі бережки погонів на плечах, висока шапка в того, що сидів біля водія. Обдавши її вітром і нафтовим чадом з мотора, перша машина проскочила повз неї, потім проїхала друга, а на третій у кузові біля кабіни вона побачила трьох молодих німців; звідти ж лилась приємна музика — один з них гарно грав на маленькій гармонійці. Коли машина порівнялася з нею, крайній, з веселим, почервонілим од вітру обличчям хлопчина крикнув:

— Матка, гіп яйка!

— Матка, шпек! — підхопив інший і жбурнув у неї чимось світлим, що плюснулось у грязюку коло її босих ніг.

Вона не сказала їм жодного слова, вона лише дивилась, як вони, веселі, молоді й пустотливі, пронеслися з таким шиком мимо неї, стражденної, старої, чужої матері, мало не вбитої дві ночі тому, і жодна жилка не здригнулась на її обличчі. Як не дивно, але тепер вона їх не боялася, і вона не сказала б їм жодного слова, якби вони звернулися до неї. В її свідомості вони так і не стали людьми, а zostались почварами, говорити з якими було для неї образою. Мимоволі вона пошкодувала тепер, що тієї ночі не кинула ще щось у криницю, не підпалила хати — нехай би згоріли разом зі своїм офіцером. Тоді вона була занадто обережною з ними, може, побоювалася. А навіщо? Хіба тепер від страху щось залежить? Он Петрик уже як боявсь, стерігся, догоджав, так уже дбав, аби все скінчилося тихо. Але чого він тим домігся? Забрали без жодної причини. Та ще й уб'ють чи повісять.

Скільки намучилася вона за життя з цим Петриком та скільки пересварилась, а от шкода людини, аж плакати хочеться. Ну що він їм зробив? Кому в чому зашкодив? А як і не допоміг нікому, то це ж такий характер. Але на

лихе він нездатний. Був аж занадто добрий як на ці часи; та й на колишні теж. Така вже натура: скорше віддасть, як візьме. Легше поступиться, аніж доб'ється. Не любив сваритися, йому аби все тихо-мирно. А без сварки, миром чого в житті доможешся? Та він і не домагавсь нічого.

Вона згадала, як колись ганяла його в Мінськ до Черв'якова, і вкотре зніяковіла з досади: хіба то було для Петрика? Але ж і сама не могла — півтора тижня протелембалась по підвір'ю з хворою ногою.

Довго вона підозрювала його: може не віддав. Не знайшов, не встиг, побоявся. Скільки не діймала його розпитами, Петрик усе правив своєї: віддав міліціонерові. Словом, усе гаразд, і треба лишень одне: чекати.

І вони чекали, нічого іншого не залишалось. Тільки даремно чекали всі три роки, аж доки не прийшли німці. Тут уже стало не до Лявона.

Німці не мали їх за людей, дивилися й поводитись, як з худобиною, — либонь, так само треба ставитись і їм до німців. З цілковитою погордою, з ненавистю, з непокорю, де тільки можна. Тим паче що інше ставлення до них добром не скінчиться. Випадок із Петриком добре це засвідчив.

Вона перейшла гостинцем соснячок, поглянула на глибоко розкопану яму в жорстві на повороті й нарешті побачила крайні містечкові хати, дах пожежної вежі, тополі уздовж вулиці. Над деякими коминами вітер шматував сизий дим, був ранок, топились печі. Після того як повбивали євреїв, багато хат пустувало, решту зайняв усілякий випадковий набрид, поліція. Зовні там мало що й змінилося, в тому містечку, де, мабуть, і зараз йшло звичайне, як і до війни, життя. Зате дещо змінилося на гостинці — на свіжому шляховому насипі над річкою жовтіло нове поруччя мосту, якого тут не було із середини літа, та й насип був розбитий бомбами, ніби його перерили свині. А тепер, бач, відбудували. Відбудували, щоб їздити, ганяти свої машини подалі на схід, на фронт, щоб возити своїй армії все, що їй треба. Либонь, багато що треба їй, коли знадобивсь і такий миршавий гостинчик з отаким на двадцять ступнів містком через болотисту річку.

Сповідьнивши ходу, вона підійшла до мосту і з якимсь душевним сум'яттям ступила на брудні, але ще нові дошки настилу, помадала рукою вистругане поруччя. Все було товсте, грубе, міцно збите і скріплене шворнями, розраховане, відай, надовго. Значить, так і буде тепер —

їздитимуть німці, гасатимуть поліцаї, будуть хапати людей і возити через цей міст до містечка, кого вішати на телеграфних стовпах, а кого саджати в церковний склеп чи закопувати в кар'єрі на тому краю містечка. Вельми потрібний місточок, нічого не скажеш. Життя через нього не буде.

А як добре було у ті кілька місяців, коли замість нього стирчали тут голі палі, було дощенту розбито насип і через річку не можна було переправитись — перехожі рідко наважувалися по двох хитких жердках перейти на той бік річки. Пожили тоді трохи у спокої, ніхто вночі не добувавсь у двері, німці не з'являлися не тільки на хуторі, а навіть у Висілках, а села, що були далі по битому шляху, опинились як у Христа за пазухою. Нова влада до них не дібралася.

Степанида вже була перейшла міст і зупинилася: а от якби його підпалити?! Адже ж дерев'яний, може б, загорівся й згорів, і настало б тоді те, колишнє життя без нього. Справді, якщо на нього вилити гасу, що роздобув Петрик...

Вона знову повернулася на міст і непомітно босою ступнею помацала його брудні сирі дошки — ні, хай їм трясця, такі, либонь, і гасом не спалиш. Коли б хоч улітку, а зараз усе скрізь мокре, сире, деревина свіжа, ні, це не підпалиш... От коли б сюди ту бомбу!.. Ця несподівана думка так вразила Степаниду, що вона перестала відчувати себе на цій дорозі й забула, куди й по що йшла. Вона згадала недавні слова Петрика і в якомусь осяяні збагнула, що так воно і є! Вона надто добре знала висілківського Корнила, щоб одразу допевнитись, що тут без нього не обійшлося. Але ж Корнило!.. А може, тепер послухає її? Вона вблагає його.

І вона швиденько пішла гостинцем у другий бік, від річки до соснячка, за яким якраз навпроти Яхимівщини був поворот угору до Висілків.

На гостинцеві ніхто їй не трапивсь, тільки далеко іззаду хтось помалу дибав з містечка. Але дорогою до Висілків вона стріла Олександрину, свою ровесницю, яку знала із самого малечку, вони навіть одночасно виходили заміж, пам'ятає, вінчались обидві в церкві взимку на Ордань. Ще, пригадує, того дня вороний жеребчик Олександринного батька зламав ногу на тому самому мості, провалившись у дірявому настилі, такий гнилий був міст. Олександрина помалу йшла, вив'язана хусткою різками до пахв, і

вела за руку слабовитого, худенького, дуже тепло зодягненого хлопчика.

Вони привіталися.

— Давно не бачила, Степанидко, куди ж ти, як ти?

— Та так, знаєш... Тепер усі так,— трохи знітилась Степанида, котру це запитання заскочило зненацька. Вона просто не знала, як відповісти, і швиденько спитала: — А ти ж як?

— Ой Степанидо, таке лишечко маю, веду оце хлопчика до дохтора, щось погане з'їв, що й ради не дам, п'ятий день мучиться,— охоче заговорила Олександрина, відразу забувши про своє запитання.— Це ж треба мені таке цього року,— вона сторожко озирнулася на шлях і тихше сказала: — Це ж, знаєш, Вітьо мій прийшов, командиром був, ледве викрутивсь...

— Віктор? А що ж він — з війни? — здивувалася Степанида.

— Ет, яка війна! Контузило його сильно, голова болить, руки трусяться. Ой, яке лишечко було там, каже, на фронті...

— Тяжко?

— Ой, не кажи! Танками, розказує, душать усіх, а в наших же одні гвинтівочки, й ті... Порозбігались хто по лісах, хто в полон, а хто оце додому, кому недалеко...

— Он як!

Степанида слухала, але щось у ній мимоволі насторошилось до цієї жінки, її колишньої подруги, щось не сподобалося їй, і вона думала: її Віктор прийшов, а де мій Федько? Федько, либонь, не побіжить і в полон не здасться, і як немає від нього досі жодного знаку, то... То, мабуть, в сирій земельці вже її Федько.

Було боляче за сина, і вона відчула хвиливу заздрість до Олександрини: хоч і контужений, але ж вернувся. Тільки в тої і без найстаршого вдома п'ятеро, повна хата дітвори. А у неї пустка. Було двоє, й тих... Жодного не зосталося!

З такими невеселими думками вона дісталась до Висілків, але вулицею не пішла — край городів завернула на стежку й подалася до недалекої клуні під явором, звідки вже було й зовсім близько до Корнила. Вона не була в нього, може, років із десять, від самої колективізації, і помітила, що за той час Корнилова садиба не постарішала, а може, навіть підновилася. За високим міцним парканом дзвякнув ланцюг і люто загавкав собака, вона зупинилася, боячись відчинити гарну, збиту з нових дощок

хвіртку. Думала, хтось же мусить вийти. Йї не хотїлось, аби виходила Вандзя, висока, худа Корнилова жїнка, з якою у неї так і не склались взаємини від самого їхнього одруження. Хоч і не сварились, та ніколи й не поговорили навіть, а стрївшись десь на дорозї чи в містечку, мовчки розминалися, ніби незнайомї.

Вона якусь хвилю дивилася понад хвірткою на хату при гарному, із зашкленими боковинками ґанку, під новою солом'яною стрїхою, а він з'явився десь ізбоку, де було безліч прихатків, хлівців, повіток. Справжня куркульська садиба, подумала Степанида. Непогано влаштувавсь Корнило, хоч працював не бозна-де — на пожарні в містечку і, мабуть, мав час. Старанності ж йому не бракувало ніколи.

Корнило вистромив звідкись голову, зиркнув у бік хвіртки, придивився, а вона ледве впізнала його — чорнобородого, окостуватого, сильного мужика, який зараз поволї, недовїркуватю роздумуючи, підїшов до хвіртки й відкинув двї чи трї важкі залїзні защіпки.

— Ти... як у фортеці,— пожартувала вона, однак, мабуть, із серйозним обличчям. Він, либонь, відчув силуваність її жарту і сам не озвався, пропустив її у двір і ззаду так само на всі защіпки старанно зачинив хвіртку.

— Справа в мене до тебе,— сказала вона.— Тїльки щоб нікого...

— Ну ходїмо в повітку. Я там зараз...

Він неквапом провів її попри чорного і, мабуть, злого пса, що тихо гарчав біля будки, зайшов за рїг ґанку, звїдти вони прїйшли у двір з купою гною біля хліва, ще завернули у якийсь закуток і опинились нарешті у ледь відчинених дверях прихатка, заставленого безліччю дерев'яного й металевого ломаччя, колїс, якихось колод, колодок та колодочок, з розвішаними на стїні інструментами й залїзяками і навіть верстаком у кутку. Коло дверей на низькій колодці лежала стара насиджена ватянка, а поруч стояло колесо, над яким, мабуть, увихався Корнило. Коли вони увїйшли, господар відразу сїв на ватянку і взявся до свого колеса. Він ні про що не питав, і вона стояла коло одвірка, не знаючи з чого почати.

— Майструєш?

— Майструю. Що ж робить...

— Вдома все добре?

— Та нібито.

— А мого Петрика забрали. Вчора.

— Погано, коли забрали,— сказав він тим самим холодним тоном, навіть не підвівши голови від колеса, тільки, може, сильніше стукнув по ободу важким молотком.

Вона не вельми хотіла з ним говорити, знала його непростий норов, однак думала: може, він хоч здивується. Але він не здивувався, він вочевидь надто зосередивсь у собі чи на своїй роботі. Чи таким товстошкірим став?

— У мене до тебе прохання,— просто сказала вона, подумавши, що, може, й краще так — без зайвих слів, одразу про справу.

— Це ж про що? — так само холодно-сухо спитав він, джкими руками натягаючи шину на обід, і карк його аж почервонів над коміром з натуги.

— Віддай бомбу.

Може, вперше він спідлоба глянув на неї, вколовши тривогою з-під чорних кошлатих брів, і ледь чутно непевно гмукнув.

— Я знаю, бомбу ти забрав. Ту, біля мосту. Але нащо вона тобі? Оддай мені.

— Багато ти знаєш,— тільки й сказав Корнило.

— Віддай. Ну нащо вона тобі? Самі клопоти. В такий час.

— А тобі для чого?

— Треба мені.

— А хто сказав, що в мене?

— А ніхто. Сама доглупалась. Я ж, Корнилку, добре тебе знаю.

Вона замовкла і, мабуть, перестала дихати — стежила за ним, за рухами його грубих, широких рук на новому, з білого дерева ободі колеса, на який не хотіла налазити шина, й Корнило підважував її долотом, поки кількома добрячими ударами молотка не забив на обід. Тоді тяжко зітхнув:

— То що ж ти хочеш: товар за так?

— За так? — здивувалась вона. Справді, їй і на гадку не приходило це запитання — чим вона заплатить Корнилові? Та й чим можна було заплатити тепер за такий товар?

— За так тепер і блоху не вб'єш,— промимрив Корнило.— Зараз таке врем'я. Війна...

— Але ж знаєш, грошей...

— Ет, які гроші! Що зараз ті гроші...

— Ну, тут ось сала в мене зо два фунти. Півдесятка яєць...

— Яець, кажеш! Яець і в мене знайдеться. На яечню.

«От скупар!» — зазлостувала Степанида. Вона впізнавала давнього Корнило, в якого, казали, зимою снігу не випросиш. Але гаразд хоч не відмовився, що має бомбу. Тут уже вона вгадала точно і тихо зраділа. Решта якось буде. Але як?

— То що ж я тобі... Грошей не маю, корівку німці з'їли. Курочок постріляли, п'ятеро тільки й зосталось. Чоловіка Гуж забрав, до містечка повів. Що ж у мене ще є?..— збентежилась вона.

— А кабанчик? — спитав раптом Корнило і вдруге зиркнув на неї важким поглядом.— Чи теж не маєш?

— Кабанчик лишився, авжеж. Весняний,— спохопилася Степанида й заговклала: чи не стане він вимагати кабанчика?

— Добре, що кабанчик лишився,— якось байдуже сказав Корнило, встав і подався в куток, щось перебирав там у залізничці й нарешті витяг криву дротину, з якої узявсь вирубувати цвях.

— Залишився, авжеж. Але... Ну, бери кабанчика... Віддаю...

— А півпуда буде?

— З півпуда буде. Гарний, неперебірливий кабанчик,— охлялим голосом похвалила поросятко Степанида й здивувалась від думки: невже вона його віддасть? З чим же сама залишиться?

— Ну, хіба що за кабанчика,— пожвавішав Корнило.— То що ж... Як на сьогодні — товар! Тільки нащо тобі?..

— А то вже моє діло. Треба.

— Ну звісно. Коли, може, в ліс кому? Товар добрячий.

Корнило недовго подумав щось, далі виглянув за двері, гукнув чогось собаку й рукою махнув Степаниді, щоб ішла слідом. На подвір'ї вони перелізли через низький перелаз на задвір'я садиби, заросле кущами порічок, агрусу, молодим вишником. Під тином у лопухах та кропиви Корнило підняв плячок злежалої горохлянки, під яким зажовтів кінець чогось довгого й круглого, ніби з бляшанкою, привареною на хвості. То була бомба.

— Ось! — вдоволено сказав він і швиденько опустив горохлянку.— Півцентнера буде. Сила!

Степанида трішечки захвилювалася, вперше, може, відчувши, яку небезпеку бере на свою голову, та вже не відступала. Нехай забирає кабанчика.

— Коня запряжу... Тільки щоб поночі. Як смеркнеться.
— Авжеж, як смеркнеться,— трохи невесело погодилась вона.

26

Ще до того, як стало смеркатись, Степанида ходила по підвір'ю, виходила до хвіртки, стояла за тинем коло криниці — все вдивлялась у дорогу, у бік Висілків. Вона добре знала, що ще ранувато, що Корнило нізачо не виїде, доки не стемніє, сам же про те сказав, а він чоловік надійний, не якесь брехло. Але вона не могла гаяти часу в хаті, вона навіть не поїла сьогодні й не палила в грубці, так їй кортіло перебути небезпєку того перевезення, бо — не доведи Господи — натрапить поліція! Що тоді обом буде?

З поліцією вона вже здибалася сьогодні в містечку, куди пішла одразу від Корнила з Висілків, добулась до їхньої тюрми в церковному склепові. За той час, що вона не була в містечку, поліцаї добре облаштувалися — до напіврозбитого цегляного муру церкви зробили пригородку з товстих дощок і брамку, при якій стояв вартовий з гвинтівкою. Вона аж зраділа, впізнавши в тому вартовому Антося Недосеку, й подумала, що їй із самого початку пощастило. Минувши широку каламутну калюжу, одразу повернула з площі до цієї брамки, маючи намір якомога ласкавіше запитати про Петрика, передати йому їду. Але Недосека ще здалеку зупинив її злим окриком:

— Назад! Низзя!

— Це ж я, Багатько з Яхимівщини,— сказала Степанида, зупинившись і подумавши, що він її не впізнав.

Але й після її слів чорне, циганкувате обличчя Недосеки залишилось таким самим незворушним і суворим.

— Сказав, назад. Низзя.

— Я тільки спитатись, чи Петрик тут.

— Кажу, низзя! Назад!!!

«А щоб тебе грім забив! — зозла подумала Степанида і непорозуміло перехопила кошичок з однієї руки на другу.— Що ж тепер робити?»

— Скажи хоча б, куди посадили? — теж починаючи сердитись, попросила вона.

Але Недосека видавався таким неприступним і злим, яким вона його ніколи не бачила. Ніби його кимось підмінили. Тоді вона спробувала непомітно підійти до нього ближче.

— Не підходь! Приміню оружю! — визвіривсь поліцай, хапаючи з плеча гвинтівку з надколотим і склепаним бляшкою прикладом.

Вона мовчки постояла трохи й пішла назад через грязький небрукований майдан на протилежний бік, де в граціозному кам'яному будиночку з балконом отаборилася тепер поліція. Вона думала, може, побачить там когось знайомого, спитається, але ще здалеку помітила, що й там на сходах стоїть якесь мурло в шинелі і з гвинтівкою, мабуть, також варта. Нерішуче підійшовши, вона зупинилась віддалік, поруч телеграфного стовпа з підпіркою, поставила на сухіше кошика, чекала, може, вийде Гуж чи Колондьонок, щоб спитати. Але, як на лихо, з поліції ніхто не виходив — чи всі вони там були чимось зайняті, чи просто там не було нікого. І вона все стояла на вітрі, що сіяв дрібною мжичкою, її хустка швидко звогчила, мерзли від сльоти ноги, але вона терпляче чекала, не зводячи погляду із зачинених дверей будиночка. Вона не зразу почула, як іззаду зачалапали по грязюці чийсь кроки, і, озирнувшись, побачила вчителя Святковського, який дрібнесеньким квапливим кроком простував до поліції. Щоправда, він удавав, що не впізнає її чи не помічає, і навіть угнув голову в капелюсі, либонь, щоб не вітатись.

Але вона швиденько з останньою надією обернулася до нього, пригадавши, що людина він не зла, може, скаже зо два слова.

— Добрий день вам...

— Добрий день, — сухо відповів Святковський, все-таки не зупиняючись. Тоді вона підхопила з-під стовпа кошик і ступила навперейми йому.

— Може, ви б цей... передали Багатькові Петрикові. Мабуть, він десь тут.

— Так, тут, — сказав Святковський і обережно зиркнув на близьке приміщення поліції. Вартовий там спідлоба поглядав у їхній бік. Однак Святковський майже не зупиняв ходи, і вона злякалася, що не затримає його, що він зараз мине її, тоді не доженеш.

— Може, ви передали б йому... Тут яечка, сало...

Святковський мовчки перейняв з її рук кошичок, його маленькі очка на мізерному гостроносенькому личку три-можливо метнулись по майданові.

— І зараз же йдіть звідси! Зараз же, швидко!!! — кинув він тихим вимогливим шепотом.

Зрадівши, Степанида трішки збентежилась, відчувши якийсь прихований неспокій у тих словах колишнього вчи-

теля, і на мить завмерла, поглядаючи ззаду на його згорблену спину в чорному сукняному пальті, яке, може, з десяти років носив Святковський. Той підійшов до ґанку, на мить зупинився, пошкріб об щось унизу закаляні болотом чоботи і, коротко зиркнувши на неї з-під капелюха, зник за дверима. Тільки тоді вона збагнула погрозливий сенс його слів і зрозуміла, що це він не зі злості — скорше зі співчуття до неї. Мабуть, там щось відбувалося, про щось вони довідались, і над нею також зависла біда.

Але біди собі вона не хотіла, у неї був одчайдушний намір, вона не могла тепер по-дурному ризикувати в містечку під носом у поліцаїв і спочатку поволі, а далі все швидше й швидше гайнула містечковою вулицею до гостинцю. Мабуть, треба було поспішати, навряд щоб у неї було багато часу, а справ і клопоту в неї було безліч. Вже біжачи гостинцем, вона думала: що ж могло статись і де? Вдома чи, може, в Корнила? А може, Петрик про щось проговорився? Але що знав Петрик? Вона вже давно відмовилася від бабської звички про все патякати з чоловіком, може, тому, що Петрик не дуже поділяв її думки і з явною недовірою ставився до її намірів і планів. Вона багато що робила як сама знала. Петрик часом трохи бурчав, але з роками звик до її незалежності, а то й першості, і обом, здається, було непогано. Не дай Боже, щоб він дізнався тепер про гвинтівку, він би вмер зі страху. І добре, що вона від нього все приховала. Вона вже давно переконалася, що тільки те залишиться таємницею, що знаєш сам-один і більш ніхто на світі. І то не завжди. Такий зараз світ і такі люди.

Степанида стишила ходу тільки на своєму подвір'ї, де з полегкістю зітхнула, побачивши, що тут усе по-старому, нікого немає, і в скобелі криво стирчить, як і стирчала, устромлена нею вранці трісочка. І вона подумала, що, може, це Святковський сказав просто так, аби полякати її чи прогнати від поліції. Але ж його притихлий тон дуже скидавсь на змовницький і приховував якийсь співчуття. Либонь, тут щось-таки не так. Мабуть, ще щось станеться.

Навіть не зайшовши до хати, Степанида залишилась на подвір'ї і стала чекати Корнила. Вона невідривно вдивлялася у сірі вечірні сутінки над широким польовим простором, де швидко танули у присмерку висілківські хати, дорога на пагорбі, гостинець із шерехом телеграфних стовпів. Краще було видно хіба що ближчий кінець дороги до хутора, але й він поволі розпливався, танув у морці, поки й зовсім не зник з очей.

Поруч подвір'ям так само никав сюди-туди приблудний собачка Рудько. Коли вона зупинялася, вдивляючись вдалину, він теж завмирав коло її ніг, придивлявся і прислухався до чогось свого, собачого. Та ось він якось полохливо напруживсь, загарчав, гавкнув коротко й погрозово; Степанида тихо цитькнула на нього, тупнувши ногою. Рудько затих, а вона вже напевне знала, хто там, і рушила від хвіртки у темінь. Ще здалеку вона почула тихенький стукіт колеса на вибоїні, наморений подих коня, невдовзі на доріжці з'явився невиразний рухливий обрис його голови, воза — збоку перевальцем йшов присадкуватий Корнило з віжками в руках.

— А я вже чекала,— тихо сказала Степанида, переймаючи на дорозі підводу.

— Чого ж чекати? Як смеркло, застріг ось та й поїхав. Дорога ж не далека.

— Та не далека, але...

Вона хотіла сказати, що тепер і на близькій можна наскочити на біду — здибатися з німцями чи з поліцією, котра всюди нишпорить за своєю поживою, та й недобра людина теж може вистежити, донести — чи далеко зараз до біди? Але вона промовчала, щоб зайве не трюдити душу собі й Корнилові. Обійшлося, то й добре.

— Куди тобі її? — тихо спитав Корнило, коли вони заїхали під липи, й натягнув віжки.

— Куди?

Справді, куди ж її можна тут заховати? В хаті ж, відай, недобре, у хаті одразу знайдуть, треба в інше підхоже місце поблизу садиби, щоб і перед очима було, і безпечно. І Степанида подумала про виярочок за хлівами, який добряче заріс свербиусом і малиною, там-таки і ями із хмизом, буде якраз чим закидати, заховати до тієї пори, коли вона знадобиться.

— Давай поза хліви, у виярочок.

— Можна і у виярочок. Мені що? Мені однаково.

Корнило підвернув передок воза і поволі повів коня попри тин до захлів'я. Степанида напотемки йшла попереду, показувала, де краще їхати.

— Тут ось подалі від плоту. Тут пеньок. Ось, тепер прямо за мною.

Вона легко і впевнено ступала в темряві, бо знала тут кожну билинку чи сторчак, а Корнило чогось монявся ззаду, зупинявся, беріг, видно, воза чи коня. Трохи він одстав від неї, і Степанида постояла трохи, причекала його і більше вже не відривалася, аж поки не добулись до чагарника у виярочку.

— Отут десь ями...— Нагнувшись у темряві, Степанида пошукала ногами у траві.— Зараз підніму хмиз.

— Гайда спершу знімемо,— сказав Корнило.— Я візьму, а ти підсоби. Груз усе-таки...

Вони стали коло воза, Корнило обіруч потягнув бомбу з-під сіна, Степанида підхопила під пахву її холодний залізний хвіст.

— Тяжка, холера!

— А ти думала! Зате силу має. Не якийсь там снарядик.

Дуже обережно вони опустили довге, слизьке від дощу тіло бомби на мокру траву виярка, Корнило відступив нижче в яму, потяг бомбу на себе.

— Вона, знаєш, трохи той... з ганджем,— задихавшись, повідомив він і випроставсь у темряві.

— Невже бракована? — насторожилась Степанида.

— Ганджик, правда, невеликий. Як хтось військовий, то справить. Невеликий гандж,— похопився заспокоїти її Корнило.

— Чого ж ти тоді не сказав?

— А тобі що? Не однаково? Сама, либонь, не підриватимеш? А спеціаліст — він справить. Котрий військовий.

— Та де ж той військовий...

Проте далі вона нічого казати не стала, подумала, що ще пробалакаєшся перед цим Корнилом. Про її задум не має знати ніхто сторонній. Хоча Корнило не сторонній, звісно. А ще вона розуміла, що самій їй навряд чи впоратись, потрібні будуть помічники. Але помічники знайдуться. Не може бути, щоб помічники не знайшлись. Не тепер, то в четвер. Аби бомба була.

— А те, що мокра,— нічого? Не звогчіє? — спитала Степанида.

— Та нічого. Заряд же в залізі,— впевнено сказав Корнило, і вона подумала, що, мабуть, він знає: служив у війську і навіть був на польській війні, казали, мало не до Варшави дійшов.

Вони добре накидали на яму сухого хмизу, що лежав поруч,— Петрик улітку прочищав цей виярок, щоб чагарник не розростався, не застував городини. Тепер ота його тривога виявилася зайвою, довелось клопотатися про інше. Але хмиз знадобився.

— Ну от, нехай лежить,— втомлено сказав Корнило.— А де ж той підсвинок?

— Та в засторонку. Треба кругом об'їхати. Слідів щоб...

— Ну певно. Щоб слідів...

Він знову взяв коня за вуздечку, а Степанида пішла попереду і навромацки у вологому мороці привела його до стежки через город, скинула з плоту жердку, щоб він міг проїхати до комірчини.

Порожній віз тихо, без стукоту коливав по борознах, кінь м'яко ступав пухкою землею. Коло дровитні вони зупинилися.

— Ось тут. Я зараз!

Пролізши крізь мокре лопушиння, вона відкинула від дверей підпірку, низькі дверцята ураз одчинилися, і під ноги їй викотивсь із темряви світлий непосидючий опецьок, який радісно зарохкав, затицаявся твердим рильцем в її мокрі ноги. На мить їй стало шкода кабанчика, вона стільки намучилася з ним, а зараз мусила віддавати в чужі руки. Однак зусиллям волі вона відразу ж погамувала в собі той жаль. Тепер, коли все йшло з вітром, було не до жалю.

— Ходи, ходи сюди...

Поросятко довірливо діалося їй до рук, вона притисла до грудей його важкувате тремтливе тіло й піднесла кроків зо п'ять до підводи.

— Ось, куди тут?

— А в мішок. Мішок є...

Ну звісно, в нього є мішок, бо ж як возити поросятко на возі без мішка. «Тільки як його захвати туди»,—подумала Степанида. Незграбно напотемки вона засунула його головою у підставлений мішок, але поросятко, мабуть, здогадалося, що на нього чекає, розчепірило ноги, засмикалося з несамовитим страхом, і вона ледве втримала його в руках.

— Ну чого ти? Ну тихше, дурненький!..

Корнило, однак, спритно замотав його в мішок і гепнув у задок воза, закрив сіном. Кабанчик пронизливо заверещав.

— Тихо будь! Холера, малий, а вереску...

— Не такий уже й малий!—ладна була образитись Степанида.—Весняний, гарний підсвиночок.

— Я думав... А то...

Здається, Корнило розчарувався, йому видалося, що поросятко недоросле. Справді, ше не кабан, але ж і бомба, як сам признавсь, не дуже справна, з ганджем. «Ще треба якось лагодити,—подумала Степанида з раптовою досадою,—а хто ж її тут наладнає?»

— Неперебірливий, спокійний, дуже славний підсвинок. Щоб не оце, нізачо не віддала б.

— Нехай,— сказав Корнило, припиняючи на тому розмову. Віз його трохи заскрипів на розвороті, Степанида показала йому, як виїхати з подвір'я, і вони рушили до воріт. Там Корнило зупинився.

— То ти ж той... мовчи! Коли що — я тебе не бачив, нічого не знаю.

— Що ж я, маленька? — озвалася Степанида й подумала: «Либонь, не дурніша за тебе».

Корнило потихеньку поїхав темною дорогою, попервах чутно було, як дригався, намагаючись подати голос, кабанчик під сіном, та помалу все затихло. Боягуз Рудько, який досі ховався десь поза хатою, тепер підбіг до господині й невпевнено гавкнув у п'ятьму.

— Ну ось! — сказала вона до собаки.— Що тепер буде?

Вона й не завважила, як промерзла на цій мокречі й намокла, особливо спідниця й ноги, але тепер її взяло таке хвилювання, що вона не могла заспокоїтись. Вона не могла сидіти вдома, хотілося кудись іти, поки тихо, щось зробити, щоб наблизити той момент, коли на гостинцеві гахне. Коли розсиплеться той ненависний міст. Хай тоді ремонтують. Нехай повертають ту команду, зганяють людей. Може, доки зберуться, зб'жить трохи часу, знову десь зо три місяці, настане зима, а там наші дадуть їм доброго копняка. Вона вже не раз чула від мужиків, що наші завжди вичікують до зими, як на тій фінській чи ще давніше на французькій. Зима нашим завжди підсобить. Головне, тепер у неї було чим, не голіруч. У в'язку лежить грізна сила, яка рознесе міст на трісочки. Куди лишень підкласти її?

Вона згадала, що в тому старому мості були під настилом підкоси, куди часом залазили шибеники і вовчим хропінням лякали на дорозі коней. Туди можна було прилаштувати бомбу. А як тепер? Вона, коли ходила, лише одного разу зупинилася на мосту і нічого як слід не розгледіла там. А раптом під мостом усе закопали, зрівняли, куди тоді прилаштуеш бомбу? Не підкладеш же її зверху на дошки, де ходять і їздять люди.

Вона вельми занепокоїлась тим і, не заходячи до хати, вибігла через хвіртку й кинулась по доріжці до гостинцю. Було зовсім темно, то йшов, то переставав дрібний дощик, а вітер дув безперестанку. Не добігши до повороту, Степанида звернула в поле і де кроком, а де підтюпцем подалась навпростець, щоб скоріше. Спершу під ногами її

шурхотіла мокра стерня житовища, далі почалась мокра трава біля соснячка, який вона обійшла з іншого боку, від оболоні. Перейшла нешироке болітце з канавою, зарослою осокою, і недалеко біля мосту видерлася на жорствяний насип гостинцю.

Тут вона насамперед прислухалась, навіть зсунула на потилицю мокру хустку: було тепло від ходи, дуже тривожно, але, здається, на гостинцеві було по-нічному безлюдно. Вона трохи побоювалася, щоб її тут не зустрів хтось, особливо коли знайомий,— як тоді виправдаєшся? Та все обійшлося. Внизу біля насипу тьмяно виблискувала пляма води в річці, вона обережно зійшла до неї зі свіжонасипаного укошу й стала, заглядаючи в непроглядний морок підмостів'я, де невиразно білів ряд свіжих паль і вгорі широко нависала чорна плаха мосту. Вона не так побачила, як здогадалася з характеру насипу, що поміж настилом і землею залишилась чимала відтулина, в яку можна помістити багато. Влізе туди й бомба, вона нетовста.

Задоволена, Степанида видерлася на гостинець і пішла до соснячка. Вдала розвідка додала їй відваги, а ця нічна ходьба відібрала сили, вона вся упріла під ватянку, намокла, і тепер уже прокволом пошкандибала попід край гостинця. За соснячком повернула на своє поле, продовжуючи думати: «Коли б щось не зашкодило, коли б устигнути!» Їй дуже хотілося вчинити тепер свою помсту, від якої у неї вже не було сили відмовитись. Знала, однак, що клопоту ще вистачить, треба шукати помічників і насамперед спеціаліста-військового, аби щось там полагодити.

«Треба завтра ж збігати у Висілки,— подумала вона,— до Олександрини, Віктор же командир, мусить щось уміти. Коли що, то у хлівці ще лишилося п'ятеро курей, запластить. Він хворий, контужений, либонь, йому потрібна курятинка, бульйончик. Вона його впрохає...»

27

Тільки-но задніло, Степанида вийшла із запічку, поправила хустку на голові, запнула ватянку.

Нарешті закінчувалася ніч з нічними привидами, думами й самотою — починався день, у який на неї чекало багато справ і незвичайного, трохи страшного клопоту.

Вона цілковито скорялася цьому клопотові і навіть уночі, уві сні, бачила й переживала щось, пов'язане з бомбою. Снилось їй, ніби дереться вона на якусь гору і волочить за собою важкий тягар, який тягне її донизу, а під ногами слизько, як на грузькій дорозі, рукам ні за що вхопитись, але вона все одно лізе та й лізе вгору. Тим паче що вже ось-ось верх, бережок якогось урвища, їй треба зробити ще бодай кілька зусиль, ще бодай два кроки. Тут, однак, щось розпливається в її свідомості, і марево зникає...

Степанида розплющила очі і зрозуміла, що починається ранок.

Вона не дуже вдавалася в заплутаний сенс сну, ява її не набагато поступалась видивам ночі. Клопіт підганяв її, і вона вийшла в сні, взяла зі скрині старого, трохи продраного на різку кошеліка, у комірчині насипала в кишеню зо дві жмені зерна з ночовок, котре так і не домолов Петрик, вийшла на подвір'я. Холонув мокрий осінній ранок, вітер гнав пелехаті хмари над липами, але дощу не було, і лісова далечінь за Голгофою чітко вирізнялась на обрії — як завжди перед холодами чи зимою — на мороз. Степанида зайшла на дрівітню і відчинила нещільно причинені двері курника, курочки рядочком сиділи на жердині: двоє головами до дверей, а трое — до стіни. В кутку на соломі біля жовтого старого покладу лежало два свіжих яєчка, і господиня подумала зі співчуттям: «Бідні курочки, вони ще несуться!» Вони вже давно жили тим, що знаходили на подвір'ї, господиня не годувала їх, і тепер, відчувши свою вину перед ними, Степанида щедро сипонула їм із кишені. Кури залопотіли крильми, закудкудакали і в голодному пориванні кинулись із сідала до порогу.

Вона посипала їм ще і, доки вони, штовхаючи одна одну, наввипередки клювали, думала: котру взяти? Вона знала кожну з них ще з курчатка, кожну впізнавала з-поміж інших за шатами та ознаками, знала, які й коли кожна з них несе яйця. Найкращі яєчка несла зозуляста, з чорною голівкою невеличка курочка, яку вона, звичайно, не братиме. Гірше за інших неслася цибатенька молода курочка, чорна, з волохатими ніжками, сама худенька та боягузлива, її дзьобали всі інші, і вона підбирала ззаду за всіма. Ну який з неї, худої, наїдок? І Степанида вибрала жовтеньку спокійну курочку, не гіршу за інших, але й не найкращу. Вона спокійно обхопила її зверху за крильця, й курочка не пручалася, з довірою й добротою віддаючи себе до рук господині.

Степанида зв'язала мотузочком її ноги й поклала до кошеліка. Потім вернулася до сіней, зняла з вішалки над скринєю стару ситцеву хустинку і обв'язала нею кошеліка зверху.

Перед тим як вийти, вона огледіла убогі стіни сіней, кутки, скриню. Але більш нічого підхожого для гостинця вона не могла придумати у своєму пограбованому війною маєтку. Як не погодиться на одну, вона не пошкодує всіх, нехай їсть, тільки вдалося б те єдине, що тепер поглинало її увагу, турботу і сили, а може, і її життя. В її руках опинилась така можливість... Це була її велика мета, і вона постаралась здійснити її. Шкода, що вона не може зробити все сама, та, може, допоможуть люди? Звісно, допоможуть. Треба тільки знайти потрібних людей — не злиднів і не боягузів, і тоді, може, Петрик ще почує, що сталося на битому шляху. Аби тільки вдалося.

Звичайно, відчувала вона, з людьми буде найважче. Найліпше, аби вона мала помічником когось із чоловіків, коли б удома був Федько чи бодай Петрик. Вона знову посмутніла, пригадавши, як не впустила тоді вночі невідомих захожих: може, якраз вони й допомогли б? Але хто ж може напевно вгадати те, чого немає і що має ще тільки відбутись? Хіба вона знала, хто вони? Вона й зараз нічого певного не знає, тільки здогадується.

Набридла за ніч грязюка на дорозі холодила босі Степанидині ноги, і вона вибирала, де трохи сухіше і щоб без трави. Трава скрізь була мокрою, ніби в ранковій росі, і в ній ще дужче, ніж у грязюці, мерзли ноги. Небо потроху проясніло, був пізній ранок — хмарний, без сонця, вітряний і холодний, але вона не завважила ні ранку, ні холоду — вона думала, як краще підступитись до Віктора, щоб погодився. Але ж мусить. Колись він був путній, слухняний і розумний хлопчина, все бігав у дитинстві до них на хутір, водився з Федьком. Одного разу вона вчиталася обом за небезпечні пустощі з сірниками, коробок із вісім яких вони обкришили, щоб зарядити люфу. і вона перелякалася, що повипалюють очі. Правда, підрісши, вони розійшлися: Віктор на рік раніше за Федька пішов на військову службу і перед війною, казали, вже був командиром з трьома трикутничками на петлицях. Мабуть, він зуміє повестися з тією бомбою. Казав же Корнило, що несправність там невелика, спеціаліст полагодить.

Степанида перебігла безлюдний зранку гостинець, пішла попід край такої ж грязької дороги на Висілки. Крайні висілкивські хати були вже близько, вона бачила,

як у найближчому дворі за плотом Омелянові хлопці запрягали у воза коня, і вітер доніс до неї голосний чоловічий матюк. Дорога на пагорбі трохи підсохла, але в ямі брижилась під вітром широка жовта калюжа, яку вона обійшла збоку, а коли вийшла знову на середину дороги й поглянула вперед, то остовпіла. З висілківської вулиці йшло дорогою троє чоловіків, двох із них вона впізнала відразу, то були поліцаї Гуж і Колондьонок, а третій... Третій ішов поміж ними, угнувши голову й заклавши за спину руки; одного погляду на нього було досить, щоб зрозуміти, що це арештант. Серце в неї недобре стрепенулось, коли їй здалося, що це... Та навіть подумки вона боялася вимовити його ім'я — доки ще зоставалась непевність, Степанида дуже хотіла помилитися й думала: нехай би то був хто завгодно — знайомий, сусід, якийсь родич, аби тільки не він.

Тихішою важкою ходою Степанида пішла їм назустріч, і в її свідомості все більше й чіткіш проступало знайоме обличчя, присадкувата постать у сірій чумарці, широкий розмах плечей, важка некваплива хода. І він, і поліцаї йшли по грязюці неквапливою ходою — попереду Гуж, а ззаду Колондьонок, і їй, як Господнього порятунку, захотілося провалитись під землю, аби лишень не зустрічатися з ними.

Але вони вже помітили її і з трішки надмірною увагою здаля поглядали на неї, а підійшовши ближче, глянув на неї і арештант. То був Корнило.

А проте вона йшла з таким виглядом, наче не бачила нікого з них, і тільки ноги її затерпли, і вона зусиллям волі ледве переставляла їх по грязюці. Вона так би й розминулася з ними, не мовивши й слова і навіть не привітавшись, якби не той погляд Корнила. На його зовні спокійному бородатому обличчі був відбиток такої туги й такої стривоженості, що Степанида мимоволі зупинилася. Але одразу ж зупинився й Гуж.

— Куди чимчикуєш, активістко?

— В село, не бачиш? — сказала вона, спідлоба глянувши на нього, й подумала: «Ну, пропала! Забере обох». Але Гуж передовсім кивнув на кошелік:

— Що там?

— Курка.

— Ану! — Гуж вимогливо простяг руку, і вона подала йому кошелік.

— Так. На, Потапе! Прийдемо — відкрутиш голову. Знадобиться.

Він оддав кошеліка Колондъонкові і, обернувшись до Степаниди, впритул прошив її таємничим погрозлигим поглядом.

— Все вештаєшся?

— Вештаюсь. А що, не можна? — спитала вона, що було сили витримуючи цей його погляд. Думала, що зараз він поставить її поруч із Корнилом і поведе до містечка. Це було б жахливо. І, видно було, він кілька секунд вагався, мабуть, не знаючи, що з нею робити.

— Ну-ну, повештайся! — якимось загадково-в'їдливо сказав він і одвернувся до Корнила. Але Корнило вже не дивився на неї — понуро поглядав кудись у похмуру далечінь мокрого поля.

— Шагом арш!

Вони пішли далі до гостинцю, а вона непевною змороженою ходою побрела до Висілків. Те, що забрали Корнила, глибоко вразило її, поставило під загрозу всі її плани, і вона думала: «Невже все піде шкереберть? Але чому її не забрали? Може, залишили тимчасово? А може, про бомбу їм невідомо? А може, вони шукали бомбу і забрали Корнила? А де бомба, він їм не сказав. І не скаже? А раптом скаже? Почнуть катувати, сотати з тебе жили — хіба витримаєш? Невже ж таки скаже?» Що ж їй робити?

Вона не зразу збагнула, що йти до Олександрини немає сенсу, що взагалі йти у Висілки їй нічого. Що їй треба рятуватися самій. Тільки де і як?

Майже дійшовши до перших висілківських хат, вона неспішно озирнулася: поліцаї з Корнилом уже наближалися до соснячка при битому шляхові, тоді вона зупинилася, трохи зачекала й швидко побігла тією самою дорогою назад до хутора. Тепер їй треба було додому, до своїх стін, може, там знайде вона якийсь порятунок, якимось заспокоєння.

Поліцаї з Корнилом уже сховалися за роздоріжжям у соснячку, вона перебігла гостинець, задихана, швидкою ходою і підтюпцем дісталась подвір'я і, минувши хату з комірчиною, через дрівітню і захлів'я пішла до в'язки. Звідкись вискочив до неї Рудько, радісно заскавулів, голодний, але зараз їй було не до Рудька: треба було кудись переховати бомбу. Ще на городі вона занепокоїлась, побачивши, що слід від коліс сильно прорізав борозни та обліг і чіткою кривулиною вів до зрубу на в'язку. Але вона мало не вмерла із переляку, коли зазирнула до ями — з-під накиданого абияк хмизу збоку стирчав жовтий залізний хвіст бомби. Це ж треба було так безглуздо сховати її — перший, хто тут опиниться, побачить, що під

гілляччям. Звісно — все робилося навпотемки, хапком, хіба поночі щось зробиш до пуття? Ніч здебільша для того, щоб красти, а ховати, певно, вдень треба.

Степанида швиденько побігла до хати, взяла на дривітні стару лопату, мабуть, найліпше буде тепер закопати бомбу в землю. Тільки де? На городі? За хлівом? На виярку? Тільки, мабуть, на виярку в чагарнику, там м'яка, без трави земля, і можна буде закидати все сміттям, опалим листям. Навряд чи там шукатимуть. Нехай там і лежить. Там уже справді, окрім неї, ніхто більш не знайде. Там буде надійно.

Неподалік колишньої ями у вільшнячку вона стала копати нову ямку-криївку ступнів зо три завдовжки й вузьку, наче дитяча могилка. Спершу копалося швидко, перегній легко піддавався лопаті, вона зняла перший штих і зупинилася. Далі заважало коріння, яке жорстким батіжжям навсібіч пронизало ґрунт. Вона сікла його тупою лопатою, виривала руками, декотрі корені спробувала ламати, та вони тількигнулися, мов кулаки, випинаючи білі вузли, й порошили землею в обличчя, на голову й плечі. Вся спітніла, вона якусь годину чи дві длубалася в тій ямі, заки викопала її по коліно, якось трохи розчистила від білих недогризків коріння. Землю далеко не відкидала, знала, земля їй знадобиться. Коли яма була готова, Степанида трохи перепочила на бережку й відклала лопату. Треба було йти по бомбу.

До старої ями було кроків із двадцять, вона повикидала з неї вчорашній хмиз і взялася за довгий і важкий залізний опецьок бомби. Збоку під самі руки підкотився Рудько, понюхав жовту оболонку і чхнув. Степанида напружилася, щоб викотити її з ями, й перелякалася: бомба тільки зрушилась трохи і відразу ж скотилась на старе місце. Це ж був жах — їй бракувало сили!

Степанида випросталася, витерла рукавом піт із лоба — легко було закотити її в ту яму, от як тепер викотити? Та ще одній? Вона аж захвилювалась і, не давши собі перепочити, ухопила бомбу за один кінець, величезним зусиллям пересунула його вище. Тоді зайшла з іншого краю і трохи підняла хвоста. Але не встигла вона перекинути його вище, як той перший кінець зсунувся на влежане місце на дні ями. Степанида мало не заплакала з досади — що ж їй робити?

Трохи поміркувавши і заспокоївшись, вона вилізла з ями й пошукала на виярку каміння. Його було багато, але все мале, Степанида відійшла подалі, доки не знайшла

два більш підходящих камені й принесла їх до ями. Тепер треба було якось, раз у раз підкладаючи камені під ніс і під хвіст бомби, викотити її. Степанида довго моцувалася там — і котила, й сунула, уклякнувши, впиралась коліньми у мокру землю. Геть-чисто вимастила спідницю й ватянку, змокріла від поту й грязюки, хустка її зсунулася з голови на потилицю, та таки визволила бомбу з ями й сама знесилена впала поруч. Клята бомба! Степанида вже думала, що заробить гилу́, доки з нею впорається, та таки якось подужала. Тепер треба було перекотити її до нової ями. І хоч би хтось не набрів тут у чагарнику, не опинивсь поблизу, не побачив. Крізь негустий вільшняк тут її можна було помітити з дороги, від подвір'я — хоч би встигнути, доки нікого немає!

На рівному бомба легко перекотилася по вологій траві жовтими, забрудненими землею боками, але далі у вільшнякові котити не було як, і Степанида вхопила її за круглу залізяку хвоста. Так, ледь-ледь піднявши, тягнути можна було, але треба було увесь час напружуватись і тримати трохи піднятим хвоста, а сили в Степаниди було вже обмаль. Вона проволочила бомбу ступнів із п'ять і випустила з рук, сама також упавши назадгузь у траву. Хвилин кілька ядушливо хлипала ротом, трохи, однак, віддихалась і знову вхопилася пальцями за мокрого хвоста. Цього разу вона протягла ще менше, заки знову впала. Надалі вона вже тільки смикала й ривками, на крок, не більше, посувала її до виярка, від болю ломило в попереку, мокрі руки, пальці й коліна були геть обідрані об сторчаки. І вона поспішала.

Щоразу вона озиралась довкола крізь чагарник, все поглядаючи у бік садиби,— боялася, не доведи Боже, хтось прийде й побачить. Тоді пропала вона й пропала бомба. І це після таких мук! Коли вона нарешті доволокла бомбу до ями, сили її, здавалося, зовсім вичерпались, вона вже не могла перекотити її через горбочок землі і впала на неї грудьми, лежала так, мабуть, довго. Вона увесь час казала собі: ну годі, вставай — і обіцяла: встану, зараз встану. І не вставала, бо не могла. В очах у неї спочатку все потемніло, наче вночі, потім дуже помалу розвиднялося, і серце вилітало з грудей від знемоги.

Мабуть, вона лежала так довго, обхопивши задрипане тіло бомби, сама від ніг до голови вимашчена в грязюку. Коли трохи відпустило подих, уже не підводячись, вперлася ступнями в коріння вільшин, напружилася востаннє й посунула спершу хвіст, а тоді й голову бомби.

Обвалюючи за собою свіжу землю, бомба нарешті важко гупнулася об дно — звалилася в яму. Степанида ще полежала на грязькій землі, тоді встала і взяла лопату.

Засипати було легше, й вона старанно закидала яму землею, притоптала зверху. Решту землі з країв вибрала лопатою і розсипала непомітно довкола. Потім прибрала все з відземків, з кущиків, обмела, обтрусилася і обібрала пальцями, щоб і знаку не було про те, що тут хтось копав. Трохи оддалік збрала у вільшнякові оберемок почорнілого листя, притрусилася ту місцину, тоді одійшла далі по виярку, назбирала ще рудого, чорного, звогціло-зіпрілого листя, накидала на яму, щоб і зблизька не було видно свіжої землі. На додаток сходила до старого сховку, притягнула трохи хмизу, розкидала де-не-де. Нібито ніхто тут і не ступав ніколи.

Спираючись на лопату, вона ледве припленталась на своє подвір'я, де запитливо-уважним поглядом стрів її зголоднілий Рудько, але тепер вона не могла навіть сказати йому доброго слова. Тільки коли той спробував слідом за нею ускочити до сіней, вона зупинила його — бо ж собака мусить бути на подвір'ї. Вона зацібула сіни, додиралася до помосту в запічку і лягла, як була, в хустці й ватянці — роздягтись вона вже не мала сили.

Вона лежала так у вихололій хаті, отупівши від виснаги, дослухаючись до невиразних далеких і близьких звуків знадвору, й думала, що може так статися, що її заберуть, тоді, звичайно, всі її спроби буде знищено впень. Але ж, може, їй ще пощастить. Головне було зроблено, лишилось небагато. Аби ж їй ще бодай кілька днів волі, щоб побачитись із Віктором, сходити в містечко, де з ким порадитись. Коли якась біда, горнешся до людей, бо хто ж тобі допоможе, як не люди. Навіть у такий страшний, клятий час, як війна.

Довгенько полежавши, вона, однак, майже не відпочила, руки й ноги гуділи, але прийшло заспокоєння — і стало холодно.

Вона вже кілька днів не палила в печі, в грубці також, хата зовсім вихолола. Мабуть, треба було пропалити на ніч, а то до ранку задрігониш тут зубами. Та й картоплі зварити. Істи також дуже хотілося, а в неї не було й скоринки хліба.

Степанида поволечки опустила ноги й злізла з помосту. Надворі вже вечоріло, але ще було видно, поза хатою гув вітер, і гілля лип на подвір'ї шалено метлялося, гнучись

під невтримним натиском вітру. В грубці лежали накладені позавчора дрова, треба було тільки розпалити їх. Степанида взяла із закапелку скіпку й помацала рукою поміж піччю й стіною — там вона ховала від Петрика сірники. Тільки-но вона дістала звідти коробку, як на подвір'ї сильно загавкав Рудько. У неї недобре калатнуло серце, і з сірниками в руках вона кинулась до вікна.

Рудько стрибав по дворі й несамовито гавкав, аж захлинався, а дорогою з гостинцю до хутора швидкою ходою чимчикувало четверо чоловіків із гвинтівками. Здалеку вона начебто впізнала кожного з них і сказала собі: «Ну, все!»

Як не дивно було їй самій, вона не дуже перелякалася і не побігла нікуди, ніби чекала того й розуміла неминучість саме такого кінця. Напруживши збентежену пам'ять, вона лишень прикинула тепер, що треба зробити наостанку, і не пригадала нічого. А може, вона вже все зробила? Вона кинулась од вікна у запічок, тоді вибігла до сіней, мабуть, щоб бути подалі од вікон. Рудько все захлинавсь коло хвіртки, і тоді на дорозі здаля бабахнув перший їхній постріл. Рудько пронизливо заскавулів і затих — чи не назавжди? Вона зрозуміла: тепер черга їй.

Щось, однак, зрозумівши, вона кинулась з сіней до комірчини і накинула защіпку на скобель. Ні, так просто вона їм не дасться. Вона ж таки не Рудько. І не Петрик. І навіть не Корнило. Ще вона з ними позмагається. Нехай убивають. Уб'ють, тоді що ж... Тоді їхне зверху. Однак ще не вбили, і з власної волі вона їм не здасться.

Три удари підбором у двері відбилися у сінях гомінкою луною.

— Відчини!

Вона сиділа навпочіпки за товстим дубовим одвірком у комірчині й мовчала.

— Степанидо, відчини! А то виламаємо!

«Ламайте!» — покійно подумала вона. Але не так легко зламати старосвітські двері, на яких у три пальці дошки, викувана з цілого прута защіпка, пробитий крізь весь одвірок і загнутий кінцями зсередини скобель. Ламайте!

Вони перемовлялися там за дверми — прислухавшись, вона впізнала рикливий голос Гужа, пискучий підголосок Колондьонка, решта були незнайомі.

— Гей, ти, активістко! — ревнув Гуж. — По-доброму відчини! А то гірше буде! Ти мене знаєш!

— А дулю вам! — крикнула вона, не втримавшись, і одразу ж пошкодувала: нащо було з ними зв'язуватись?

Нехай би не знали, де вона, стукали собі у двері, шукали вчорашнього дня.

Вона гадала, що вони виламуватимуть двері, а вони вдарили чимось по вікні, в хаті дзенькнуло, посипалося скло, потім з тріском розвалилася рама. Це вже було гірше, так вони швидко опиняться в сінях. Добре, що в комірчині маленьке віконце, через таке не залізеш. Але ж вони щось придумують...

— Багатько, виходьте самі, ми не битимем,— почувся розважливий, майже спокійний голос Святковського. «І цей тут! — злостиво подумала Степанида.— Добра душа, називається...» — Тільки покажіть, де бомба? Чуєте? Вас ми не чіпатимем.

«Ач, чого захотіли!» — подумала Степанида і одповзла від дверей до жорен. Вони там чи не всі вже гуртом ходили по сінях — мабуть, хтось один заліз у вікно і відшібнув двері. Але двері до комірчини не одшібнуть.

Щойно вона це подумала, як двері із сіней смикнулися, щось по них так гримнуло, що посипалась трухлявина зі стіни, і ще загрюкало з тріском — мабуть, вони били по дверях сокирою. Звичайно, це вже було гірше, це змінювало справу, роблячи все вужчим те хистке коло безпеки, в якому вона опинилася і де все менше залишалось місця для будь-якої надії. Але вона ні на що не сподівалась, вона чітко усвідомлювала свою долю, тільки до останньої межі відтягувала свою найостаннішу мить.

Так, як вона хотіла, на превеликий жаль, не виходило, її плани руйнувалися. Але їй дуже хотілося, щоб і по їхньому також не вийшло.

Певно, вони могли б застрелити її крізь двері — сховатись від кулі тут не було де, але вони не стріляли. Мабуть, вона потрібна була їм жива. Може, щоб сказати, де бомба? Отже, від Корнила головного вони не дізнались. Але й від неї теж не дізнаються.

Здається, вони вже чи не всі вчотирьох виламували двері, що ходором ходили в проїмі, тільки міцні куті гаки та завіси не давали їм розвалитись. Але ж однак розіб'ють. Рано чи пізно. Степанида вже знала, що треба зробити, тільки налякалась від думки, що може спізнитися. Навколішки полізла під жорна й напотемки тремтячими руками викотила звідти важкий бутель із гасом.

Вони все били, двері тряслись і тріщали, а вона витягла дерев'яну заткавку і з широкого рильця судини хлюпнула на двері, потім обабіч дверей, облила іншу стіну — на підвір'я. Вона й сама обіллялася — руки, ноги, спідницю,

засмерділо гасом, але тепер усе те не мало значення. Кинувши на долівку вже легку посудину, дістала з маленької кишеньки ватянки сірники, якими так і не встигла розпалити грубку, і, уклякнувши, тернула сірником по коробці.

Але з першим сірником її спіткала невдача, двері не зайнялись, сірник погас. Тоді вона стягла з голови хустку й вилила на неї з бутля рештки гасу, запалила другого сірника — хустка спалахнула багряним полум'ям, і вона, обпікаючи руки, кинула її на поріг.

Степанида впала ниць на тверду земляну долівку, утоптану за віки ногами панів, шляхтичів, наймитів, ногами Петрика, її чоловіка, і її дітей, і, задихаючись від димного смороду, дивилася на вогонь. Полум'я від хустки грайливо метнулося до дверей, шугнуло під стелю й навкіс поповзло по колодах стіни; загорілося якесь дрантя на цвяшку в кутку; кучеряві вогненно-червоні космаки полум'я закрутились, заверещали в сизому й чорному димові, все пориваючись угору, попід стелю, до смоляних балок комірчини. Вона вже задихалась від диму й щільніш притислася до прохолодної долівки.

В сінях хтось погрозливо крикнув, але вона не зрозуміла — що, тільки відзначила подумки, що двері ламати перестали. Зате голосно гримнув постріл, і щось коротко вдарило ззаду по боденьці. Куля! Але тепер нехай стріляють, тепер це вже не лякало її. І ще гримнуло з іншого боку, уже знадвору, друга куля влучила десь у жорна й відскочила в куток, де вже гуло кошлате говірке полум'я. Всю комірчину заволокло тьманими пластами диму, крізь які то тут, то там угорі пробивались-виблискували миготливі язички вогню, дихати ставало все важче, й вона, підгорнувши ноги, нерухомо лежала на долівці. Вона відчувала, що зараз згорить, що, мабуть, упаде стеля або навіть швидше задихнеться від диму, якщо до того не застрелять знадвору. Але тепер їй було байдуже. Вона все, що мала, зробила, а якихось надій на порятунок у неї не залишилось.

Вони там щось тривожно лементували, ще кілька разів стрелили крізь стіну, але їй у комірчині вже майже нічого не було чути — вогонь все більше брав силу, по кутках та по стінах тріщало, шкварчало, гуло — палали вже стеля, стіни, діжки в кутку, кроща, засіки, дрібне господарське начиння — усе дерев'яне, багаторічне й сухе. На неї густо повівало жаром і сипавсь присок, сильно пекло в голову й ноги, здається, вже зайнялось волосся на потилиці, вона

уткнулась обличчям у рукав ватянки й поволі, болісно задихалася. Щоправда, вона так і не знала, що з нею станеться швидше — згорить чи задихнеться в димові, — і не могла збагнути, що зараз ліпше. На деякий час свідомість її потьмарилась, здається, вона зомліла, потім опритомніла й відчула, що на спині тліє вата — горить ватянка. Це вже був кінець, і вона не в лад зі своїм станом подумала: чому ж її там, у виярку, не побачив ніхто з бомбою? Бо-дай хто-небудь із тутешніх — якийсь пастушок, чоловік, жінка, аби запам'ятали місце, залишили знак у пам'яті.

Тим часом дихати вже не було чим, вона задихалася, тліло волосся на голові й задушливим смородом чадила ватянка.

Здається, зайнялись і рукави на ліктях, якими вона за-туляла обличчя й думала: «А може, і добре, що її ніхто не побачив, ні добра, ні зла людина, і ніхто нічого не дізнається. Добрим людям і не треба, а оці нехай казяться. Нехай думають — де? І не сплять ні вдень ні вночі, і бояться до скону».

Ця несподівана думка принесла маленьке заспокоєння і була останнім проблиском її змордової свідомості перед останнім забуттям, з якого вона вже не очумалась.

Вона вже не чула, як, наздогнані вогнем, вискочили із сіней поліцаї, не бачила, як спажнула полум'ям стріха комірчини і вітер щосили роздмухував його, спрямовуючи у бік хліва і клуні, і як небавом широке море вогню з тріском, гулом і скреготом заповонило всю садибу, хижо пожираючи будівлі, дрова, найближчі до стін дерева, плоти, обсипаючи подвір'я іскрами й попелом.

Стрімкі рої іскор і вогненні солом'яні віхті линули в нічному задимленому небі над яром до сосняку й дороги з ненависним їй містком через багнисту річку Дерев'янку.

Пожежу ніхто не гасив, хутір горів ґрунтовно й до-вго — цілу ніч, догоряв наступного дня, і поліцаї не підпускали нікого близько, самі тримаючись подалі, — боялись вибуху бомби.

А бомба на виярку чекала своєї пори.

Биков В. В.

Б 95 Знак біди: Повість: Для серед. та ст. шк. віку/ Пер. з білорус. Д. П. Пилипчука; [Передм. В. Г. Дрозда]; Мал. Л. В. Ільчинської.— К.: Веселка, 1993.— 256 с.: іл.— /Шк. б-ка/.

ISBN 5-301-01549-4 (укр.)

В повісті відомого білоруського письменника по-новому розкрито тему війни, глибоко психологічно показано трагедію людини, що опинилася між молотом фашизму і ковадлом сталінізму

4803120201—200

Б

 БЗ — 1—21.93. ББК 84.4 БІЛ
206—93

Літературно-художнє видання

Шкільна бібліотека
Серію засновано 1964 року

Биков Василь Володимирович

ЗНАК БІДИ

Повість

Для середнього та старшого шкільного віку

Переклад з білоруської
Пилипчука Дмитра Пилиповича

Передмова *Дрозда Володимира Григоровича*

Малюнки *Ільчинської Людмили Вікторівни*

Редактори *Л. С. Колос, Л. О. Буцень*
Художній редактор *К. І. Сулима*
Технічний редактор *Ф. Н. Резник*
Коректори *Н. С. Мицик, Н. П. Романюк*

Здано на виробництво 13.04.93. Підписано до друку 14.09.93.
Формат 84×108/32 Папір друкарський № 2 Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 13,44 Умовн. фарб. відб. 13,86. Обл.-вид. арк. 17,94. Тираж 100000 пр. Зам 3 166.

• Видавництво дитячої літератури «Веселка»,
254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Орендне підприємство
«Київська книжкова фабрика»
254054, Київ, Возоцького, 24

1.50

